

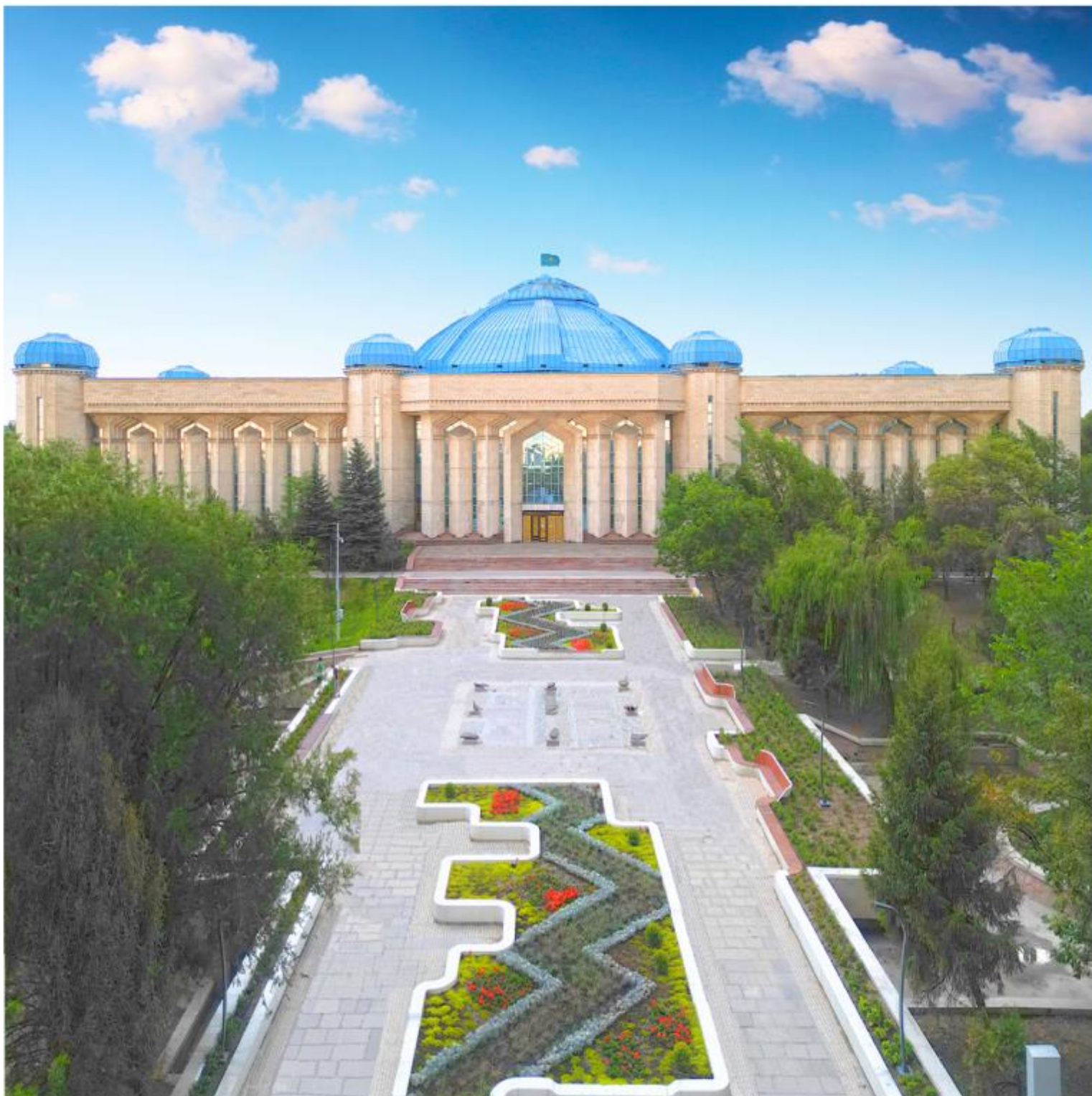
ISSN: 2958-5376
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ · НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ · SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

4(8)2024

ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И ИНФОРМАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

MINISTRY OF CULTURE AND INFORMATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

Алматы, 2024

MUSEUM.KZ**Ғылыми-практикалық журналы**

«MUSEUM.KZ» – музейтану, музей ісі, мәдени мұра нысандарын қорғау, тарих, деректану, археология, нумизматика, этнология, өнертану, мәдениеттану және мәдениет тарихының өзекті мәселелеріне арналған рецензияланатын ғылыми-практикалық журнал.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған ғылыми еңбектерді жариялайды.

Редакцияға жариялауға жіберілген ғылыми жұмыстар плагиатқа тексеріледі. Плагиат анықталса, жұмыс қосымша қарауға қабылданбайды.

Журналда келіп түскен жұмыстарды рецензиялаудың тәуелсіз институты жұмыс істейді.

Журналдың редакциясы өз қызметінде Committee on Publication Ethics – COPE халықаралық жариялау этикасы комитеті әзірлеген принциптерді, сондай-ақ Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық принциптерін басшылыққа алады. «MUSEUM.KZ» журнал саясатының негізгі ұстанымы басылымның авторлар мен оқырмандар үшін ашықтық принципі.

Журнал материалдары «MUSEUM.KZ» Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Дүниежүзілік (CC BY 4.0, лицензия «Авторлықпен») лицензиясы бойынша қол жетімді.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Журнал редакциясы мақаланың жарияланғандығынан келуі мүмкін зиян үшін авторлар немесе өзге тұлғалар мен мекемелер алдында өзіне ешқандай жауапкершілік алмайды.

Журналды тіркеген мекеме атауы	Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі 24 ақпан 2023 жыл, Куәлік №KZ62VPY00065358
Құрылған жылы	30 қазан 2022 ж.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Мерзімділігі	Жылына 4 рет
Құрылтайшысы	Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі РМҚК
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Байланыс телефоны	8 (727) 264 08 44
Редакциясы	museum.kz

MUSEUM.KZ
Научно-практический журнал

«MUSEUM.KZ» – рецензируемый научно-практический журнал, посвященный актуальным проблемам музеологии, музейного дела, охраны объектов культурного наследия, истории, источниковедения, археологии, нумизматики, этнологии, искусствоведения, культурологии и истории культуры.

В журнале публикуются оригинальные, ранее не опубликованные работы исследователей на казахском, русском, английском языках.

Научные работы, присланные для публикации в редакцию, проверяются на плагиат. В случае обнаружения плагиата работа к дополнительному рассмотрению не принимается.

В журнале функционирует независимый институт рецензирования поступающих работ.

Редакция журнала в своей деятельности руководствуется принципами, разработанными Международным Комитетом по публикационной этике Committee on Publication Ethics – COPE, а также Этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier).

Основой политики журнала «MUSEUM.KZ» является принцип открытости издания для авторов и читателей.

Материалы журнала «MUSEUM.KZ» доступны по лицензии Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Всемирная (CC BY 4.0, лицензия «С указанием авторства»).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходима обязательная ссылка на журнал.

Редакция журнала не несет ответственности перед авторами и/или третьими лицами и организациями за возможный ущерб, вызванный публикацией статьи.

Наименование органа, зарегистрировавшего издание	Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан
Журнал основан	24 февраля 2023 г. Свидетельство №KZ62VPY00065358
ISSN	30 октября 2022 г. ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Периодичность	4 раза в год
Учредитель	РГКП Центральный государственный музей Республики Казахстан Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Телефон	8 (727) 264 08 44
Редакция	museum.kz

**«MUSEUM.KZ»
Scientific and practical journal**

«MUSEUM.KZ» – A peer-reviewed scientific and practical journal dedicated to current issues in museology, museum studies, heritage protection, history, source studies, archaeology, numismatics, ethnology, art history, culturology and cultural history.

The journal publishes original, previously unpublished papers by researchers in Kazakh, Russian and English languages.

Research papers sent for publication to the editorial board are checked for plagiarism. If plagiarism is detected, the work will not be accepted for further consideration.

The journal has an independent review institution for incoming papers.

The editorial board of the journal in its activities guided by the principles developed by the Committee on Publication Ethics – COPE, as well as by the Scopus (Elsevier) Journal Publication Ethics Guidelines.

«MUSEUM.KZ» policy is based on the principle of openness to authors and readers.

«MUSEUM.KZ» journal materials are available under the Creative Commons "Attribution" 4.0 Worldwide (CC BY 4.0, licence "With attribution").

For republishing articles, microfilm and other copies, a link to the journal is required.

The editorial board is not liable to the authors and/or third parties and organizations for possible damages caused by the publication of the article.

Name of the authority that registered the publication	Ministry of Information and Social Development (Kazakhstan) February 24, 2023 Certificate №KZ62VPY00065358
The journal was founded	October 30, 2022.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Frequency	4 times a year
Founder	Republican State Budget-Supported Enterprise The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan
Site	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Tel.	8 (727) 264 08 44
Editorial board	museum.kz

УДК 94(5):902

**ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ
ПАМЯТНИКОВ ДОЛИНЫ РЕКИ КЕГЕНЬ***Р.Е. Харипова, Н.Ж. Торезжанова, О.А. Мякишева,
М. Шергазынулы, Ж.Ж. Суйндик*

Центральный государственный музей РК (Казахстан)

Аннотация. В статье представлена история изучения Кегенской долины начиная с конца XIX века и до настоящего времени. Целью исследования является анализ опубликованных исследований, архивных источников, а так же сопоставление их с современными материалами, для получения представления об уже изученных памятниках. Актуальностью историографического исследования является систематизация археологических материалов Кегенской долины.

Показаны результаты исследований памятников Кегенской долины, проведенные в 1979-2023 гг. археологической экспедиции Центрального государственного музея РК, вкупе с результатами более ранних исследований доказывающие, что памятник характеризуется особой уникальностью и редкостью: наслоением нескольких культурных и исторических пластов, включающих памятники от стоянок первобытных людей до памятников городской культуры средневековья. Новые археологические, этнографические, исторические и иные материалы, полученные в результате исследований памятников Кегенской долины, позволяют раскрыть особенности исторических процессов Жетысу в контексте освещения развития материальной, духовной культуры с глубокой древности (палеолит) до нового времени. В процессе работы особое внимание было уделено также учетной документации как музейного источника, отражающей историю формирования коллекций, а также и другие аспекты бытования предметов в музейных фондах.

Материалы и методы исследования. Источниковой базой исследования послужили документы и материалы, хранящиеся в фондах Центрального государственного архива РК, архива Института археологии им. А.Х. Маргулана и опубликованные в специальных изданиях, а также музейные коллекции и учетная документация Центрального государственного музея РК.

Методологическую основу работы составили такие основные принципы научно-исторического познания, как объективность, историзм, системность и конкретность, а также применяемый в исторических исследованиях ценностный подход.

Изучение историографии вопроса, т.е. накопленных знаний об истории Жетысу конца XIX-XX вв. основано на анализе данных археологических экспедиций, выявлении общего и специфичного в культуре жителей населявших Жетысу с эпохи камня и до образования Казахского ханства.

Методикой исследования явился историко-диалектический подход, основанный на принципе историзма и системности. В ходе изучения археологических материалов был использован сравнительно-исторический анализ, так как только с его помощью можно определить общее и особенное в процессах, происходящих в прошлом и для представления цельной картины. Методом сравнительного анализа основанного на аналогии определена датировка артефактов.

Ключевые слова: Кегень, курган, могильник, этноархеология, экспедиция, Жетысу, урочище Комирши, музей.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования научных и (или) научно-технических проектов на 2024-2026 годы, Комитета науки МНВО РК, ИРН программы AP23489461, «Археологические и этнографические памятники Кегенской долины: топография, культурно-хронологический аспект и музеефикация».

Для цитирования. Харипова Р.Е., Торежанова Н.Ж., Мякишева О.А., Шергазынулы М., Суйндик Ж.Ж. История изучения археологических и этнографических памятников долины реки Кегень // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 5-16. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.01

КЕГЕН АЛҚАБЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Р.Е. Харипова, Н.Ж. Торежанова, О.А. Мякишева,

М. Шергазынулы, Ж.Ж. Сүйіндік

ҚР Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Андатпа. Мақалада XIX ғасырдың аяғынан бастап осы уақытқа дейінгі аралықтағы Кеген алқабының зерттелу тарихы көрсетілген. Зерттеудің мақсаты жарияланған ғылыми еңбектерді, архивтік дереккөздерді талдау, сондай-ақ бүгінге дейінгі зерттелген ескерткіштер туралы толық ақпарат алу үшін заманауи материалдармен салыстыру. Тарихнамалық зерттеудің өзектілігі – Кеген алқабынан алынған археологиялық материалдарды жүйелеу.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі археологиялық экспедициясының 1979-2023 жылдар аралығында Кеген алқабында орналасқан ескерткіштерге жүргізілген археологиялық қазба нәтижелерінің зерттелуі көрсетілген. Бұл жерде, ескерткіштің бірегейлігі алғашқы адамдардың тұрақтарынан бастап орта ғасырлардағы қалалық мәдениетке дейінгі бірнеше мәдени-тарихи қабаттардың болуында. Сондай-ақ, бүгінгі күнде Кеген алқабындағы ғылыми зерттеу нәтижесінде алынған жаңа археологиялық, тарихи және басқа материалдар арқылы Жетісудың тарихи даму процестерінің ерекшеліктерін материалдық, рухани мәдениеттің ежелгі (палеолит) дәуірден жаңа заманға дейінгі дамуын ашып көрсетуге мүмкіндік береді деген қорытынды жасалды. Жұмыс барысында музей қорларындағы заттардың жинақталу тарихы мен олардың музейлік қорларда сақталу ерекшеліктерін көрсететін есептік құжаттамаларға ерекше көңіл бөлінді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеудің дереккөздері ретінде ҚР мемлекеттік орталық архивінде, А.Х. Марғұлан атындағы археология институтының архивінде сақталған құжаттар мен материалдар, сондай-ақ арнайы басылымдарда жарияланған зерттеулер, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің музейлік коллекциялары мен есеп құжаттары пайдаланылды.

Жұмыстың әдіснамалық негізін ғылыми-тарихи танымның объективтілік, тарихилық, жүйелілік және нақтылық сияқты негізгі қағидаттары, сондай-ақ тарихи зерттеулерде қолданылатын құндылықтық тәсіл құрады.

Мәселенің тарихнамасын зерттеу, яғни XIX-XX ғасырлардағы Жетісу тарихы жөнінде жинақталған білімдермен, археологиялық экспедициялардың деректерін талдауға, тас дәуірінен бастап Қазақ хандығы құрылғанға дейін Жетісуды мекендеген тұрғындардың мәдениетіндегі жалпы және ерекше ерекшеліктерді анықтауға негізделеді.

Зерттеу әдістемесі тарихилық пен жүйелілік қағидаттарына негізделген тарихи-диалектикалық тәсіл болды. Археологиялық материалдарды зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи талдау қолданылды, өйткені тек осы әдіс арқылы өткендегі үдерістердің жалпы және ерекше ерекшеліктерін анықтап, тұтас көрініс жасауға болады. Артефактілердің мерзімін анықтау аналогияға негізделген салыстырмалы талдау әдісі арқылы жүзеге асырылды.

Тірек сөздер: Кеген, қорған, қорым, этноархеология, экспедиция, Жетісу, Көмірші шатқалы, музей.

Қаржыландыру көзі: Мақала 2024-2026 жылдарға арналған ғылыми және ғылыми-техникалық конкурсы негізінде «Кеген алқабының археологиялық және этнографиялық ескерткіштері: топографиясы, мәдени-хронологиялық аспектісі және музейлендіру мәселелері» ЖТН AR23489461 бағдарламасын гранттық қаржыландыру жобасын орындау шеңберінде дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Харипова Р.Е., Торежанова Н.Ж., Мякишева О.А., Шерғазынұлы М., Сүйіндік Ж.Ж. Кеген алқабы археологиялық және этнографиялық ескерткіштердің зерттелу тарихы // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 5-16 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.01

THE HISTORY OF THE ARCHAEOLOGICAL AND ETHNOGRAPHIC STUDY OF THE KEGEN RIVER VALLEY

R.E. Kharipova, N.Zh. Torezhanova, O. A. Myakisheva, M. Shergazynulu, Zh. Suindik

¹Central State Museum of Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. The article presents the history of the study of the Kegen Valley from the end of the XIX century to the present. The purpose of the study is to analyze published studies, archival sources, as well as compare them with modern materials to get an idea of the monuments already studied. The relevance of historiographical research is the systematization of archaeological materials of the Kegen Valley.

The results of the research of the monuments of the Kegen Valley conducted in 1979- 2023 by the archaeological expedition of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, together with the results of earlier studies, proving that the monument is characterized by special uniqueness and rarity: the layering of several cultural and historical layers, including monuments from the sites of primitive people to monuments of urban culture of the Middle Ages. New archaeological, ethnographic, historical and other materials obtained as a result of studies of the monuments of the Kegen Valley allow us to reveal the features of the historical processes of Zhetysu in the context of highlighting the development of material and spiritual culture from ancient times (Paleolithic) to modern times. During the work, special attention was also paid to the accounting documentation as a museum source, reflecting the history of the formation of collections, as well as other aspects of the existence of objects in museum collections.

Materials and methods of research. The source base of the research was documents and materials stored in the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the archive of the Institute of Archaeology named after A.H. Margulan and published in special publications, as well as museum collections and accounting documentation of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.

The methodological basis of the work consists of such basic principles of scientific and historical knowledge as objectivity, historicism, consistency and concreteness, as well as the value approach used in historical research.

The study of the historiography of the issue, i.e. the accumulated knowledge about the history of Zhetysu at the end of the XIX-XX centuries. It is based on the analysis of data from archaeological expeditions, the identification of common and specific cultural features of the inhabitants of Zhetysu from the Stone Age to the formation of the Kazakh Khanate.

The research methodology was a historical-dialectical approach based on the principle of historicism and consistency. In the course of studying archaeological materials, comparative historical analysis was used, since only with its help it is possible to determine the general and special in the processes taking place in the past and to present a complete picture. The dating of artifacts was determined by the method of comparative analysis based on analogy.

Keywords: Kegen, kurgan, burial ground, ethnoarchaeology, expedition, Zhetysu, Komirshi tract, the museum.

Funding source: The article was prepared within the grant funding for scientific and (or) scientific and technical projects for 2024-2026, the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, program IRN: AP23489461, "Archaeological and ethnographic monuments of the Kegen Valley: topography, cultural and chronological aspect and museification".

For citations: Kharipova R.Ye., Torezhanova N.Zh., Myakisheva O.A., Shergazynuly M., Suindik Zh.Zh. The history of the archaeological and ethnographic study of the Kegen river valley // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 5-16. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.01

Введение. Археологические памятники Жетысу являются одной из самых многочисленных категорией объектов культурного наследия Казахстана. В течение многих веков территория Жетысу, являлась узловым центром транснационального торгового пути «Шелковый путь» – своеобразного моста, соединявшего различные культуры Запада и Востока.

В Восточном Жетысу, в частности, одном из его регионов – урочище Комирши в долине реки Кегень, представлены самые разнообразные археологические и этнографические памятники, древней, средневековой и новой истории региона. Урочище Комирши расположено на южной стороне хребта Кетмень, в Кегенской долине. Хребет Кетмень простирается в широтном направлении, является самой восточной из северных цепей Тянь-Шаня. Общая протяженность хребта – более 300 км, ширина – 40-50 км. Самая высокая точка хребта достигает 3 638 м (гора Небесная) в восточной части у государственной границы Казахстана. На хребте отсутствует снеговая или ледниковая зона. На западе Кетмень граничит с горами Кулуктау, которые плавно переходят в Кунгей Алатау, на юге – в долину Шалкодесу. Долина реки Шалкодесу, более известная как Кегенская, одна из самых больших в горах Казахстана. Длина превышает 100 км, а ширина колеблется от 2 до 30 км. Шалкодесу, переходящая в нижнем течении в реку Кегень, дает начало одной из самых крупных водных артерий Заилийского Алатау реке Чарын.

Исследование археологических памятников Казахстана нельзя считать полным без осмысления основных этапов, направлений и тенденций археологического и этнографического изучения отдельных регионов. История изучения памятников Жетысу, является одним из активно разрабатываемых направлений отечественной науки. В этой связи историография археолого-этнографического исследования Кегенской долины представляется особенно актуальной.

Одной из важнейших задач исследования является привлечение данных исследований конца XIX-XX вв., описаний памятников, тщательного анализа как опубликованных, так и архивных источников. Изучение комплекса документов XX века, сопоставление их в дальнейшем с современными материалами позволит получить представление об уже изученных памятниках Кегенской долины, выявить ряд «неизвестных» древностей, а также перевести некоторые «вновь выявленные» памятники в категорию «давно известных».

Актуальность историографического исследования определяется, в том числе, необходимостью систематизации археологических материалов Жетысу, в частности его региона – Кегенской долины.

Историография как один из методов исследования истории изучения археологических памятников Жетысу включает: поиск некогда обнаруженных и ныне забытых материалов, что может оказать помощь в решении проблем, стоящих перед современными исследователями, а также важным является анализ идей и методов исследования наших предшественников. Ценным становится не только то, что они нашли, но и то, какие цели ставили они при своих исследованиях, как их осуществляли

Результаты и обсуждение. Изучение археологических памятников Жетысу началось со второй половине XIX – начала XX вв., благодаря деятельности Западно-Сибирского отдела Русского географического общества и Археологической комиссии. А в 1879 г. впервые была создана археологическая карта региона.

Значительный вклад в изучение и сбор данных об археологических памятниках региона внес Туркестанский кружок любителей археологии, открытый в конце XIX в. В этот период описанием и планомерной систематизацией курганов занимались такие крупные ученые, как Н.А. Абрамов, М.В. Флоринский, В.Д. Городецкий, Н.Н. Пантусов, В.В. Бартольд. Все данные о памятниках и проведенных археологических раскопках собраны в

трудах Н. Лыкошина «Археологическое изучение Туркестана до образования Туркестанского кружка любителей археологии» (1896 г.) [Лыкошин, 1896: 23] и И. Кастанье «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» [Кастанье, 1910: 28-62]. Следующий этап изучения погребально-поминальных памятников раннего железного века охватывает 1928-1953 гг. И одним из самых ярких открытий этого периода являются результаты археологических работ, проведенных в 1928-1929 гг. М.В. Воеводским и М.П. Грязновым на могильниках Караколь и Чильпек (долины Иссык-Куль и Чу), которые путем сравнительного анализа и сопоставления с данными китайских источников пришли к выводу о существовании и открытии новой этнокультуры – культуры усуней [Воеводский, Грязнов, 1938: 163-170].

Большую учетную работу провел В.Д. Городецкий. Кроме опубликованных им описаний ряда памятников, он составил рукописный каталог всех известных ему лично и по литературным данным археологических памятников Семиречья и случайных находок на этой территории [Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана, ф. 2, д. 3.]. В это время раскопками в Жетысу занимались лингвисты, музейные работники и любители археологии. Среди них особо нужно отметить директора Алматинского областного краеведческого музея В.Н. Дублицкого. В 1928, 1934-1939 гг. он проводил археологические раскопки на курганах раннего железного века, расположенных недалеко от Алматы [Дублицкий, 1937-1939: оп. 2. д. №22-24].

С 1946 г. начался особый этап развития казахстанской археологии, были проведены регистрация и учет памятников, археологическая разведка огромной территории Казахстана. Неоценимый вклад в этой работе внес и К. Акишев.

С целью создания «Археологической карты Казахстана» в 1956 г. была организована Семиреченская археологическая экспедиция. В ходе исследования Алматинской и Талдыкурганской областей Е.И. Агеевой и А.Г. Максимовой было зафиксировано 18 могильников древних кочевников, на 167 курганах были проведены раскопки. В итоге ими были выделены восемь видов погребальных сооружений [Агеева, 1961: 21-41; Акишев, Агеева, 1958: 1, 8]. Основной задачей Семиреченской археологической экспедиции было составление археологической карты двух областей Семиречья – Алма-Атинской и Талды-Курганской [Акишев, Агеева, 1958: 9]. Маршруты разведки прошли по направлениям: от Алматы на запад до Курдайского перевала, с заездами на юг до поселка Красногорка (соврем назв. Улькен Сулутор) и Горноникольское, Каракастек, на север – до урочища Кендыккара и Кокпакты и вдоль р. Куртинки (до поселка Акши), по среднему течению рек Аксенгир и Жиренайгыр. На восток от Алматы до поселка Шилик, Жаланащ, Нарынкол и Чунджи [Агеева, 1956].

При обследовании этой территории К. Акишевым были выделены 6 микрорайонов наибольшего сосредоточения больших курганов: Алматинский, Иссыкский, Бериктасский, Сырдарья-Таласский, Бешатырский, Кегенский микрорайоны, представляющие большой интерес для проведения исследований. В Жетысу особенно можно выделить огромные так называемые царские курганы могильников Бешатыр, Тургень и Кегень.

В Кегенской долине были открыты множество курганных могильников, поселений, мазаров у сел: Кегень, Аксай, Узунбулак, Каркару, Акбеик, Сарыжас, Нарынкол и др. [Археологическая карта Казахстана, 1960: 326-333].

Научный сотрудник Института археологии им. А.Х.Маргулана Айнагуль Ганиева в своих исследованиях отметила, что в начале 1960-х годов Семиреченская археологическая экспедиция под руководством Акишева достигла значительного прорыва в изучении культуры древних усуней в Кегенской долине. Экспедиция обнаружила и документально зафиксировала десятки могильников, включая тысячи курганов и оградок, а также 19 зимовокпоселений, сотни наскальных писаниц и менгиры [По следам Семиреченской археологической экспедиции. Дата посещения: 01.10.2024].

В разные годы (1961-1966 гг.) Семиреченской археологической экспедицией под руководством К.А. Акишева раскопаны: зимовка-поселение Актас II и больше ста курганов

рядовых насельников «усунь», в могильниках Акшоки II-III, Сарытау I-II, Актас I-VIII долины реки Кегень. Зимовка-поселение Актас II – новый тип памятника для Жетысу и датируется I-VI вв. н.э. [Акишев, 1969: 30-47].

В 1979 году Центральным государственным музеем Казахстана была организована историко-бытовая экспедиция в Кегенский район (ныне Раимбекский), Алматинской области. В результате работы были собраны этнографические материалы, вошедшие в коллекцию музея (Акты № 153-191 от 23-27.11. 1979 г.).

В 1988 г. школьниками возле села Жалаулы (Раимбекский район, Алматинская область) случайно найден клад из 600 золотых украшений ранних саков в войлочном мешке, получивший название «Жалаулинский клад». К.А. Акишевым и А.К. Акишевым [Акишев, 1992:140-146; Культура саков и усуней, 2011] было исследовано место находки и предметы. В результате чего выяснилось, что в Жалаулы обнаружено не захоронение под курганом, а клад, т.к. село расположено в низине, а древние курганы возводились на сухих возвышенных местах. Вещи были спрятаны сравнительно недавно, предположительно, в начале XX века, и происходили они, вне всякого сомнения из «царского кургана» долины реки Кегень. Причем из одного кургана, а не из нескольких. Тогда же А.К. Акишевым была предложена датировка комплекса VIII-VII в.в. до н.э.

Археолог Б.Н. Нурмуханбетов, позднее, произведя в Жалаулы небольшие раскопки, нашел остатки войлочного мешка, в котором находились золотые изделия, и несколько десятков мелких золотых украшений, унесенных водой далеко от первоначального местонахождения. Среди них – изображения «скифской пантеры» и «грифонов». В основном составе клада таких мотивов не было, так что они существенно дополнили состав клада, предоставив более полную картину, существенную для хронологической атрибуции клада. В настоящее время эти предметы экспонируются в «открытом фонде» Центрального музея.

Семиреченской археологической экспедицией НАН МОН РК Института археологии в 1992 г. под руководством Акишева А.К. было исследовано поселение Сарытогай, расположенное в 20 км к юго-востоку от поселка Чунжа на территории Национального парка «Ясенева дача», Уйгурского района Алматинской области. В 2011 году материалы из поселения Сарытогай были переданы Алишером Акишевым в археологический фонд музея. В коллекцию вошли каменные мотыги ЦМК КП 27106/23, обломки курантов зернотерок и керамический котел ЦМК КП 27126 [Культура ранних кочевников Казахстана, 2009; Культура саков и усуней, 2011: 174].

В фонде археологии хранится коллекция облицовочных плит из буддийского монастыря (Акт № 21 от 31.12.2004; ЦМК КП 26761\1-67), расположенного на левом берегу речки Сумбе, западнее административного центра Уйгурского района аула Шонжы (горы Жартас, Раимбекский район, Алматинская область). Остатки монастыря были обнаружены в 1991 году археологом К.А. Акишевым. Впервые территория местонахождения монастыря были исследованы и изучены в 1992 году археологами Ф.П. Григорьевым и А.С. Мирзабаевым, которые произвели на месте небольшие раскопки. Последующее исследование и изучение памятника было произведено в 2008 г. комплексной экспедицией, организованной КазНИИ ПКНН (рук. И.В. Ерофеева, Б.Ж. Аубекеров, Ю.А. Мотов, С.В. Перевозов).

В 2006 году экспедицией ЦГМ РК под руководством А. Акишева была проведена разведка археологических памятников, сбор материалов и фотосъемка археологических памятников (архитектурных сооружений, курганов, петроглифов, средневековых поселений, ирригационных сооружений, древних эпиграфических памятников) в Алматинской области: Уйгурском, Кегенском и Раимбекском районах в рамках реализации научного проекта «Археологическая коллекция ЦГМ РК. Каталог». Во время экспедиции сделано более 2 тысяч высококачественных цифровых снимков археологических и этнографических объектов, древних и современных ландшафтов. В районе поселков Аксай и Узунбулак, а также в долине озера Тузколь (Дабан-нор) зафиксированы многочисленные высокогорные

стоянки неолитического времени, а так же следы палеолитической индустрии. Зафиксированы до сих пор неизвестные «царские курганы» скифской эпохи в долине рек Каркара и Текес, Чарын и Шет-Мерке. Впервые обнаружены следы фортификации XIV века в районе 1-й Мерке (Талды), связанной с событиями войны Тимура с джетами (сообщение Дуглати в «Тарих-и Рашиди»). На 1-й надпойменной террасе реки Чарын в урочище Сарытогай (национальный парк «Ясенева дача») уточнены размеры гигантского поселения позднесакского времени. Следы жилищ занимают здесь полосу длиной более 6 км. Это крупнейшее поселение этого времени на территории Центральной Азии и наиболее перспективный объект для исследования экспедицией ЦГМ РК.

С начала XXI в. на новом уровне начинается изучение элитарных курганов саков Жетысу. В 2008-2009 гг. совместной казахско-германской экспедицией проводились исследования около курганного пространства большого кургана № 2 «с лучами» возле поселка Кегень и кургана Жуантобе в Илийской долине. Особый акцент делался на их конструкцию и обряд [Самашев, Ермолаева, Куш 2007].

В 2010 года была осуществлена археологическая экспедиция КазНПУ им. Абая под руководством Байгунакова Д.С. в Нарынкольский район Алматинской области. В ходе экспедиции были проведены раскопки кургана, расположенного приблизительно в 3,5 км к северу от села Комирши [Анухин, Баимбетов, Бердибеков, 2011: 111-113].

С 2012 г. продолжены работы по изучению больших курганов саков долины реки Кегень. Каркаринским отрядом филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК в г. Астана проводилось изучение погребально-поминального комплекса Каркара [Онгар и др., 2012: 49-56], расположенного на административной территории сельского округа Каркара Райымбекского района Алматинской области. Памятник расположен на третьей надпойменной террасе, в предгорной долине между реками Жель Каркара и Ак Каркара, в северной части горной системы Тянь-Шаня (Тәңіртау). В 2012-2017 гг. полностью изучено околокурганное пространство погребально-поминального комплекса Каркара, где под дерном выявлены и исследованы каменное кольцо основного кургана и 45 курганов-оград «гуннского» времени [Онгар и др., 2014: 29-57]. Аналогичные погребения были изучены вокруг большого кургана могильника Жуантобе на северных склонах Заилийского Алатау.

Также в 2012 году был исследован некрополь Катартобе (Чотбаев, Онгар и др., 2012; Чотбаев, Онгар, 2014: 63-8), а с 2015 года изучение было продолжено совместной казахско-корейской экспедицией [Онгарулы и др., 2020]. В результате исследования были проведены поисково-разведывательные работы в долине реки Кегень с целью обнаружения новых памятников III в. до н.э. – II в. н.э. Работа проходила по маршруту с. Актас – с. Комирши – с. Шалкоде – Кисык – Катартобе – Алтынкен – Акбулак – с. Тузколь – с. Карасаз – с. Кеген – с. Болексаз – с. Ереуил – с. Кеген.

В 2018 году лабораторией «ГЕОАРХЕОЛОГИЯ» были проведены археологические исследования памятников ранних и поздних кочевников Алматинской области. Курганным отрядом обрабатывались материалы из некрополей Орикти, Кызылшарык, Кара-арша, Сункар, Жаланап и Ардолайты. Данные некрополи расположены на территории Жетысу (Енбекшиказахский, Жамбылский, Кегенский, Уйгурский район) [Бексеитов и др., 2019: 354-365].

В августе 2023 года археоло-этнографической экспедицией ЦГМ РК были проведены археологические исследования в Кегенской долине у поселка Комирши. Объектом исследования были два кургана, расположенные у входа в ущелье Комирши. При исследовании курганов были выявлены особенности конструкции погребальной камеры выполненной из бревен ели. Памятники датируются III в. до н.э. – II в. н.э.

Также, в окрестности поселка Комирши были обнаружены остатки многочисленные арыков, самотечных каналов для орошения пашни, которые использовались в 1930-е и 1940-е годах.

В 2024 году в рамках научного проекта ЦГМ РК провел археолого-этнографические

исследования урочища Комирши, в частности, могильника Караешки, расположенного у подножия северной горной гряды в 7 км восточнее поселка Комирши, в 500 м севернее от зимовки. Могильник состоит из трех цепочек. Всего в могильнике насчитывается более 25 насыпей. Курганы в нем ориентированы по направлению север-юг. Размеры насыпей от 4 до 23 м, высота от 0,3 до 2 м. Насыпи каменно-земляные. Насыпи округлой, реже подквадратной формы. Курганы за пределами насыпей, у основания, в средней и верхней части имеют кольцевые выкладки из крупных камней. С западной стороны курганов наблюдаются жертвенные оградки округлой формы из шести - восьми крупных камней. В составе могильника зафиксированы две подквадратной формы тюркские ограды со стелами с восточной стороны.

Так же было исследовано древнее русло реки Комирши, которая вытекает из ущелья Комирши, Кетменьских гор, она питается талыми водами и родниками Карасай, Амирсай, Калпаккарагай и Талдысай. В ущелье на реке в 1950 году была построена водяная мельница, к сожалению к 1980-тым годам мельница выходит из строя, но сооружение сохранилось.

В урочище Комирши сохранились фундаменты казахских зимовок. Они имеют вид задернованных всхолмлений прямоугольной формы. Планировка многих зимовок читается на современной поверхности. Чаще встречаются поселения, есть и отдельные усадьбы.

Еще один вид этнографических памятников встречается в окрестностях п.Комирши – это мазары, расположенные к востоку от поселка, обладают архитектурными особенностями. Планировка мазаров двух видов: квадратной или цилиндрической формы, с конусообразным куполом, снаружи обмазано саманной глиной. Саманная обмазка в основном покрывает лишь купол, стены строений выполнен из камня или металла. Здесь на определенном историческом этапе формируются погребальные традиции, которые были характерны для отдельного казахского рода (или ру, народной группировки?). Таким образом, памятники казахского времени ущелья Комирши показывают, что в новых условиях люди придерживались своих старых традиций. Этот регион мало изучен не только археологами, но и этнографами, поэтому исследователям предстоит провести более тщательное исследование этого региона.

Заключение. История изучения археологических памятников имеет большое значение для понимания прошлого человечества. Археология позволяет раскрывать тайны древних цивилизаций, их обычаев, технологий, искусства и образа жизни. Изучение археологических памятников помогает реконструировать историю человечества, проследить эволюцию культур, а также изучить взаимосвязи между различными народами и эпохами. Благодаря археологическим исследованиям мы можем более глубоко понять свое прошлое и лучше ориентироваться в настоящем.

В настоящее время актуальной междисциплинарной проблемой, вызывающий научной интерес со стороны археологии и этнологии, является новое направление в науке – этноархеология. В отечественных исследованиях данная проблематика мало изучена, но развивается по многим направлениям.

На территории Казахстана, практически во всех уголках на его территории, исследователи находят руины остатки поселений-зимовок. Это лишь сохранившаяся часть этих объектов. В ходе социалистических преобразований на территории Казахстана исчезли тысячи казахских зимовок, мазаров и т.п. Особенно это было характерно для плодородных равнин Северного Казахстана и многих других районов республики, попавших под переустройство сельского хозяйства.

Большой вклад в изучение данного региона внесли такие известные казахстанские ученые как К.А. Акишев, Е.И. Агеева, Чотбаев А., Онгар А. и др. Особо нужно отметить деятельность Центрального государственного музея РК, который на протяжении нескольких десятилетий ведет исследовательскую и собирательскую работу, концентрируя в собрании музея значительную коллекцию по древней и новой истории региона Жетысу.

Современные исследователи, опираясь на достижения предшественников, продолжили изучение археологических памятников региона с принципиально новых

научных позиций и методов исследований.

В результате планомерных и целенаправленных исследований памятники показали значимость изучения территории Жетысу для выяснения вопросов культурогенеза эпохи Великого переселения народов. Были исследованы различные типы объектов (курганские могильники состоящие из цепочек курганов, отдельно стоящие курганы, с кольцевой и без кольцевой оградкой, с двумя кольцевыми рвами, поселения, усадьбы, «святилище» и петроглифы).

Новые археологические, исторические и иные материалы, полученные в результате исследований памятников кегенской долины, позволяют раскрыть особенности исторических процессов Жетысу в контексте освещения развития материальной, духовной культуры с глубокой древности (палеолит) до позднего средневековья.

ЛИТЕРАТУРА

Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // ТИИАЭ АН КазССР. Алма-Ата, 1961. Том. 12. С. 21-41.

Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Новые материалы по археологии и этнографии. Труды Института истории, археологии и этнографии. Алма-Ата: АН КазССР, 1961. С. 21-40.

Агеева Е.И. Краткий отчет Семиреченской археологической экспедиции за 1956 год // Архив Института археологии МВО 1956. 15 л.

Агеева Е.И. Отчет Семиреченской археологической экспедиции 1956 г. 116. // Архив Института Археологии АН МОН РК. Фонд 11, опись 2, дело 390. Связка 27. Инв. №45. 98 л.

Акишев А.К. Жалаулинский клад или золото бугровщиков // Памятники истории и культуры Казахстана. Алма-Ата, 1992. Вып. 5. С.140-146.

Акишев К., Агеева Е.И. Археологические работы 1956 года Института истории, археологии и этнографии АН КазССР // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии. Отдельный оттиск. Алма-Ата, 1958. Вып. 1 (6). 12 с.

Акишев К.А. Зимовки-поселения и жилища древних усуней // Известия АН КазССР. Серия обществен. № 1. Алма-Ата, 1969. С. 30-47.

Анухин В., Баимбетов Д., Бердибеков К. Археологические памятники Нарынкольского района // ВЕСТНИК. Серия «Исторические и социально-политические науки». № 1 (28), 2011. С. 111-113.

Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 450 с.

Бексеитов Г.Т., Тулегенов Т.Ж., Оспанов Е.Б., Сатаева Б.Е. Археологическое исследование памятников ранних и поздних кочевников Алматинской области лабораторией «ГЕОАРХЕОЛОГИЯ» в 2018 году // ВЕСТНИК КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». 2019, №3(62). С. 354-365.

Воеводский М.Г., Грязнов М.П. Усуньские могильники на территории Киргизской ССР. //ВДИ. 1938, №3 (4). С. 163-170.

Дублицкий Б.Н. Разный археологический материал по Казахстану 1937-1939 гг. //Архив ИА КН МОН РК. опись 2. Д. №22-24. 50 с.

Кастанье И. Древности Киргизской степи Оренбургского края // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Оренбург, 1910. Вып. 22. С. 28-62.

Каталог археологических памятников Семиречья и случайных находок // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, ф. 2, д. 3.

Культура ранних кочевников Казахстана: археологические коллекции. Научный каталог. Алматы: Типография Ди-Пи-Эс, 2009. 434 с.

Культура саков и усуней Казахстана в археологических коллекциях Центрального Государственного музея Республики Казахстан. Научный каталог. ҚР Мемлекеттік орталық музейі. Алматы: Өнер, 2011. 325 с.

Лыкошин Н.С. Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае, до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии. / Н. Лыкошин. Ташкент: типо-

литография торгового дома «Ф. и Г. бр. Каменские», 1896. 58 с.

Онгар А., Киясбек Г., Хасенова Б., Бесетаев Б., Кожжахметов Б. Новые результаты исследования погребально-поминального комплекса Каркара (по материалам раскопок 2012–2014 гг.) // *Всадники Великой степи: традиции и новации.* Астана: Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. С. 29-57.

Онгар А., Киясбек Г., Чотбаев А., Кожжахметов Б., Рахманкулов Е., Бесетаев Б.Б., Толегенов Е., Айткали А. Предварительные итоги исследования погребально-поминального комплекса Каркара // *Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана.* Астана: Филиал ИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2012. Том. 1. С. 49-55.

Онгарулы А., Пён Ёнхван, Нам Санвон, Каурмагамбетов А., Ким Ёнхён, Нускабай А., Кызырханов М. Катартобе. Некрополь сакской элиты Жетысу. Нур-Султан–Тэджон, 2020. 464 с.

По следам Семиреченской археологической экспедиции...
<https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/831130?lang=ru;> Дата посещения: 01.10.2024.

Самашев З., Ермолаева А., Куц Г. Древние сокровища Казахского Алтая (The Ancient treasures of the Kazakh Altai). Алматы, 2007. 200 с.

Чотбаев А., Онгар А. Некрополь Катартобе – памятник кочевой элиты Восточного Жетысу // *Всадники Великой степи: традиции и новации.* Астана: Филиал Института археологии им. А. Х. Маргулана, 2014. С. 63-80

REFERENCES

Ageeva E.I. К вопросу о типах древних погребений Alma-Atinskoy oblasti // *ТИАЕ AN KazSSR.* Alma-Ata, 1961. Vol. 12, pp. 21-41. (In Russian)

Ageeva E.I. К вопросу о типах древних погребений Alma-Atinskoy oblasti // *Novye materialy po arheologii i etnografii.* Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii. Alma-Ata: AN KazSSR, 1961, pp. 21-40. (In Russian)

Ageeva E.I. Kratkij otchet Semirechenskoj arheologicheskoy ekspedicii za 1956 god // *Arhiv Instituta arheologii MVO,* 1956. 151 p. (In Russian)

Ageeva E.I. Otchet Semirechenskoj arheologicheskoy ekspedicii 1956 g. 116. // *Arhiv Instituta Arheologii AN MON RK.* Fond 11, opis 2, delo 390. Svyazka 27. Inv. №45. 98 l. (In Russian)

Akishev A.K. Zhalaulinskij klad ili zoloto bugrovshikov // *Pamyatniki istorii i kultury Kazahstana.* Alma-Ata, 1992. Iss. 5, pp. 140-146. (In Russian)

Akishev K., Ageeva E.I. Arheologicheskie raboty 1956 goda Instituta istorii, arheologii i etnografii AN KazSSR // *Izvestiya Akademii nauk Kazahskoj SSR.* Seriya istorii, arheologii i etnografii. Otdelnyj ottisk. Alma-Ata, 1958. Iss. 1 (6). 12 p. (In Russian)

Akishev K.A. Zimovki-poseleniya i zhilisha drevnih usunej // *Izvestiya AN KazSSR.* Seriya obshestven. № 1. Alma-Ata, 1969. pp. 30-47. (In Russian)

Anuhin V., Baimbetov D., Berdibekov K. Arheologicheskie pamyatniki Narynkolskogo rajona // *VESTNIK.* Seriya «Istoricheskie i socialno-politicheskie nauki». № 1 (28), 2011, pp. 111-113. (In Russian)

Arheologicheskaya karta Kazahstana. Alma-Ata: AN KazSSR, 1960. 450 p. (In Russian)

Bekseitov G.T., Tulegenov T.Zh., Ospanov E.B., Sataeva B.E. Arheologicheskoe issledovanie pamyatnikov rannih i pozdnih kochevnikov Almatinskoy oblasti laboratoriej «GEOARHEOLOGIYA» v 2018 godu // *Vestnik KazNPU imeni Abaya,* seriya «Istoricheskie i socialno-politicheskie nauki». 2019, №3(62), pp. 354-365. (In Russian)

Voevodskij M.G., Gryaznov M.P. Usunskie mogilniki na territorii Kirgizskoj SSR. // *VDI.* 1938, №3 (4), pp. 163-170. (In Russian)

Dublickij B.N. Raznyj arheologicheskij material po Kazahstanu 1937-1939 gg. // *Arhiv IA KN MON RK.* opis 2. d. №22-24. 50 p. (In Russian)

Kastane I. Drevnosti Kirgizskoj stepi Orenburgskogo kraja. // *Trudy Orenburgskoj uchenoj*

arhivnoj komissii. Orenburg, 1910. Iss. 22, pp. 28-62. (In Russian)

Katalog arheologicheskikh pamyatnikov Semirechya i sluchajnyh nahodok. // Arhiv Instituta arheologii im. A.H. Margulana, f. 2, d. 3. (In Russian)

Kultura rannih kochevnikov Kazahstana: arheologicheskie kollekcii. Nauchnyj katalog. Almaty: Tipografiya Di-Pi-Es, 2009. 434 p. (In Russian)

Kultura sakov i usunej Kazahstana v arheologicheskikh kollekcijah Centralnogo Gosudarstvennogo muzeja Respubliki Kazahstan. Nauchnyj katalog. KR Memleketтик Ortalyk muzeji. Almaty: Oner, 2011. 325 p.

Lykoshin N.S. Ocherk arheologicheskikh izyskanij v Turkestanskom krae, do uchrezhdeniya Turkestanskogo kruzha lyubitelej arheologii. / N. Lykoshin. Tashkent: tipo-litografiya torgovogo doma «F. i G. br. Kamenskie», 1896. 58 p. (In Russian)

Ongar A., Kiyasbek G., Hasenova B., Besetaev B., Kozhahmetov B. Novye rezultaty issledovaniya pogrebalno-pominalnogo kompleksa Karkara (po materialam raskopok 2012–2014 gg.) // *Vsadniki Velikoj stepi: tradicii i novacii.* Astana: Filial Instituta arheologii im. A. H. Margulana, 2014, pp. 29-57. (In Russian)

Ongaruly A., Pyon Yonhvan, Nam Sanvon, Kairmagambetov A., Kim Yonhyon, Nuskabaj A., Kuzyrhanov M. Katartobe. Nekropol sakskej elity Zhetysu. Nur-Sultan-Tedzhon, 2020. 464 p. (In Russian)

По sledam Semirechenskoj arheologicheskoj ekspedicii...
<https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/831130?lang=ru>; Data posesheniya: 01.10.2024.

Chotbaev A., Ongar A. Nekropol Katartobe – pamyatnik kochevoj elity Vostochnogo Zhetysu // *Vsadniki Velikoj stepi: tradicii i novacii.* Astana: Filial Instituta arheologii im. A. H. Margulana, 2014. Vol. 1, pp. 63-80. (In Russian)

Samashev Z., Ermolaeva A., Kush G. Drevnie sokrovisha Kazahskogo Altaya (The Ancient treasures of the Kazakh Altai). Almaty, 2007. 200 p. (In Russian)

Авторлар туралы мәлімет: Харипова Рашида Ерімқызы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің директоры (0580051, Самал-1/44, Алматы қ., Қазақстан).
<https://orcid.org/0000-0002-2406-2658>. E-mail: Rashida-75@mail.ru

Торежанова Набира Жанзаққызы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі Археология бөлімінің жетекшісі (0580051, Самал-1/44, Алматы қ., Қазақстан).
<https://orcid.org/0000-0001-6652-6206>. E-mail: nabi2nabi@mail.ru

Мякишева Ольга Александровна – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі Археология бөлімінің аға ғылыми қызметкері (0580051, Самал-1/44, Алматы қ., Қазақстан).
<https://orcid.org/0000-0002-1023-0163>. E-mail: myakisheva.o@mail.ru

Шерғазынулы Мухамедғали – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі Археология бөлімінің қор сақтаушы маманы (0580051, Самал-1/44, Алматы қ., Қазақстан).
<https://orcid.org/0009-0002-9625-9086>. E-mail: nurbolatmalik1@gmail.com

Сүйіндік Жангелді Жанболсынұлы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі Археология бөлімінің қор сақтаушы маманы (0580051, Самал-1/44, Алматы қ., Қазақстан).
<https://orcid.org/0009-0001-1718-9212>. E-mail: zhangeld.syndk.01@mail.ru

Сведения об авторах: Харипова Рашида Еримовна – директор Центрального государственного музея РК (050051, Самал-1/44, г. Алматы, Казахстан), магистр педагогических наук. <https://orcid.org/000-0002-2406-2658>. E-mail: rashida-75@mail.ru

Торежанова Набира Жанзақовна – руководитель Отдела археологии Центрального государственного музея Республики Казахстан (050051, Самал-1/44, г. Алматы, Казахстан). ORCID - <https://orcid.org/0000-0001-6652-6206>. E-mail: nabi2nabi@mail.ru

Мякишева Ольга Александровна – старший научный сотрудник Отдела археологии Центрального государственного музея Республики Казахстан (050051, Самал-1/44, г. Алматы, Казахстан). <https://orcid.org/0000-0002-1023-0163>. E-mail: myakisheva.o@mail.ru

Шерғазынулы Мухамедғали – специалист по хранению фондов Отдела археологии

Центрального государственного музея Республики Казахстан (0580051, г. Алматы, (0580051, Самал-1/44, Алматы қ., Қазақстан). <https://orcid.org/0009-0002-9625-9086>. E-mail: nurbolatmalik1@gmail.com

Суиндик Жангелди Жанболсынулы – специалист по хранению фондов Отдела археологии Центрального государственного музея Республики Казахстан (0580051, Самал-1/44, Алматы қ., Қазақстан). <https://orcid.org/0009-0001-1718-9212>. E-mail: zhangeld.syndk.01@mail.ru

Information about the authors: Rashida E. Karipova – Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (0580051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). <https://orcid.org/0000-0002-2406-2658>. E-mail: Rashida-75@mail.ru

Nabira Zh. Torezhanova – Head of the Department of Archaeology of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (0580051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). <https://orcid.org/0000-0001-6652-6206>. E-mail: nabi2nabi@mail.ru

Olga A. Myakisheva – Senior Researcher of the Department of Archaeology of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (0580051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). <https://orcid.org/0000-0002-1023-0163>. E-mail: myakisheva.o@mail.ru

Mukhamedgali Shergazynulu – Specialist in the storage of funds of the Department of Archaeology of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (0580051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). <https://orcid.org/0009-0002-9625-9086>. E-mail: sergazynulym@gmail.com

Zhangeldi Suindik – Specialist in the storage of funds of the Department of Archaeology of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (0580051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). <https://orcid.org/0009-0001-1718-9212>. E-mail: zhangeld.syndk.01@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.12.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 19.12.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.12.2024.

МАҢҒЫСТАУДАҒЫ ПАЛЕОЛИТ ДӘУІРІНІҢ ТАС ҚҰРАЛДАРЫ (НУКЛЕУС)

Н.Ә. Тугелбай

Әбіш Кекілбайұлы атындағы Маңғыстау облыстық тарихи өлкетану музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақала Маңғыстау облысы аумағындағы палеолит дәуіріне жататын тас құралдарға (нуклеустерге) арналған. Олардың көпшілігі облыстық тарихи өлкетану музейінің қорында сақтаулы. Автор археологиялық зерттеулердің барысында табылған нуклеустардың Маңғыстаудың орта және кейінгі палеолит дәуірлеріне жататыны туралы болжам айтады. Шебір тұрағынан табылып, музей коллекциясына берілген бес мыңнан аса нуклеустердің ортақ ерекшелігі – сопақ формасында келуі. Бұл еңбек құралдарының қолданыс аясының кеңдігі тобырлық адам санасының деңгейінің көрінісі деуге болады. Маңғыстау облысының географиялық орналасуына байланысты табиғат ерекшелігі тарихи-археологиялық ескерткіштердің көп жағдайда жақсы сақталуына үлкен әсер еткен. Маңғыстауда тас дәуіріне тиесілі нуклеустердің табылуы үлкен археологиялық олжа болғанымен, олардың зерттелу деңгейі әлі төмен. Облыс территориясындағы көне тас дәуірі артефактілерінің зерттелу дәрежесі орта, кейінгі тас дәуірлеріне қарағанда өте төмен деуге болады. Дегенмен бұл жағдай Маңғыстау жерін мекендеген адамдар тобырының пайда болу тарихы тас дәуірінен бастау алмайды деген сөз емес. Керісінше, орта және кейінгі тас дәуірлерін тереңірек зерттеп, оған дейін де тіршілік белгілері болған ежелгі тас дәуіріне деген қызығушылыққа ынталандырады.

Өткен ғасырдың 60-жылдары табылған нуклеустарды КСРО кезіндегі геологиялық зерттеу экспедициялары жинақтаған. Бұл материалдар болашақта барлық жиналған

акпаратты қамтитын зерттеу жобаларын жүзеге асыруға, талдаулар жасауға, оларды толықтыруға және түзетуге мүмкіндік береді. Табылған нуклеустардың көп мөлшерде болуы «Маңғыстау жерін мекен еткен адамдар тобыры 1 млн. жыл бұрын пайда болды» деген тұжырымдама жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ғылыми мақаланың зерттеу объектісі ретінде Әбіш Кекілбайұлы атындағы Маңғыстау облыстық тарихи өлке тану музейі коллекциясында сақтаулы тұрған нуклеустар алынды. Зерттеу әдістері ретінде фото және графикалық фиксация жұмыстары, жазба деректерге байланысты салыстырмалы-тарихи әдіснамасы, ескерткіштерді есепке алу және тіркеу әдістері пайдаланылды.

Тірек сөздер: Маңғыстау, тас дәуірі, тарих, археология, палеолит, нуклеус, экспедиция, Устірт, Шақпақ-ата, геология, қару-жарақ.

Сілтеме жасау үшін: Тугелбай Н.Ә. Маңғыстаудағы палеолит дәуірінің тас құралдары (нуклеус) // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 16-21 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.02

КАМЕННЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ (НУКЛЕУСЫ) ЭПОХИ ПАЛЕОЛИТА В МАНГЫСТАУ

Н.А. Тугелбай

Мангистауский областной исторический музей имени Абиша Кекилбайулы (Казахстан)

Аннотация. Статья посвящена палеолитическим каменным орудиям (нуклеусам) Мангистауской области. Многие из них находятся на хранении в фондах областного историко-краеведческого музея. Автор высказывает предположение, что найденные в ходе археологических исследований нуклеусы относятся к среднему и позднему палеолиту Мангистау. Общая особенность, найденных на стоянке Шебир и переданных в коллекцию музея, более пяти тысяч нуклеусов – овальная форма. Широта сферы применения данного орудия труда говорит, что оно является отражением уровня сознания человека. Благодаря географическому положению Мангистауской области, природная особенность в большинстве случаев оказывает большое влияние на хорошую сохранность историко-археологических памятников. Можно сказать, что степень изученности палеолитических артефактов на территории региона значительно ниже, чем среднего и позднего каменного века. Однако такая ситуация не означает, что история населения Мангистау не может быть прослежена до каменного века. Напротив, более глубокое изучение среднего и позднего каменного века стимулирует интерес к палеолиту, где признаки жизни были и раньше. Несмотря на то, что нахождение палеолитических нуклеусов в Мангистау является большой археологической удачей, степень их изученности остается низкой.

Найденные в 60-х годах прошлого века нуклеусы были собраны геологическими исследовательскими экспедициями во время СССР. Эти материалы позволят в будущем реализовывать исследовательские проекты, охватывающие всю собранную информацию, их анализировать, дополнять и корректировать. Большое количество найденных нуклеусов дает возможность предположить, что «В Мангистау первобытные люди появились 1 млн. лет назад».

Материалы и методы исследования. В качестве объекта исследования научной статьи были взяты каменные орудия труда (нуклеусы), хранящиеся в коллекции Мангистауского областного историко-краеведческого музея имени А. Кекилбайулы. В качестве методов исследования использовались фото и графические фиксационные работы, сравнительно-историческая методика, связанная с письменными источниками, методы фиксации и регистрации памятников.

Ключевые слова: Мангистау, каменный век, история, археология, палеолит, нуклеус, экспедиция, Устірт, Шақпақ-ата, геология, вооружение

Для цитирования: Тугелбай Н.А. Каменные инструменты (нуклеусы) эпохи палеолита в Мангыстау // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 16-21. DOI

10.59103/muzkz.2024.08.02

STONE TOOLS (NUCLEUS) OF THE PALEOLITHIC ERA IN MANGYSTAU*N.A. Tugelbay*

Mangistau Regional Historical Museum named after Abish Kekilbayuly (Kazakhstan)

Abstract. The article is devoted to the Paleolithic stone tools (nucleus) of the Mangistau region. Many of them are stored in the funds of the regional history and local history museum. The author suggests that the nuclei found during archaeological research belong to the middle and late Paleolithic of Mangistau. The common feature of more than five thousand nuclei found at the Shebir site and transferred to the museum collection is an oval shape. The breadth of the scope of application of this tool suggests that it is a reflection of the level of human consciousness. Due to the geographical location of the Mangistau region, natural features in most cases have a great impact on the good preservation of historical and archaeological monuments. It can be said that the degree of study of Paleolithic artifacts in the region is significantly lower than the Middle and Late Stone Age. However, this situation does not mean that the history of the population of Mangistau cannot be traced back to the Stone Age. On the contrary, a deeper study of the Middle and Late Stone Age stimulates interest in the Paleolithic, where signs of life were earlier. Despite the fact that the discovery of Paleolithic cores in Mangistau is a great archaeological success, the degree of their study remains low.

The cores found in the 60s of the last century were collected by geological research expeditions during the USSR. These materials will allow in the future to implement research projects covering all the collected information, to analyze them, supplement and correct them. The large number of cores found makes it possible to assume that "primitive people appeared in Mangistau 1 million years ago."

Materials and methods of research. Stone tools (cores) stored in the collection of the Mangistau Regional Museum of History and Local Lore named after Abish Kekilbayuly were taken as the object of study for the scientific article. The research methods used were photographs and graphic recordings, comparative historical methods associated with written sources, methods of recording and registering monuments.

Keywords: Mangistau, Stone Age, history, archeology, Paleolithic, core, expedition, Ustyurt, Shakpak-ata, geology, weapons.

For citation: Tugelbay N.A. Stone tools (nucleus) of the paleolithic era in Mangystau // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 16-21. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.02

Кіріспе. Маңғыстау облысының географиялық орналасуына байланысты табиғат ерекшелігі тарихи-археологиялық ескерткіштердің көп жағдайда жақсы сақталуына үлкен әсер еткен. Сол себепті де бүгінгі таңда ежелгі мәдениеттер мен өркениеттердің нақты болғанын табылған бай мұраларға қарап нақты анықтай аламыз. Оған қоса облыста соңғы жылдары іске асырылып жатқан археологиялық зерттеулер елдің археологиялық тарихына үлкен үлестерін қосуда. Археологиялық экспедициялар арқылы табылған түрлі тарихи кезеңдерге жататын деректер мен артефактілер негізінде Маңғыстау облысын мекендеген адамдардың тіршілігі, әдет-ғұрпы, өмір салты жөнінде көптеген қызықты болжамдар жасауға болады. Ғылыми мақаланың зерттеу объектісі ретінде Әбіш Кекілбайұлы атындағы Маңғыстау облыстық тарихи өлкетану музейі коллекциясында сақтаулы тұрған нуклеустар алынды. Зерттеу әдістері ретінде фото және графикалық фиксация жұмыстары, салыстырмалы-тарихи, ескерткіштерді есепке алу және тіркеу әдістері пайдаланылды.

Талқылау. 1960 жылдары Маңғыстау территориясында табылған ежелгі тас дәуіріне жататын нуклеустар, Маңғыстау облыстық тарихи өлкетану музейінің қорына сақтауға берілген. Музей қорындағы палеолит дәуірінің тас құралдарына жататын осы артефактілерге жүргізген фото және графикалық фиксация жұмыстары барысында және музейдегі

мәліметтерге, археологиялық зерттеулер есептеріне, табылған басқа да тас құралдарға сүйене отырып талдау жүргізілді. Талдау нәтижесінде ежелгі тас дәуірінде адамдардың Маңғыстау түбегі мен Үстірт жазығын көбірек мекен еткенін нақты айтуға болады. Тас құралдардың табылу аймағы өмір сүруге өте қолайлы. Яғни ежелгі адамдар топталып өзен-көл, суы мол жерлердің маңайында қоныстануды жөн көрген. Бұл біріншіден, олардың тіршілік көзіне жақын өмір сүруі ежелгі тас дәуіріндегі адамдардың ойлау қабілетінің деңгейін көрсетсе, екіншіден соның негізінде саналы түрде әрекет еткенін түсінеміз. Маңғыстау түбегі мен Үстірт жазығына орналасуы фактісі ежелгі тас дәуірі адамдарының салыстыра білу қабілеті, талдау дағдысы болғанын көрсетеді деген пікірдеміз.

Маңғыстаудың көне тас дәуірінің зерттелу дәрежесі орта, кейінгі тас дәуірлеріне қарағанда өте төмен. Алайда бұл Маңғыстау жерін мекен еткен адамдар тобырының пайда болу тарихы тас дәуірінен бастау алмайды деген сөз емес. Керісінше, орта және кейінгі тас дәуірлерін тереңірек зерттеп, оған дейін де тіршілік белгілері болған ежелгі тас дәуіріне деген қызығушылыққа ынталандырады. Оған дәлел ретінде геолог А.Г. Медоев жүргізген экспедицияны алайық. Геологтың зерттеу экспедициясы Сарытас, Өңежек, Шақпақ ата жерлерінде болып, тас дәуіріне жататын көптеген құралдарды тапқан. Өткен ғасырдың 60-жылдары жүргізілген зерттеу экспедициясының нәтижесінде табылған нуклеустарға анализ жасау арқылы алғашқы адамдар «Маңғыстау жерін мекен еткен адамдар тобыры 1 млн. жыл бұрын пайда болды» деген тұжырымдама жасаған. Яғни, тас құралдарының анализіне сәйкес, облыс аумағындағы өркениет белгілерінің 1 млн.жылдық тарихы бар сөз.

«XX ғасырдың 80-жылдарынан бері Маңғыстау археологтары зерттеуді мезолит кезеңіне жасап келеді» [Самашев, Көшербаев және т.б., 2007: 34]. Мезолит кезеңінде тас құралдарының жаңа технологиясымен қашау жұмыстары белең ала бастады, тіпті асқан шеберлікпен, зергерлікпен жасалды. Мезолит кезеңінде қолданысқа түрлі геометриялық фигуралар формасындағы тастан жасалған қару-жарақтар енген болатын. Соның ішінде трапециялар, үш бұрышты, тік бұрышты, параллелограмма, бұрғылауға арналған, шапқыш құралдар кездеседі.

Сол кезеңдегі адамдар оны нуклеус, пренкулес арқылы жасаған. «Нуклеус латын тілінен аударғанда «өзекше» арқылы жасаған. Нуклеус бұл қару жарақ жасау үшін қолданылған тастар арнайы тастар» [Bilyalova, Yarygin and others, 2014: 94]. Яғни, бұл тастардың күнделікте өмірдегі қолданыс аясы өте кең болған. Тіпті онымен жемтігін аулауға, күнделікті тұрмыстағы шаруаларды да жасай алғандығы байқалады. Ғалымдардың арасында бұл тас құрылғының қалай жасалғаны туралы деректер жоқ. Шын мәнінде бұларды қалай жасағаны белгісіз.

Бұндай артефактілер Маңғыстаудың Қызылсу 1 тұрағында кездеседі. Археологтардың пайымдауы бойынша тас құралдарын жетілуі технологиясын б.з. 10-8 мың жыл бұрын басталған деп болжайды. Аталған объектіден табылған нуклеустардың көптігі сол кезеңдерде ақ тері өңдеу кәсібінің кең көлемде тарағанына дәлел. Сол себепті де өлкемізді қоныстанған адамдар тобырының басты кәсібі аңшылық пен терімшілік екенін аңғарамыз. Ал кейінірек бұл құралдар жылдар өтуімен жетіле түсті. Нақтырақ айтқанда «8 және 6 мыңжылдықта, Бозашы түбегі, Қарақия ойпаты, Түйесу, Қарынжарық және Сам құмдарынан табылған артефактілерге қарай отырып аңғара аламыз.» [Самашев, Көшербаев және т.б., 2007: 38]. Ал мезолит тұрағы бойынша ең көп табылған артефактілер Шебір тұрағына тиесілі. Шебір тұрағының өзінен ғана табылған 5000-нан астам тас құралдары бар екен. Табылған құралдардың басым көпшілігі шақпақ тастан жасалған. Көбінің пішіні - сопақша. Бұл тастар қазіргі таңда Әбіш Кекілбайұлы атындағы Маңғыстау облыстық тарихи өлкетану музейінде сақтаулы. Осы орайда музей қорындағы мезолиттік тас құралдарын назарларыңызға ұсынамын.

Сурет 1, 2;

Бұл құралдар шақпақ тастан жасалған. Облыстық музей қорына бастапқы жарамды күйде түсті.

Қарапайым, бірақ қолданыс аясы өте кең бұл өзектастардың адамның даму сатысындағы маңызы орасан зор. Қолданыс аясының кеңдігі тас дәуіріндегі адамдардың даму сатысынан, отбасылық жағдайларынан хабар береді. Тас құралдарының көптеп табылуы аймақтағы тас дәуірі зерттеулерін кешенді түрде зерделеуге ықпал етеді деген ойдамыз. Себебі орта және кейінгі тас дәуіріне жататын басқа да өзектастардың айырмашылығы адам баласының санасының дамуын да көрсетеді. Музей қорындағы деректерді талдау арқылы тұтас тас дәуірінің ықтимал картасын жасауға, одан әрі көршілес территорияларда табылған артефактілермен байланыстыра отырып, таралу аймағын анықтауға болады. Бұл кешенді зерттеулер болашақта жүзеге асып қалуы әбден мүмкін.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Маңғыстаудың тас дәуірінің көптеген деректері болса да жүйелілік пен бірізділік жоғы байқалады. Жаңа зерттеулер мен заманауи талдау жолдарын атсалыстыра отырып, облыстағы қолда бар деректерді археология ғылымы негізінде тереңінен реттестіру, кешенді зерттеу, деректерді ортақ арнаға тоғыстырып, уақыттарын анықтау мәселесі туындап отыр.

ӘДЕБИЕТ

Самашев З., Көшербаев Қ., Аманшаев Е., Астафьев А. Үстірт пен Маңғыстау қазыналары. // Алматы: Археология, 2007. 399 б.

Bilyalova G., Yarygin S., Minardi M., Bonora G.L. (in collaboration with M. Khabdulina, A. Sviridov and D. Tleugabulov) Multilingual Dictionary of Archaeological Terms (Kazakh-Russian-English-Italian), Two Volumes, «L.N. Gumilev» ENU, Astana, 2014. P. 94.

REFERENCES

Samashev Z., Kösherbaev Q., Amanshaev E., Astafev A. Ústirt pen Mañqystaý qazynalary. // Almaty: Arheologia, 2007. 399 p.

Bilálova G., Iarygin S., Minardi M., Bonora G.L. (M. Habdýlina, A. Sviridov jáne D. Tileýgabulovpen birlesip jazǵan) arheologialyq terminderdiń kóptildi sózdigi (Qazaq-Orys-Aýylshyn-Italán), eki tomdyq, L. N. Gýmilev atyndaǵy EUÝ, Astana, 2014. P. 94.

Автор туралы мәлімет: Түгелбай Нұрбек Әбдіғалиұлы – Әбіш Кекілбайұлы атындағы Маңғыстау облыстық тарихи өлке тану музейінің ғылыми қызметкері (Ақтау, 19А шағын ауданы, 3/1 ғимараты, Қазақстан), E-mail: nurbek.10.28@mail.ru

Сведения об авторе: Тугелбай Нурбек Абдигалиевич – научный сотрудник Мангистауского областного историко-краеведческого музея имени Абиша Кекилбайулы (Актау, микрорайон 19а, здание 3/1, Казахстан), E-mail: nurbek.10.28@mail.ru

Information about the author: Nurbek A. Tugelbai – researcher at the Mangystau Regional Museum of Local Lore named after Abish Kekilbayuly (Aktau, microdistrict 19a, building 3/1, Kazakhstan), E-mail: nurbek.10.28@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 15.10.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 06.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 11.12.2024.

UDC 07.00.03.

THE CHALICE AND PATEN OF TOMAJMONOSTORA: SECRETS OF A MEDIEVAL ABBEY IN HUNGARY

Gábor Virágos

Budapest (Hungary)

Abstract. In summer 2024, archaeologists discovered a pristine silver chalice and paten in a disturbed grave near the sanctuary of a medieval Benedictine abbey church in Tomajmonostora, Hungary. The finds, dated to the 1230s based on archaeological context and stylistic features, represent an exceptional example of medieval Hungarian ecclesiastical art and liturgical practice. The 97% pure silver chalice combines early Romanesque and Gothic styles, while the 6cm diameter paten bears a rare Hand of God motif. The location is significant due to its connection with both early Pecheneg clans and later Cuman settlements, suggesting the set's possible role in Christian missionary work. The site's history traces back to the 11th century, with an early rotunda later replaced by a three-nave abbey church. This discovery provides unprecedented insights into medieval Hungarian goldsmithing, religious practices, and the complex relationships between local nobility, church authorities, and nomadic peoples in the region.

Materials and methods of research. This study is about the latest sensational silver ecclesiastical finds from a medieval abbey church in Hungary. It starts with giving a brief description about the fundamental geographical and historical environment followed by the first summary of the excavation context.

These are all needed to understand the dating and the significance of the objects. The unique items have no contemporary parallels, but the typology of such objects is known from publications and the closest parallel are also referred to in the text. The study used general scientific methods - observation, landscape analysis.

Key words: medieval Benedictine abbey, pristine silver chalice, paten, abbey church, ecclesiastical figure, Cuman settlements, early Pecheneg clans, Hungarian church history

For citation: Gábor Virágos. The chalice and paten of Tomajmonostora: secrets of a medieval abbey in Hungary // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 21-28. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.03

ТОМАЙМОНОШТОРДЫҢ ТОСТАҒАНЫ МЕН ПАТЕНІ: ВЕНГРИЯНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АББАТТЫҚТЫҒЫНЫҢ ҚҰПИЯСЫ

Габор Вилагош
Будапешт (Венгрия)

Андатпа. 2024 жылдың жазында археологтар Томаймоностордағы (Венгрия) ортағасырлық Бенедиктин аббаттық шіркеуінің жанындағы қабірден таза күміс тостаған (чаша) мен дискіні тапты. Табылған заттар археологиялық контекстке және стилистикалық ерекшеліктерге негізінде 1230 жылдарға жатқазылды, олар ортағасырлық венгр шіркеуінің өнері мен литургиялық тәжірибесінің ерекше үлгісі болып табылады.

Қабірден табылған 97 % таза күмістен жасалған тостаған ерте романдық және готикалық стильдерді біріктіреді және сирек мотив диаметрі 6 см дискіде бейнеленген «Hand of God» (Құдайдың қолы). Бұл жер ерте печенег тайпаларыменде, кейінгі көшпелі халықтардың қоныстарымен де байланысты болғандықтан маңызды және христиандық миссионерлік қызметі кешенінің ықтималды рөлін болжайды. Аталмыш жердің тарихы XI-ші ғасырдан басталады: ертедегі дөңгелек ғимараттар кейінірек үш қабырғалы аббаттық шіркеумен ауыстырылды. Бұл жаңалық ортағасырлық венгр зергерлігі туралы бұрын-соңды болмаған түсінік береді, діни әдет-ғұрыптар және жергілікті ақсүйектер, шіркеу басқармасы мен аймақтағы көшпелі халықтар арасындағы күрделі қарым-қатынастар жайынды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу Венгриядағы ортағасырлық монастырлық шіркеуден алынған соңғы сенсациялық күміс шіркеу олжаларына бағытталған. Ол іргелі географиялық және тарихи ортаның қысқаша сипаттамасынан басталады, сонымен қатар, қазба контекстінің алғашқы қысқаша мазмұны беріледі. Мұның бәрі объектілердің мерзімі мен маңыздылығын түсіну үшін қажет.

Бірегей объектілердің қазіргі заманғы параллельдері жоқ, бірақ осындай объектілердің типологиясы біраз басылымдардан белгілі және мақалада мәтіндері жақын параллельдер де айтылған. Зерттеуде бақылау, ландшафты талдау сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Тірек сөздер: ортағасырлық Бенедикт аббаттығы, таза күміс тостаған, патен, монастырь шіркеуі, шіркеу басшысы, көшпелі халықтардың қоныстары, ерте печенег рулары, венгр шіркеуінің тарихы.

Сілтеме жасау үшін: Габор Вилагош. Томаймоностордың тостағаны мен патені: Венгрияның ортағасырлық аббаттықтығының құпиясы // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 21-28 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.03

ЧАША И ПАТЕН ТОМАЙМОНОСТОРОУ: ТАЙНЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО АББАТСТВА В ВЕНГРИИ

Габор Вилагош
Будапешт (Венгрия)

Аннотация. Летом 2024 года археологи обнаружили первозданную серебряную чашу и диск в могиле недалеко от святылища средневековой церкви бенедиктинского аббатства в Томаймоносторе, Венгрия. Находки, датированные 1230-ми годами на основе археологического контекста и стилистических особенностей, представляют собой исключительный образец средневекового венгерского церковного искусства и литургической практики. Так, чаша из чистого серебра 97% сочетает в себе ранний романский и готический стили, а на диске диаметром 6 см изображен редкий мотив «Hand of God» (Длань Господня). Это место имеет важное значение из-за его связи, как с ранними кланами печенегов, так и с более поздними половецкими поселениями, что позволяет предположить возможную роль комплекса в христианской миссионерской работе.

История этого места восходит к XI веку: раннюю ротонду позже заменили трехнефной церковью аббатства. Это открытие дает беспрецедентное представление о средневековом венгерском ювелирном деле, религиозных практиках и сложных отношениях между местной знатью, церковными властями и кочевыми народами в регионе.

Материалы и методы исследования. Исследование посвящено последним сенсационным серебряным церковным находкам из средневековой монастырской церкви в Венгрии. Он начинается с краткого описания фундаментальной географической и исторической среды, за которым следует первое резюме контекста раскопок. Все это необходимо для понимания датировки и значения объектов.

Уникальные предметы не имеют современных параллелей, но типология таких предметов известна из публикаций и наиболее близкие параллели также упоминаются в тексте. В исследовании использованы общенаучные методы – наблюдение, ландшафтный анализ.

Ключевые слова: средневековое бенедиктинское аббатство, первозданная серебряная чаша, патен, монастырская церковь, церковный деятель, половецкие поселения, ранние печенежские кланы, история венгерской церкви.

Для цитирования: Габор Вирагош. Чаша и патен Томаймоношторы: тайны средневекового аббатства в Венгрии // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 21-28. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.03

Introduction: An Unexpected Discovery

In the summer of 2024, experts stumbled upon a find near Tomajmonostora that has since captivated both the academic community and history enthusiasts alike. Amidst the ruins of a medieval Benedictine abbey, a pristine silver chalice and paten were unearthed from the grave of a former ecclesiastical leader. But why is this discovery so extraordinary, and what does it reveal about our past?

The Site: Where Layers of History Converge

Tomajmonostora is a little village close to the Tisza River, more precisely, to the so-called Tisza-lake, which is an artificially created lake, being the result of the construction of the Kisköre hydropower plant. Its location within the central area of the Great Hungarian Plain is however significant, since the steppe-like geographical conditions were decisive for its population history (Fig. 1).

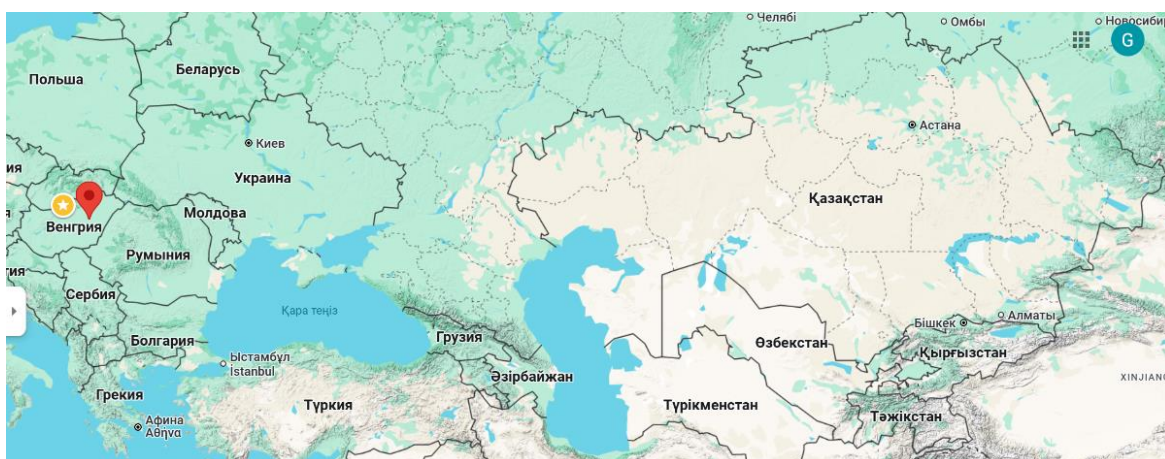

Figure 1. Location map of Tomajmonostora in Hungary showing its relation to the Steppe region. (Google Maps - Gabor Viragos)

Today, the name Tomajmonostora may not sound too familiar to the general public even in Hungary, yet it was once a significant settlement. Archaeological research indicates that the area has been inhabited since the 11th century the latest, evidenced by the remains of an early rotunda church and burials. While written sources first mention the settlement's monastery-derived name

(monostor = monastery; Tomaj = the name of the owner of the place) in 1322, the recently uncovered artifacts suggest it was an important ecclesiastical centre long before that.¹

Excavations also revealed that the early rotunda was later replaced by an impressive three-nave abbey church. The surrounding cemetery and fragments of richly decorated frescoes all testify to Tomajmonostora once being home to a thriving community (Fig.2).

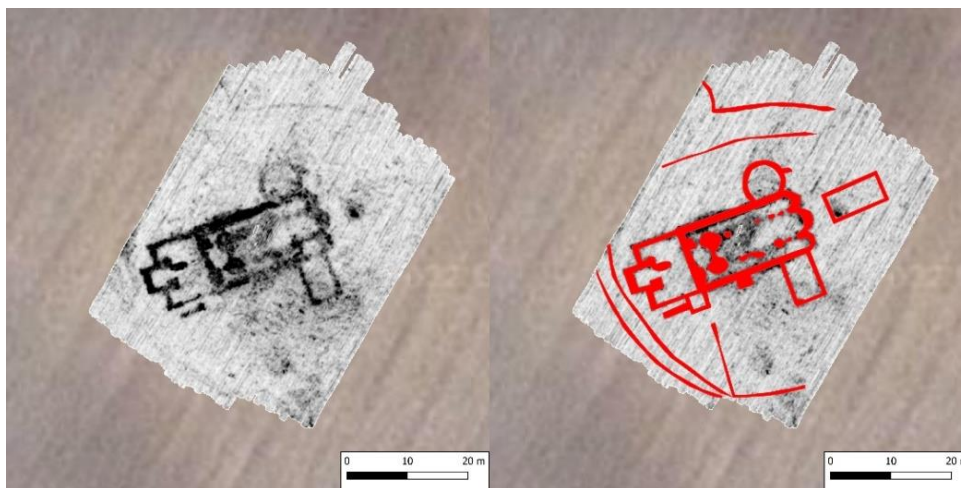

Figure 2. The geophysical survey result of the site and its interpretation.
(Hungarian National Museum - Stibrányi Maté at al.)

The Treasure: An Abbot's Final Journey

Undoubtedly, the most exhilarating moment of the excavation came when a silver chalice and paten emerged from a heavily disturbed grave. The burial's location – near the sanctuary – and the objects found within clearly indicated that archaeologists had discovered the final resting place of a high-ranking ecclesiastical figure, likely an abbot (Fig. 3-4).

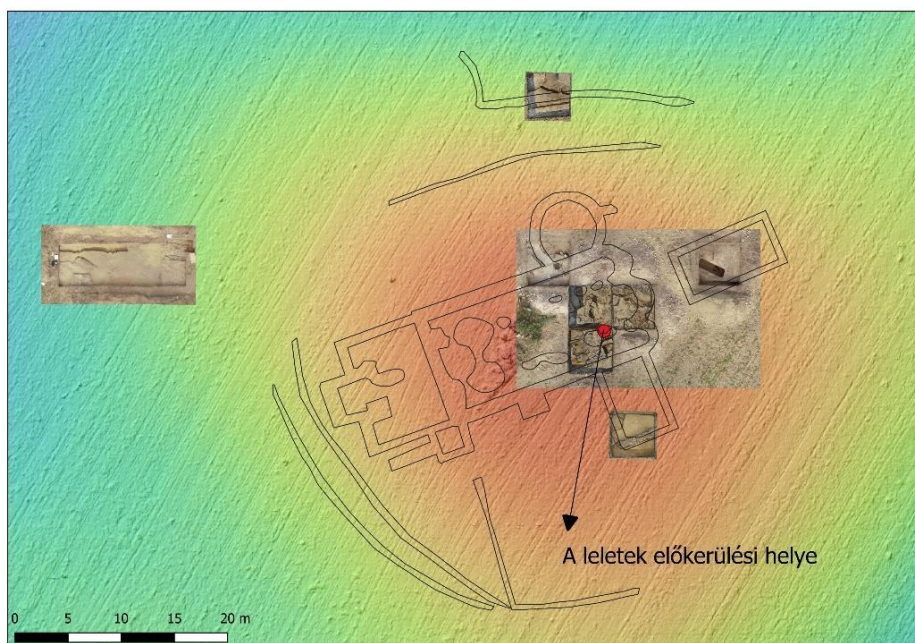

Figure 3. Site map/church floor plan based on a geophysical survey, with adding the photos of the excavation sections; the place where the treasure was found is marked. (Hungarian National Museum - Piros-Pozdora Máté, Bakos Gábor, Stibrányi Maté at al.)

¹ Pálóczi Horváth, forthcoming

Figure 4. On-site excavation photo of the finds with bones of the finger bones of the ever hands holding the set. (Photo by Gábor Virágos)

The Chalice: A Confluence of Styles

The chalice is a true art historical curiosity. Its metallurgical analysis was done parallel to its restoration. Crafted from nearly 97% pure silver, it is exceptional in its own right. Nonetheless, its form invites us also on a veritable journey through time, bearing hallmarks of both early Romanesque and later Gothic styles. The conical, ribbed base and spherical node (knop) are characteristic of early chalices (down to the 8th century), while the upward-tapering, similarly ribbed cup heralds the newer style (available on visual sources even from the 15th century) (Fig. 5).

Figure 5. Photo of the chalice and patena after restoration. (Hungarian National Museum - György László)

The Paten: A Divine Message

If the chalice is extraordinary, the paten is equally remarkable. This seemingly simple silver plate, merely 6 cm in diameter and fitting snugly into the cup, actually holds rare artistic significance. Its surface shows a punched depiction: the Hand of God (*dextera Dei*) extending from stylized clouds, bestowing a blessing over a cross. While extremely rare on such early medieval Hungarian artifacts, this motif is profoundly meaningful. Its closest parallel is the paten found in the

archbishop's tomb in Kalocsa, which recent studies date back to the time of King St. Stephen (997-1038), associating it with Archbishop Astrik, who supposedly brought the crown from the Pope (Fig. 6).¹

Figure 6. Reconstruction of the original burial construction of the set as it was used like that during masses. (Hungarian National Museum – photo by Jaksity Iván)

The specificity of the location

The Tomajmonostora assemblage is thus not merely a pair of objects or finds, but a symbol that forges a direct link to the earliest period of Hungarian Christianity. At the same time, the location of their provenance also recalls options for being connected with former Steppe people.

On the one hand, the name Tomaj is of Turkic origin, literally meaning 'taciturn' or 'sullen'. According to the tradition preserved by the chronicler Anonymus, the Tomaj clan descends from Tonuzaba, a Pecheneg leader who entered the country during the reign of the magyar (Hungarian) Prince Taksony and received a settlement area near the Abád-rév (along the Tisza River), from Taksony himself. Thus, Tomajmonostora was the central settlement of this Pecheneg-origin Tomaj clan during the Árpád-dynasty Era.²

On the other hand, this was the first settlement along the surrounding area of the Cumans, who moved into the Medieval Hungarian Kingdom in the mid-13th century, after ending the Mongol Invasion of the country. This nomadic pagan Steppe nation had turbulent connection with the Hungarians for centuries, but moving in resulted their very fast adaptation. While the lifestyle remained for a while, their cemeteries show almost no differences at all to the previous local ones in a generation. This also included conversion to Christianity, and the Benedictine monastery on the border territory was certainly one of the major starting points for such a conversion movement. But the story doesn't end there. Cuman settlements were known to exist near the site, and by the mid-14th century, Cuman inhabitants were mentioned in Tomajmonostora. The set may have been related to a mission aimed at converting the local Cumans. This could explain the objects' small size and portability.

¹ Buzás, 2014

² Pálóczi Horváth, forthcoming

The Mystery: Dating and Historical Context

Precisely dating these finds poses a real challenge for researchers. Based on stylistic features¹ and available parallels as well as on the written sources, the period between the 12th and 14th centuries seems likely, with the archaeological context suggesting the first half of the 13th century as the most probable dating. This era is particularly fascinating in Hungarian history: the final decades before the Mongol invasion or the period of reconstruction following the great devastation. But how archaeology helps in dating? The finds could only survive the centuries with divine luck. The grave that accommodates them was mostly destroyed by later engravements, eliminating the upper parts of the body. Only one and a half leg and the finger bones survived, since the patena and the chalice were put in between the legs in the hands of the deceased. However, and this is the most decisive from a dating point of view, the rest, that is, the lower body ends were destroyed by the medieval church building works. The foundation ditch of the southern inner pillar row of the three-nave basilica church runs just a cm along the bones and the finds. Based on this, the builders of the church were not aware of the fact that a prestigious grave was located on the site when the construction works started. Since this church is supposed to be built still under the Árpád dynasty (i.e. before 1300), there was only one reason why the previous local population could disappear, the Mongol Invasion (1241-42). This was also the time of the first moving in of the Cuman tribes into the country. Therefore, the objects can be perhaps best dated to the 1230s.

Why is this Discovery So Important?

1. **Rarity:** Never before has such an intact, medieval holy mass/holy service set been uncovered from a modern, professional excavation in Hungary. Most similar objects are known from museums and other collections, often with uncertain provenance and without an archaeological context.

2. **Historical Information Source:** These finds help us understand the medieval history of a previously little-known region. They shed light on the area's significance, the relationship between local nobility and the church, and may even provide data on Cuman settlement and Christian missionary work.

3. **Art Historical Value:** The unique stylistic features of these objects offer new insights into medieval Hungarian goldsmithing and ecclesiastical art.

4. **Religious Historical Significance:** The holy mass/holy service set provides a glimpse into medieval liturgical practices and symbolism.

5. **Technological Information:** Material analyses of the objects furnish valuable data on contemporary metallurgy and the origin of raw materials.

Conclusion: A Treasure Posing a Thousand Questions

The Tomajmonostora find is not merely two beautiful objects, but a veritable time capsule that raises countless questions and opens numerous research avenues. How did this exceptionally high-quality set end up here? Who was the abbot in whose grave it was placed? What role did Tomajmonostora play in the ecclesiastical and secular life of this region in medieval Hungary?

As research can hopefully continue, each tiny detail could be another piece added to the grand historical mosaic. The Tomajmonostora grave find is not just a fragment of the past, but a bridge connecting the present to the mysterious world of the Middle Ages, reminding us that history doesn't just live in books, but lies hidden beneath our feet, waiting to be discovered.

REFERENCES

- Buzás, Gergely.* A kalocsai érseksír azonosítása (Identification of the Kalocsa burial vault of the archbishop) // *Archaeologia - Altum Castrum Online*, Visegrád, Mátyás Király Múzeum, 2014
- Pálóczi Horváth, András.* CUMANIA MAIOR – A nagykunság történetének településrendje a X-XVII. században (The settlement history of the Great Cumania area in Hungary between the 10th and 17th century) (forthcoming)

---

¹ Elbern, 1963

Elbern, Victor H. Der eucharistischen Kelch im Frühen Mittelalter, in: Zeitschrift für Deutschen Vereinschaft für Kunstwissenschaften (The Eucharistic Chalice in the Early Middle Ages // Journal of the German Association for Art Sciences), Berlin, Band XVII/Heft1-2, 1963

Автор туралы мәліметтер: Габор Вирагош – т.ғ.д., археолог. Будапешт, Венгрия. E-mail: gabor.viragos1@gmail.com

Сведения об авторе: Габор Вирагош – д.и.н., археолог. Будапешт, Венгрия. E-mail: gabor.viragos1@gmail.com

Information about the author: Dr. Gábor Virágos – archaeologist. Budapest, Hungary. E-mail: gabor.viragos1@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 06.11.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 22.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 29.11.2024.

УДК 737(470.41)«14»

СВЕДЕНИЯ О КЛАДЕ БУЛГАРСКИХ МОНЕТ ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XV В. ИЗ ЧИСТОПОЛЬСКОГО РАЙОНА ТАТАРСТАНА

А.И. Бугарчев¹, П.Н. Петров²

¹Институт археологии им. А.Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан (Россия)

²Центральный государственный музей Республики Казахстан (Казахстан)

Аннотация. В научный оборот вводится клад болгарских монет первой четверти XV в., найденный в Чистопольском районе Татарстана. Общее количество – 423 экземпляра с именами золотоордынских ханов Шадибека, Пулада, Тимура, Джалал ад-Дина, Кибак, Чекре, Дервиша и Мухаммада (Хаджи-Мухаммада). Монеты клада укладываются в хронологический интервал с 1402 по 1420 гг. Проведен сравнительный анализ метрологии болгарских монет с привлечением для сравнения материалов ранее изданных кладов XV в. – Измерского и Тетюшского. Установлено, что в период первых двух десятилетий XV в. указной вес болгарских монет постепенно понижался – от 0,77 г при Шадибеке до 0,57 г при Дервише. Для сравнения авторы привлекли сведения о весе дирхамов синхронных выпусков южных монетных дворов. Выяснено, что вес южных серебряных акче также понижался со временем от 1,12 г (при Шадибеке) до 0,98 г (при Кибак). При этом по весу соблюдалось соотношение «2 дирхама южной чеканки = три акче болгарской чеканки». Клад является ценным источником по истории Булгарского вилайата в XV в.

Материал и методы исследования. Материалом исследования являлись кладовые серебряные монеты, чеканенные в 1402-1420 гг. Использовались статистический и сравнительный методы анализа.

Ключевые слова. Булгарский вилайат, первая половина XV в., монета, дирхам, акче, клад, метрология, денежное обращение, Шадибек, Дервиш.

Для цитирования. Бугарчев А.И., Петров П.Н. Сведения о кладе болгарских монет первой четверти XV в. из Чистопольского района Татарстана // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 28-37. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.04

ТАТАРСТАННЫҢ ЧИСТОПОЛЬ АУДАНДАҒЫ XV ҒАСЫРДАҒЫ БҰЛҒАР МОНЕТАЛАРЫНЫҢ КӨМБЕСІ ТУРАЛЫ

А.И. Бугарчев¹, П.Н. Петров²

¹А.Х. Халиков атындағы Археология институты

Татарстан Республикасының Ғылым академиясы (Ресей)

²Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада Чистополь облысынан табылған XV ғасырдың бірінші ширегіндегі болгар монеталарының жарияланбаған қазынасы қарастырылады. Жалпы саны – 423 дана Алтын Орда хандары Шәдібек, Пулад, Тимур, Джалал ад-Дин, Қибак, Чекре, Дервиш және Мұхаммед (Қажы-Мұхаммед) есімдері жазылған. Шығарылған монеталардың уақыт диапазоны 1402 – 1420 жж. Мақалада бұрын жарияланған қорлар – Измерлік және Тетюштік материалдарының көмегімен жарияланған кешендегі болгар монеталарының метрологиясына салыстырмалы талдау берілген. Зерттеу нәтижелері бойынша XV ғасырдың алғашқы екі онжылдығында болгар монеталарының көрсетілген салмағы бірте-бірте төмендегені анықталды - Шәдібек кезінде 0,77 грамнан Дервиш кезінде 0,57 грамға дейін. Салыстыру үшін авторлар осы кезеңдегі оңтүстік ақша сарайларынан алынған дирхамдардың салмағы туралы мәліметтерді пайдаланған. Оңтүстік күміс теңгелерінің салмағы да хандардан хандарға дейін төмендегені анықталды – Шәдібек тұсында 1,12 г. болса, Қибак тұсында 0,98 грамға дейін. Сонымен қатар, бұл ретте «оңтүстік монетасының 2 дирхамы = болгар монетасының үш акчесы» пропорциясы сақталды. Қазына XV ғасырдағы Камья аймағының тарихы туралы құнды дереккөз болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу материалы 1402-1420 жылдары соғылған күміс монеталар қазыналары болды. Метрологиялық және салыстырмалы әдістер қолданылды.

Тірек сөздер: Дирхам, акче, қазына, метрология, ақша айналымы, Шәдібек, Дервиш, Болгар вилайаты, XV ғ. бірінші жартысы.

Сілтеме жасау үшін: Бугарчев А.И., Петров П.Н. Татарстанның Чистополь аудандағы XV ғасырдағы бұлғар монеталарының көмбесі туралы // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 28-37 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.04

INFORMATION ABOUT THE HOARD OF BULGARIAN COINS OF THE FIRST QUARTER OF THE 15TH CENTURY FROM THE CHISTOPOL DISTRICT OF TATARSTAN

A.I. Bugarchev¹, P.N. Petrov²

¹Institute of Archeology named after A.Kh. Khalikov of the Academy of Sciences of the
Republic of Tatarstan (Russia)

²Central State Museum of Republic of Kazakstan (Kazakstan)

Abstract. The article considers an unreleased treasure of Bulgarian coins of the first quarter of the 15th century, found in the Chistopol region. The total number is 423 copies with the names of the Golden Horde khans Shadibek, Pulad, Timur, Jalal al-Din, Kibak, Chekre, Dervish and Muhammad (Haji Muhammad). The time range of the issued coins is 1402-1420. The article provides a comparative analysis of the metrology of Bulgarian coins from the published complex using materials from previously published treasures - Izmersky and Tetyushsky. According to the results of the study, it was established that during the first two decades of the XV century. the indicated weight of Bulgarian coins gradually decreased - from 0.77 g under Shadibek to 0.57 g under Dervish. For comparison, the author attracted information about the weight of the dirhams of the southern mints of this period. It was found that the weight of southern silver coins also decreased from khan to khan - from 1.12 g under Shadibek to 0.98 g under Kibak. At the same time,

the proportion of "2 dirhams of southern coinage = three akche of Bulgarian coinage" continued to be observed. The treasure is a valuable source on the history of Bulgar Vilayat in the 15th century.

Material and research methods. The research material was silver treasure coins minted in 1402-1420. Metrological and comparative methods were used.

Keywords: Bulgar vilayat, first half of the 15th century, Dirham, akche, treasure, metrology, money circulation, Shadibek, Dervish.

For citations: Bugarchev A.I., Petrov P.N. Information about the hoard of Bulgarian coins of the first quarter of the 15th century from the Chistopol district of Tatarstan// MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 28-37. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.04

Согласно предложенной ранее схеме, отражающей динамику монетного обращения в улусе Джучидов, фиксируется шесть этапов [Петров, 2016:619-631]. В последние годы ведётся активная работа по изучению последнего, шестого этапа золотоордынской нумизматики, начавшегося в начале XV в. с реформы Шадибек хана. Наиболее активно и успешно исследования продвигаются новосибирским ученым Р.Ю. Ревой. Его работы посвящены акче с именами Шадибека, Тимура, Кибак и Дервиша [Рева, 2016; Рева, 2023; Рева, 2008; Рева, 2005].

Наши усилия сосредоточены на изучении топографии кладовых находок и метрологии именно болгарских монет. В первую очередь обратимся к изданному перечню кладов первой половины XV в. с содержанием интересующих нас выпусков, и кладов этого же столетия, но происходящих исключительно с территории Татарстана [Мухаметшин, Бугарчев, 2022: 743-748]. В данной работе нами учтено 55 таких комплексов. После издания шестого тома «Археологии Волго-Уралья» были опубликованы ещё 4 клада [Бугарчев, Шайхутдинова, 2023; Купцов, Бугарчев, 2023; Бугарчев, 2023; Бугарчев, Степанов, 2023]. Готовится к печати работа по интереснейшему комплексу 1420-х гг., хранящемуся в фондах ГИМ (г. Москва). По мере поступления нового материала эта работа будет продолжена.

В 2012 году на территории Чистопольского района Татарстана (точное место находки осталось неизвестным) был найден клад восточных монет. Нам удалось зафиксировать 423 экземпляров, выпущенных в период правления ханов от Шадибека (805 г.х./1402-1403) до Мухаммада (822 г.х./1419-1420). Судя по небольшому количеству акче с именем Мухаммада, клад был сокрыт в конце 822 – начале 823 г.х. (в 1420 г.н.э.).

Приведём краткий состав клада по эмитентам:

Шадибек (805-809 / 1402-1403 – 1405-1407) – 18 экз.;

Пулад (809-812 / 1406-1407 – 1409-1410) – 39 экз.;

Тимур (812-начало 814 / 1409-1410 - 1411) – 13 экз.;

Джалал ад-Дин (814-815 / 1411-1412) – 4 экз.;

Кибак (816 / 1413-1414) – 14 экз.;

Чекре (816-818 / 1414 – 1415-1416) – 6 экз.;

Дервиш (818-822 / 1415-1416 – 1419-1420) – 103 экз.;

Анонимные (822 / 1419-1420) – 49 экз.;

Кадыр-Бирди (822 / 1419-1420) – 8 экз.;

Мухаммад (822-826 / 1419-1420 – 1422-1423) – 5 экз.;

Мухаммад? – 8 экз.;

Стёртые, с сохранившимся названием монетного двора «Булгар» – 35 экз.;

Стёртые, неатрибутируемые – 121 экз.

Всего 423 экз.

Особо следует отметить присутствие одной монеты XIII в. с именем монгольского каана Арыг-Буги (1260-1264). Коротко рассмотрим метрологию монет отдельных правителей, составленную по материалам Чистопольского клада.

- 1 Пулад, Булгар, вес 0,69 г.
- 2 Тимур, Булгар, вес 0,65 г.
- 3 Тимур, Булгар, вес 0,65 г.
- 4 Кибак, Булгар, вес 0,66 г.
- 5 Кибак, Булгар, вес 0,59 г.
- 6 Кадыр-Бирди, Булгар, 0,57 г.
- 7 Кадыр-Бирди, Булгар, вес 0,59 г.

- 8 Анонимная, вес 0,64 г.
- 9 Анонимная, вес 0,65 г.
- 10 Анонимная, вес 0,56 г.
- 11 Неатрибутированная, вес 0,55 г.
- 12 Анонимная, вес 0,64 г.
- 13 Анонимная, вес 0,60 г.
- 14 Анонимная, вес 0,55 г.
- 15 Дервиш, Булгари, вес 0,63 г.

Шадибек – учтено 18 экз., максимум количества монет фиксируется на значении веса: $0,77 \pm 0,02$ г (гистограмма 1 в приложении); Пулад – 39 экз. (мода $0,74 \pm 0,02$ г) (гистограмма 2 в приложении); анонимные – 49 экз. (мода $0,61 \pm 0,02$ г) (гистограмма 3 в приложении); Дервиш – 103 экз. (мода $0,59 \pm 0,02$ г) (гистограмма 4 в приложении). Гистограммы приведены в приложении к статье. Эти данные необходимо сравнить с данными, полученными ранее по монетам других кладов.

Шадибек. Измерский клад, учтено 102 экз. Мода $0,76 \pm 0,02$ г [Aleksey Bugarchev, 2019: 161]; Пулад. Измерский клад, учтено 220 экз., мода $0,73 \pm 0,02$ г. Средний вес $0,716$ г [Бугарчев и др., 2021: 56-57]; Тимур. Измерский клад, учтено 38 экз., мода $0,66 \pm 0,02$ г. Средний вес дирхамов $0,671$ г. [Бугарчев и др., 2020: 144]; Дервиш. Тетюшский клад, учтен 71 экз. Мода $0,57 \pm 0,02$ г. Средний вес $0,566$ г [Бугарчев, Купцов, 2017: 124].

Как мы теперь знаем, в болгарском монетном обращении существовала чёткая тенденция на понижение указного веса. Об этом явлении писал ещё в 1983 г. профессор А.Г. Мухамадиев [Мухамадиев, 1983: 124]. По данным Измерского и Тетюшского кладов, с 805 до 822 г.х. (1402 – 1419 гг.) фактический вес болгарских акче понизился с $0,77$ до $0,57$ г. Отметим, что в данном случае мы не оцениваем и не сравниваем содержание серебра в монетном металле.

А что же происходило в южной части Золотой Орды? С самого начала XV в. южные монетные дворы (Азак, Крым, Орду, Хаджи-Тархан и др.) выпускали «серебро» по весу, отличному от средневожских монетных дворов. Приведём полученные нами моды гистограмм, построенные по материалам монографии Р.Ю. Савосты, Р.Ю. Ревы и Б.И. Леонова [Савоста и др., 2023].

Шадибек – учтено 24 экз., мода $1,12 \pm 0,02$ г. [Тишкин В.Е., Зайончковский Ю.В., 2017]; Пулад – учтено 172 экз., мода $1,11 \pm 0,02$ г; Тимур – учтено 20 экз., мода $1,04 \pm 0,02$ г; Джалал ад-Дин – учтено 99 экз., мода $1,06 \pm 0,02$ г; Керим-Бирди (815-817 / 1423-1413-1414-1415) – учтено 115 экз., мода $1,03 \pm 0,02$ г; Кибак – учтено 105 экз., мода $0,98 \pm 0,02$ г. В данном случае важно, что эти монеты не являются составляющими одного клада. Тем не менее, очень хорошо видно, что чем меньше монеты были в обращении – тем меньше их вес (от акче Шадибека до Кобака). Если бы чеканка монеты велась в течение этого времени постоянно одного и того же веса, то можно было бы ожидать уменьшение его значения с увеличением длительности обращения акче благодаря истираемости монет в ходе обращения. Однако наблюдается обратная тенденция, которая может быть объяснена только снижением веса чеканки в изучаемый отрезок времени. Сведём полученные и сравниваемые весовые характеристики чеканки обеих групп дирхамов в таблицу.

Таблица 1

Весовые характеристики акче XV в. южного и средневожского производств

Эмитент	МД Булгар мода $\pm 0,02$ г	Южные МД мода $\pm 0,02$ г	Пропорция	Примечание
Шадибек	0,76	1,12	1,47	
Пулад ¹	0,73	1,11	1,52	
Тимур	0,66	1,04	1,58	
Джалал ад-Дин	0,68 ²	1,06	1,57	
Керим-Бирди ³	-	1,03	-	
Дервиш	0,59	-	-	
Дервиш	0,63	0,98	1,56	По [Р.Ю. Рева, 2005, с. 162].
Мухаммад	0,61 ⁴	0,89 ⁵	1,46	В печати

Мы видим, что снижение веса «серебра» происходило параллельно по обоим регионам. При этом соблюдалась чёткая пропорция соотношения – два южных дирхама соответствуют трём болгарским. Эта ситуация в монетном обращении серебра напоминает особенность косметической реформы, которую начал Кепек хан в Чагатаидском ханстве в 722 г.х., когда 4 новых (белых) дирхама равнялись 3 старым дирхамам (прежней реформы Мас`уд-бека) [Байтанаев и др., 2019:44; Петров и др., 2020]. Совершенно очевидно, что такое простое и удобное для пересчетов соотношение разных монет соблюдалось не случайно. Значит, вес монет Булгарского вилайата в значительной степени зависел от весовых характеристик акче южного региона, и смена указного веса южных выпусков должна была влиять на смену веса болгарских акче. Пока остается открытым только вопрос пробы нижевожских и средневожских выпусков серебряных монет. Именно пересчет количества серебра в акче обоих регионов подтвердит или опровергнет сделанное здесь заключение о соблюдении соотношения не только по весу для акче разных регионов, но и укажет на используемое соотношение их на рынке (как это было в Чагатаидском ханстве). Известно, что южные монеты активно обращались на рынках среднего Поволжья. Об этом свидетельствуют находки кладов и единичных экземпляров на болгарских археологических памятниках [Мухаметшин, Бугарчев, 2022: 748-750]. В то же время болгарские монеты почти не выходили за пределы Булгарского вилайата. Такое одностороннее движение чеканного серебра являлось одной из основных особенностей золотоордынского денежного обращения первой половины XV в. и не было случайным явлением.

В 822 г.х (1419-1420) в правящей элите Золотой Орде произошли значительные изменения – умер хан Дервиш, умер всесильный Идегей, главный персонаж на исторической арене Золотой Орды первых 20 лет XV в. Пришёл к власти и в этом же году умер хан Кадыр-Бирди. С датой 822 известны первые монеты Хаджи-Мухаммада. С этого года начался новый этап болгарского денежного обращения – изменились (упростились) легенды, вместо топонима стали появляться тамги – трёхногая, двулистная, солярный знак. В худшую сторону изменилась проба монетного металла. В 1430-х гг. прекратилась чеканка собственной монеты в Булгарском вилайате, но монетное обращение продолжалось.

¹ Монетные дворы Булгар, Булгар ал-Джадид, «Раджан», «Сарай».

² Сердинский клад, учтено 58 экз.

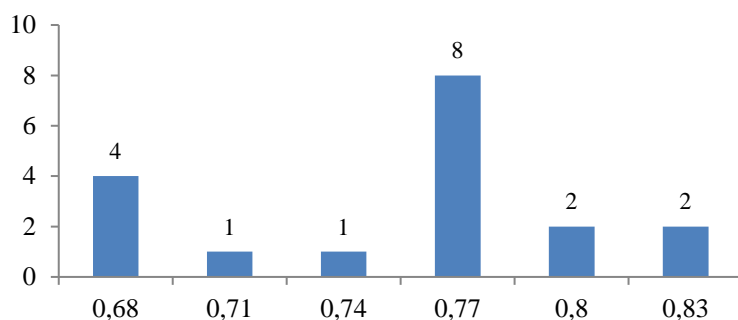
³ Продукция монетного двора Булгар с именем хана Керим-Бирди не известна.

⁴ Материалы Измерского клада. В печати.

⁵ Материалы Рождественского клада. В печати.

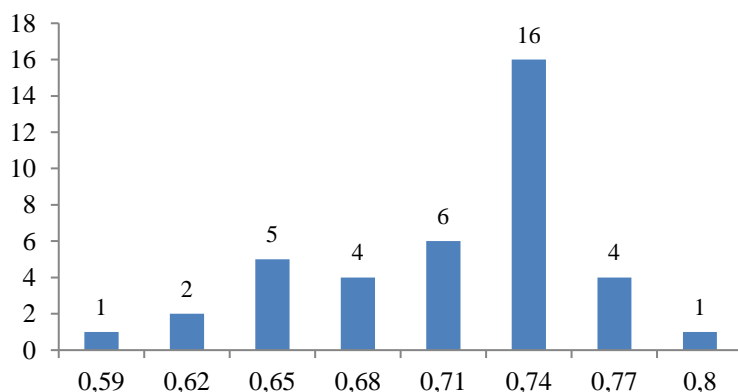
ПРИЛОЖЕНИЕ

**Гистограмма 1. Зависимость количества монет Шадибека от значения их веса.
Учтено 18 экз. из Чистопольского клада.**

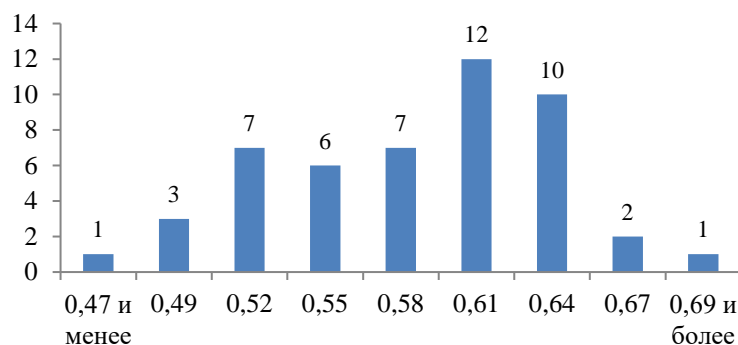
Мода $0,77 \pm 0,02$ г (44,4%, 8 экз.).

**Гистограмма 2. Зависимость количества монет Пулада от значения их веса.
Учтено 39 экз. из Чистопольского клада.**

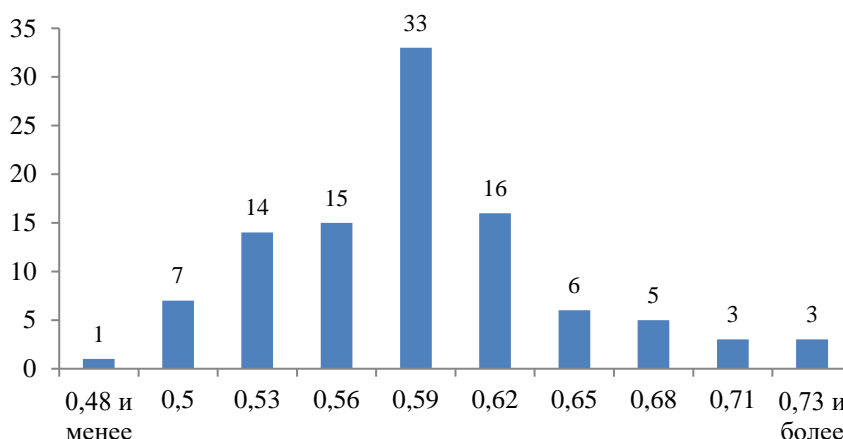
Мода $0,74 \pm 0,02$ г (41,0%, 16 экз.).

**Гистограмма 3. Зависимость количества анонимных монет от значения их веса. Учтено
49 экз. из Чистопольского клада.**

Мода $0,61 \pm 0,02$ г (24,5%, 12 экз.).

**Гистограмма 4. Зависимость количества монет Дервиша от значения их веса.
Учтено 103 экз. из Чистопольского клада.**

Мода $0,59 \pm 0,02$ г (32,0%, 33 экз.).

ЛИТЕРАТУРА

Байтанаев Б.А., Петров П.Н., Шайхутдинова Е.Ф. Монетная реформа Кепек хана в свете результатов исследования состава монетного серебра методом РФА // Поволжская Археология. №4(30). 2019. С. 43-54

Бугарчев А.И. Клады болгарских монет XV в. как источники по истории Булгарского вилайата // XVI Бадеровские чтения: сборник научных статей по материалам Всероссийской (с международным участием) научной конференции, посвящённой 120-летию со дня рождения О.Н. Бадера / отв. ред. М.Л. Перескоков, Е.В. Чуйкина; ПГНИУ. Пермь, 2023. С. 69-72.

Бугарчев А.И., Купцов А.Е. Клад монет начала XV в. из окрестностей г. Тегюши (Татарстан) // Нумизматические чтения Государственного Исторического музея 2017 года. Мат-лы докладов и сообщений. М.: РИА Внешторгиздат, 2017. С. 117-127.

Бугарчев А.И., Петров П.Н., Сингатуллина А.З., Шайхутдинова Е.Ф. Монеты хана Тимура из Измериевского клада // История и культура Великой степи. Материалы Международной научно-практической конференции / Под ред. М.Х. Абусеитовой. Алматы, 2020. С. 142-145.

Бугарчев А.И., Петров П.Н., Сингатуллина А.З., Ситдииков А.Г., Шайхутдинова Е.Ф. Булгарские монеты хана Пулада Измерского клада // Поволжская археология. 2 (36). Казань: Изд-во «Фэн», 2021. С. 53-64. <https://10.24852/ra2021.2.36.53.64>

Бугарчев А.И., Степанов О.В. Клад болгарских монет XV в. из села Средняя Серда (предварительное сообщение) // Нумизматические чтения Государственного Исторического музея 2023 года. К 100-летию Н.Д. Мец. Мат-лы докладов и сообщений. М.: 2023. С. 90-93.

Бугарчев А.И., Шайхутдинова Е.Ф. О кладе болгарских монет XV в. из фондов Музея археологии Республики Татарстан // Современные решения актуальных проблем евразийской археологии. Вып. III. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2023. С. 299-302. DOI: 10.14258/msapea.2023.3.61

Купцов А.Е., Бугарчев А.И. Клад болгарских монет XV века из Лаишевского района Татарстана // Российский конгресс по нумизматике. Сборник материалов. М.: Наука, 2023. С. 246-251.

Мухаметшин Д.Г., Бугарчев А.И. Клады и единичные находки джучидских монет в Болгарском регионе в XIII – первой половине XV вв. // Археология Волго-Уралья. Т. 6. Средние века (вторая треть XIII первая половина XV вв.). / Институт археологии им. А.Х. Халикова АН РТ; под общ. ред. А.Г. Ситдикова; отв. ред. В.С. Баранов. Казань: Изд-во АН РТ, 2022. С. 714-758.

Петров П.Н. Деньги и денежная политика Джучидов в XIII – XV вв. // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2016. С. 616-633.

Петров П.Н., Байтанаев Б.А., Шайхутдинова Е.Ф. Квантитативный анализ монетного серебра денежной реформы хана Кепека методом ОЭСА // Археология Казахстана. №3 (9), 2020. С. 107-121.

Рева Р.Ю. Монеты хана Дервиша // Труды Международных Нумизматических конференций. «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков». / Под ред. П.Н. Петрова. М.: Нумизматическая литература, 2005. С. 159-164.

Рева Р.Ю. Булгарский чекан хана Кибака // Труды Международных Нумизматических конференций. «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков». / Под ред. П.Н. Петрова. М.: Нумизматическая литература, 2008. С. 126-127.

Рева Р.Ю. Поштемпельный анализ болгарских монет Шадибека (новый взгляд) // Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. С. 511 – 539.

Рева Р.Ю. Булгарские монеты «Махмуда» и Тимура // Двадцать вторая Всероссийская Нумизматическая конференция. Смоленск, 22-26 мая 2023 г. С. 91-95.

Савоста Р.Ю., Рева Р.Ю., Леонов Б.И. Монеты Сарая XV века. Том 1. Новосибирск: ООО «ЭКСЕЛЕНТ», 2023. 316 стр.

Тишкин В.Е., Зайончковский Ю.В. Березовский комплекс джучидских дангов и подражаний, тезаврированный в начале правления хана Пулада // Русь, Литва, Орда. Вып. 4. М.: РИАВнешторгиздат, 2017. С. 216-234.

Aleksey Bugarchev, Eugenia Shaykhutdinova, Alfira Singatullina, Airat Sitdikov. About The Golden Horde Silver Coins Of Khan Shadibek From The Izmeri Treashua (Russia) // 6th SWS International Scientific Conference on Arts and Humanities 2019. Conference Proceedings. Volume 6, Issue 1. 2019. P. 159-166.

REFERENCES

Baytanaev B.A., Petrov P.N., Shaykhutdinova E.F. In Povolzhskaya Arkheologiya [Volga River Archaeology]. 4 (30). 2019, pp. 43-54 (In Russian).

Bugarchev A.I. In XVI Baderovskie chteniya [XVI Bader Readings]. Perm`. 2023, pp.69-72. (In Russian).

Bugarchev A.I., Kupzov A.E. In Numismaticheskie chteniya GIM 2017 [Numismatic Readings of SHM 2017]. Moscow. 2017, pp.117-127 (In Russian).

Bugarchev A.I., Petrov P.N., Singatullina A.Z., Shaykhutdinova E.F. In Istoriya i kultura Velikoy stepi [History and culture of the Great Steppe]. Almati. 2020, pp. 142-145 (In Russian).

Bugarchev A.I., Petrov P.N., Singatullina A.Z., Sitdikov A.G., Shaykhutdinova E.F. In Povolzhskaya Arkheologiya [Volga River Archaeology]. 2. Kazan. 2021, pp. 53-64 (In Russian).

Bugarchev A.I., Stepanov O.V. In Numismaticheskie chteniya GIM 2023 [Numismatic Readings of SHM 2023]. Moscow. 2023, pp. 90-93 (In Russian).

Bugarchev A.I., Shaykhutdinova E.F. In Sovremennye resheniya aktualnih problem evraziyskoy arheologii [Modern solutions to topical problems of Eurasian archeology] III. Barnaul. 2023, pp. 299-302 (In Russian).

Kuptsov A.E., Bugarchev A.I. In Rossiyskiy congress po numizmatike [Russian Congress of Numismatic]. Moscow. 2023, pp. 246-251 (In Russian).

Mukhametshin J.G., Bugarchev A.I. In Arheologiya Volgo-Uraliya [Archeology of the Volga-Urals]. T.6. Kazan. 2022, pp. 714-758 (In Russian).

Petrov P.N. In Zolotaya Orda v mirovoy istorii [The Golden Horde in World Histori]. Kazan. 2016, pp. 616-633 (In Russian).

Petrov P.N., Baytanaev B.A., Shaykhutdinova E.F. In Arkheologiya Kazakhstana [Archeology of Kazakhstan]. 3 (9). 2020, pp. 107-121 (In Russian).

Reva R.Yu. In Trudi MNC [Works of INC]. Moscow. 2005, pp. 159-164 (In Russian).

Reva R.Yu. In Trudi MNC [Works of INC]. Moscow. 2008, pp. 126-127 (In Russian).

Reva R.Yu. In Kultrnoe nasledie Evrazii [Cultural heritage of Eurasia]. Almati. 2016, pp. 511-539 (In Russian).

Reva R.Yu. In Dvadzat` vtoraya Vserossiyskaya Numizmaticheskaya konferenziya [Twenty-second All-Russian Numismatic Conference]. Smolensk. 2023, pp. 91-95 (In Russian).

Savosta R.Yu., Reva R.Yu., Leonov B.I. Moneti Saraya XV veka [Saray Coins of XV sent.]. T.1. Novosibirsk. 2023, 316 p. (In Russian).

Tishkin V.E., Zayonchkovskiy Yu.V. In Rus`, Litva, Orda [Rus`, Litva, Horda]. 4. Moscow. 2017, pp. 216-234 (In Russian).

Aleksey Bugarchev, Eugenia Shaykhutdinova, Alfira Singatullina, Airat Sitdikov. About The Golden Horde Silver Coins Of Khan Shadibek From The Izmeri Treashua (Russia) // 6th SWS International Scientific Conference on Arts and Humanities 2019. Conference Proceedings. Volume 6, Issue 1. 2019. P. 159-166.

Авторлар туралы мәлімет: Бугарчев Алексей Игоревич – Татарстан Республикасы Ғылым академиясының А.Х. Халиков атындағы Археология институтының лаборант-зерттеушісі (420012, РФ, Татарстан Республикасы, Казань қаласы, Бутлеров көшесі, 30). E-mail: abugar.61@rambler.ru

Петров Павел Николаевич – ҚР Мемлекеттік орталық музейінің музейлік деректану және қолжазба бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, ORCID ID: 0000-0001-8125-769X (050051, Алматы қ-сы, Самал-1, 44, Қазақстан). E-mail: ppn2022@yandex.ru

Сведения об авторах: Бугарчев Алексей Игоревич – лаборант-исследователь Института археологии им. А.Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан (420012, РФ, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Бутлерова, 30). E-mail: abugar.61@rambler.ru

Петров Павел Николаевич – ведущий научный сотрудник Отдела музейного источниковедения и рукописей Центрального государственного музея РК, кандидат исторических наук, ORCID ID: 0000-0001-8125-769X (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан). E-mail: ppn2022@yandex.ru

Information about the authors: Alexey I. Bugarchev – laboratory researcher at A.Kh. Khalikov Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (420012, Butlerov St., 30, the Republic of Tatarstan, Russian Federation). E-mail: abugar.61@rambler.ru

Pavel N. Petrov – Principal Researcher in the Department of Museum Source Studies and Manuscripts of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences, ORCID ID: 0000-0001-8125-769X (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). E-mail: ppn2022@yandex.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 25.10.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 06.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 11.12.2024.

UDC 07.00.03

A NOTE ON THE YEAR OF MĪRZĀ ḤAYDAR'S DEATH

Satoshi Ogura

Tokyo University of Foreign Studies (Japan)

Abstract. It is generally received that Mīrzā Ḥaydar Dughlāt died in Kashmir in 958/1551. This dating is presumably based on the discription in a Persian chronicle composed at the third Mughal emperor Akbar's court, the *Ṭabaqāt-i Akbarī* by Nizām al-Dīn Aḥmad. In contrast, two Persian provincial histories from Kashmir, the *Tārīkh-i Kashmīr* by Sayyid 'Alī and the *Bahāristān-i Shāhī* both provide earlier dates about his death, i.e., on 7 or 8, Dhū al-Qa'da, 957/November 17 or 18, 1550. This paper reviews analyses by previous studies and investigates inscriptional and numismatic sources which have been less studied to date. A Persian monody carved on the gravestone of Mīrzā Ḥaydar's tomb and coins issued in the 1550s support that he died in 957/1550. As far as we peruse the section on Mīrzā Ḥaydar's rule over Kashmir in the *Ṭabaqāt-i Akbarī*, it is likely that its chronology is slid by one year from the historical events in AH 949 on whereby the misdating of Mīrzā Ḥaydar's in this chronicle happened. The fact that the *Akbarnāma* by Abū al-Faẓl also states that Mīrzā Ḥaydar died in 958/1551 is unresolved.

Materials and methods of research. The researcher collected data and literature related to the death of Mirza Haydar. For the analysis, methods of comparative and historical-comparative analysis, a systematic approach, with an emphasis on defining historical reality were used.

Keywords: Mīrzā Ḥaydar Dughlāt, the *Tārīkh-i Rashīdī*, Kashmīr, the *Ṭabaqāt-i Akbarī*

For citation: Satoshi Ogura. A note on the year of Mīrzā Ḥaydar's death // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 38-46. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.05

МЫРЗА ХАЙДАРДЫҢ ҚАЙТЫС БОЛҒАН ЖЫЛЫ ХАҚЫНДА

Сатоши Огура

Токио шетел тілдері университеті (Жапония)

Аңдатпа. Мырза Хайдар Дулатидің 958/1551 жылы Кашмирде қайтыс болғаны көпшілікке белгілі. Бұл дата Низам ад-Дин Ахмадтың үшінші Моғол императоры Акбардың сарайында жазған «Табақат-и Акбари» атты парсы жылнамасындағы сипаттамаға негізделген болуы мүмкін. Керісінше, Кашмир өлкесінің тарихын арқау етіп жазылған екі парсы шығармалар, Сайид Алидің «Тарих-и Кашмир» еңбегі мен «Бахарстан-и Шахи», оның сәл ертерек, яғни хижраның 957-жылы зұлқаада айының 7/8-күні (1550 жылы 17/18 қараша) қайтыс болғанын айтады. Бұл мақалада алдыңғы зерттеу нәтижелері қайталай сарапталумен қатар осыған дейін аз зерттеліп келген жазба және нумизматикалық дереккөздер басты назарға алынады. Мырза Хайдардың құлпытасына қашалған парсыша жоқтау жыры мен 1550 жылдары шығарылған теңгелер оның 957/1550 жылы қайтыс болғанын растайды. «Табақат-и Акбари» шығармасындағы Мырза Хайдардың Кашмирді билегені туралы бөлімін қарастыратын болсақ, оның билік жүргізген кезеңі хижраның 949 жылы болған тарихи оқиғалардан бір жылдай ауытқыған сыңайлы. Осының салдарынан Мырза Хайдардың хронологиясында қателік орын алған. Әбу-л Фазлдің «Ақбарнама» еңбегінде Мырза Хайдардың 958/1551 жылы қайтыс болғаны туралы жазылған, бұл мәлімет әлі күнге толық зерттелмеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеуші Мырза Хайдардың қайтыс болуына байланысты дереккөз мәліметтері мен ғылыми әдебиеттерді саралаған. Сондай-ақ, мақалада берілген деректер салыстырмалы талдау әдістері мен тарихи-салыстырмалы және жүйелік талдау тәсілдері арқылы сараланып, тарихи шындықты айқындауға баса назар аударылды.

Тірек сөздер: Мырза Хайдар Дулати, Тарих-и Рашиди, Кашмир, Табақат-и Акбари.

Сілтеме жасау үшін: Сатоши Огура. Мырза Хайдардың қайтыс болған жылы хақында // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 38-46 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.05

ЗАМЕТКА О ГОДЕ СМЕРТИ МИРЗЫ ХАЙДАРА

Сатоши Огура

Токийский университет иностранных языков (Япония)

Аннотация. Общепринято, что Мирза Хайдар Дуглат умер в Кашмире в 958/1551 году. Эта датировка, предположительно, основана на описании в персидской хронике, составленной при дворе третьего императора Великих Моголов Акбара, Табакат-и Акбари Низам ад-Дина Ахмада. Напротив, две персидские провинциальные истории из Кашмира, Тарих-и Кашмир Сайида Али и Бахаристан-и Шахи, оба содержат более ранние даты его смерти, т.е. 7 или 8 числа месяца Зуль-Када, 957/17 или 18 ноября 1550 года. В этой статье проводится анализ предыдущих исследований и рассматриваются письменные и нумизматические источники, которые были менее изучены на сегодняшний день. Персидская монодия, вырезанная на надгробии гробницы Мирзы Хайдара, и монеты, выпущенные в 1550-х годах, подтверждают, что он умер в 957/1550 году. Насколько мы просматриваем раздел о правлении Мирзы Хайдара над Кашмиром в Табакат-и Акбари, вероятно, что его хронология смещена на один год относительно исторических событий в 949 году по хиджре, из-за чего произошла неверная датировка Мирзы Хайдара в этой хронике. Тот факт, что в «Акбарнаме» Абу аль-Фазла также говорится, что Мирза Хайдар умер в 958/1551 году, остается нерешенным.

Материалы и методы исследования. Исследователь проанализировал данные источников и исследовательскую литературу, связанные со смертью Мирзы Хайдара. Для анализа использовались методы сравнительного и историко-сравнительного анализа, системный подход, с акцентом на определении исторической реальности.

Ключевые слова: Мирза Хайдар Дуглат, Тарих-и Рашиди, Кашмир, Табакат-и Акбари

Для цитирования: Сатоши Огура. Заметка о годе смерти Мирзы Хайдара // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 38-46. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.05

Introduction. Mīrzā Muḥammad Ḥaydar Dughlāt, a noble and military chief of the Moghuls, is considered one of the most important figures in sixteenth-century Central Asian history, alongside his cousin Zāhīr al-Dīn Muḥammad Bābur (r. 1526–30), the founder of the Mughal Empire, because of his own Persian history, the Tārīkh-i Rashīdī. The first part of the Tārīkh-i Rashīdī (tārīkh-i aṣl, completed in 952/1545–46 with additional accounts the following year) is largely the only source on Moghul history in the Middle Ages, and the second part (mukhtaṣar, completed between 948/1541–42 and 950/1543), which consists of Mīrzā Ḥaydar’s memoirs, is an important source on the social and religious conditions in Central Asia, Afghanistan, and Kashmir in his lifetime. The fact that international conferences on Mīrzā Ḥaydar continue to be frequently held today in Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, and other Central Asian countries demonstrates the high level of scholarly interest in him.

In addition, compared with the number of studies on the history of the Moghuls and on Mīrzā Ḥaydar’s earlier life relying on the Tārīkh-i Rashīdī, only a few have explored his later years in Kashmir. This is because, of course, any study of Mīrzā Ḥaydar’s life after 948/1541–42, when he completed the second part of the Tārīkh-i Rashīdī, must consult other sources such as Persian histories compiled in the Mughal Empire and the Deccan sultanates, inscriptions, coins, and so on. Such dearth of research using sources from the Indian subcontinent leaves room for a further examination of Mīrzā Ḥaydar’s life. One issue concerns the date of his death; experts generally agree that Mīrzā Ḥaydar died in 958/1551.

Sources on the year of Mīrzā Ḥaydar’s death. Which study was the first to establish that Mīrzā Ḥaydar died in 958/1551? Through which kind of source did scholars define the year of his death? To the best of the author’s knowledge, the earliest relevant treatise to claim that he died in 1551 was a short article by Charles James Rodgers, published in 1885, on silver coins issued in Muslim Kashmir. Although the main subject of Rodgers’s treatise has nothing to do with Mīrzā

Ғайдар, he included an English translation of the chapter on the history of Kashmir in the *Gulshan-i Ibrāhīmī* of Muḥammad Qāsim Hindūshāh Astarābādī “Firishta” (d. 1620), a Persian comprehensive history of the Indian subcontinent compiled at the Ādil Shāhī court in Bijapur in the Deccan in the early seventeenth century (Rodgers 1885: 98–139). About a decade later, Edward Denison Ross published an English translation of the *Tārīkh-i Rashīdī* that remains widely referenced today. For publication, Ross extracted from Rodgers’s article a section on Mīrzā Ғайдар’s rule of Kashmir and included it in his English translation of the *Tārīkh-i Rashīdī* with details on Mīrzā Ғайдар’s later years after the completion of the *Tārīkh-i Rashīdī* (Ross 1898: II 487–91).

Like several chapters of other provincial histories on the subcontinent, the chapter on Kashmir in the *Gulshan-i Ibrāhīmī* was taken almost verbatim from Nizām al-Dīn Aḥmad’s *Ṭabaqāt-i Akbarī* (completed in 1593–4), a Persian history compiled during the reign of the third Mughal emperor Akbar. A comparison of texts between the chapter on Kashmir in the *Ṭabaqāt-i Akbarī* and its counterpart in the *Gulshan-i Ibrāhīmī* would reveal a great number of parallels. Although the *Ṭabaqāt-i Akbarī* does not directly provide information as to when Mīrzā Ғайдар died, it does record an event shortly before his final attack: on 27 Ramaḍān 958/September 28, 1551, a fire broke out in Ādroṭakoṭa, where the Moghul’s cantonment was located, and many houses were destroyed (ṬA: III 472; Haidar 2002: 104). This was quoted with no alternations in the *Gulshan-i Ibrāhīmī* and translated into English in Rodgers’s article (GI: IV 504; Rodgers 1885: 119). Therefore, the basis for the view that Mīrzā Ғайдар died in 1551 can be traced to the description of the *Ṭabaqāt-i Akbarī* as it leads scholars to presume that he died soon after the Ādroṭakoṭa fire.

Another Mughal source that places Mīrzā Ғайдар’s death in AH 958 is Abū al-Faẓl’s *Akbarnāma* (the writing of which started in March 1591 and completed in 1597–8). In the section containing a summary of Mīrzā Ғайдар, Abū al-Faẓl simply states that, without giving a detailed date, he died of a night attack by Kashmiris in AH 958, soon after mentioning that Mīrzā Ғайдар started putting *khutba* in Humāyūn’s name when he conquered Kabul (AN: II 28–33). The statement in the *Akbarnāma* has been less consulted by scholars than that in the *Ṭabaqāt-i Akbarī*.

Persian sources from Kashmir that place Mīrzā Ғайдар’s death in 957/1550. Two Persian provincial histories compiled in Kashmir offer different details regarding the date of Mīrzā Ғайдар’s death. The first is the *Tārīkh-i Kashmīr* by Sayyid ‘Alī, a Persian provincial history of Kashmir that records events from the 1370s to the 1550s alongside many episodes on Sufi saints and is thought to have been completed in the 1570s. Sayyid ‘Alī, a nephew of Mīrzā Ғайдар’s puppet sultan, Nāzuk Shāh (2nd r. 1540–51), also frequently tells us that his father Sayyid Muḥammad had a friendly relationship with Mīrzā Ғайдар. As we will see later, Sayyid Muḥammad also met with Mīrzā Ғайдар shortly before his death to offer him advice, and we can surmise that the source is based on information provided by someone extremely close to Mīrzā Ғайдар in his later years. However, the lack of a mention of Sayyid Muḥammad or Sayyid ‘Alī in the *Tārīkh-i Rashīdī* is somewhat strange. Also, because of Sayyid ‘Alī’s own strong commitment to Sunnism, he altered the narrative of events concerning Nūrbakhsiyya, the Sufi order with which he was then in conflict (Ogura forthcoming), and we must be careful when adopting his description of the *Tārīkh-i Kashmīr* without verification. Nevertheless, the statement in the *Tārīkh-i Kashmīr* on Mīrzā Ғайдар’s commitment to Sunnism is consistent with his own confession in the *Tārīkh-i Rashīdī*. Furthermore, by the 1570s, when the *Tārīkh-i Kashmīr* was supposed to have been completed, Kashmir was under the reign of the Chak dynasty, which was dedicated to the Twelver Shi’is. Sayyid ‘Alī’s alteration of information regarding Mīrzā Ғайдар’s last days is unlikely to have helped to improve his political position under such sectarian circumstances. Therefore, the present author believes that the *Tārīkh-i Kashmīr*’s account of the information about Mīrzā Ғайдар is relatively trustworthy.

The second reference is the *Bahāristān-i Shāhī*, which was written anonymously. The narration of this Persian provincial history, which was completed in 1614, ranges from the creation of the Kashmir valley to the author’s contemporary time. As the current author has previously

demonstrated, the *Bahāristān-i Shāhī*'s description of the ancient period in Kashmir up to the end of the second Lohara dynasty is extremely close to the history of Kashmir in the famous Persian world history of the Mongol period, *Jāmi' al-Tawārīkh*, written by Rashīd al-Dīn (d. 1318) (Ogura 2010–11: 47–53). In all likelihood, the anonymous author could refer to the *Jāmi' al-Tawārīkh* or its replacement volume by a famous Persian historian in Timurid Herat, 'Abd Allāh b. Luṭf Allāh 'Abd al-Rashīd Bihdādīnī "Ḥāfiẓ-i Abrū" (d. 1430). Meanwhile, *Bahāristān-i Shāhī*'s narration after the establishment of the Shāhmīrid sultanate (1339–1561) relies not on Persian sources but on Sanskrit ones, namely, the sequels of Kalhaṇa's *Rājatarāṅgiṇī*, that is, of Jonarāja (d. 1459), Śrīvara (d. after 1505), Prājyabhaṭṭa (d. after 1513), and Śuka (d. after 1538). As the current author proved in another study, the anonymous author of the *Bahāristān-i Shāhī* probably referred to the original Sanskrit texts of the *Rājatarāṅgiṇīs* notwithstanding their translation into Persian at the Akbar court in 1589 (Ogura 2010–11: 47–53). Although the anonymous author's basis for the events after 1538 in his writing is unclear, he was almost certainly referring to the *Tārīkh-i Rashīdī*. These facts suggest several points about this anonymous author's profile. One is that he was in a position to access a manuscript of the *Jāmi' al-Tawārīkh* or Ḥāfiẓ-i Abrū's replacement volume. Osamu Otsuka pointed out the limited circulation of the manuscripts of the former's second volume, which discusses world history (Otsuka 2016). In the Mughal Empire, by the end of the sixteenth century, the *Jāmi' al-Tawārīkh* manuscripts have circulated only among Mughal court members as much as they relied on the colophons of the extant manuscripts although the extent to which Ḥāfiẓ-i Abrū's replacement volume circulated in sixteenth-century Mughal India is unclear. The fact that Mīrzā Ḥaydar refers to the *Jāmi' al-Tawārīkh* as a source in his *Tārīkh-i Rashīdī* means that the anonymous author may have referred to the manuscript of the *Jāmi' al-Tawārīkh*, which Mīrzā Ḥaydar brought from Central Asia to Kashmir. However, we have yet to reach a definite conclusion on this subject.

Because the *Bahāristān-i Shāhī* was completed about 65 years after Mīrzā Ḥaydar's death, the author is unlikely to have been born during Mīrzā Ḥaydar's lifetime. However, the book contains information on Mīrzā Ḥaydar's expedition to Kashmir in 1532–33, his substantial rule over Kashmir after 1541, and his death, which is by far richer than those in other historical sources from Kashmir and from the Mughal Empire, including the *Ṭabaqāt-i Akbarī*. The anonymous author's narrative is as clear and detailed as if he had witnessed the events. By reconciling various prior information, the anonymous author may have undeniably created a kind of historical novel based on the *Ṭabaqāt-i Akbarī* and other sources. However, the degree to which Mīrzā Ḥaydar was talked about in Kashmir in the first quarter of the seventeenth century is valuable and useful.

We turn our attention to these two sources' descriptions of Mīrzā Ḥaydar's death. First, Sayyid 'Alī's *Tārīkh-i Kashmīr* states, (p. 35) The Shi'i people increased their enmity, being averse to Mīrzā Ḥaydar's activity, and reached the stage where they sparked revolt, which was as much as keeping ordinary people away, cutting several persons' ears, noses, and arms. Malik 'Īdī Rayna set forth to Kashmir via Hīrapura. He made Ghāzī Khān [Chak] joined and sent messengers to Dawlat Chak who was in Nawshahr. He (Dawlat) roused himself to enter [the city]. Many Kashmiris gathered in accompany with him and went slowly but surely to the city of Kashmir. Mīrzā Ḥaydar, who left a group of Moghuls in the aforementioned place (Ārdroṭakoṭa) to protect women, was accompanied by one thousand Moghuls and several Kashmiris, went to [his] enemies. In the meantime, of Mullā Qāsim and Mullā Bāqir, whom Mīrzā Ḥaydar appointed from his amirs as governors of Tibet, the former was killed by the Tibetans. Mullā 'Abdullāh Samarqandī, the governor of Pakhlī, was also defeated [there] and fled to Kashmir. He was captured by Kashmiris near Baramulla and killed. This news filled Mīrzā Ḥaydar with astonishment and grief. Nevertheless, he went to Kashmiris and got off in the village of Wahthor. Kashmiris stayed in a fort near Khānpur together with Dawlat Chak. Mīrzā Ḥaydar assembled 7,800 horsemen with the intention of a night raid. About this matter, the author's deceased father Sayyid Muḥammad and the lower person Sayyid 'Alī (the author) restrained Mīrzā Ḥaydar. He however did not agree with our warning. Chaks started plundering towns. We came to [my] town to protect our houses. Mīrzā, without agreeing with our caution, (p. 36) reached at the foot of the fort and waited. He approached

to the top with thirty men, but he [lost his men] on the way. When he reached the battlefield, there were only seven [from his side]. On the seventh night of Dhū al-Qa‘da, AH 957 (November 17, 1550), he was killed by an arrow due to Divine ordaining (qaḏā-yi Ilāhī).

Here, Sayyid ‘Alī states that Mīrzā Ḥaydar died on the seventh night of Dhū al-Qa‘da, 957. Moreover, because he states that Sayyid ‘Alī and Sayyid Muḥammad convinced Mīrzā Ḥaydar not to attack at night just before that time, we can conclude that this information is firsthand and reliable.

Next, the anonymous author of the *Bahāristān-i Shāhī* states, (f. 116a) Eventually, on the night of the day when the Kashmiri army remained in the fort, Mīrzā Ḥaydar, with about 700–800 well-equipped horsemen, (f. 116b) made a raid on them. By the time they reached the foot of the fort, there were no more than thirty Moghuls who had followed Mīrzā Ḥaydar to the foot of the fort. Some of them stayed on the road, and Mīrzā Ḥaydar took seven or eight of them with him to the battlefield. By Divine ordaining (qaḏā-yi Ilāhī), on that night, i.e., the night of Dhū al-Qa‘da 8, AH 957 (November 18, 1550), Mīrzā Ḥaydar died from a wound caused by the spear of Kamāl Dūnī. All the remnants of their army fled and arrived at Ārdroṭakoṭa. The reign of Mīrzā Ḥaydar in Kashmir lasted ten years.

We observe here that although the date in the *Tārīkh-i Kashmīr* is one day out, the *Bahāristān-i Shāhī* also mentions that Mīrzā Ḥaydar died on Dhū al-Qa‘da, 957/November 1550. These two Persian sources mark the year of Mīrzā Ḥaydar’s death as being a year earlier than the generally known date.

These descriptions in the *Tārīkh-i Kashmīr* and the *Bahāristān-i Shāhī* were not completely unnoticed by scholars. For example, in *Kashmir under the sultans*, one of the most famous historical monographs on the sultanate of Kashmir, Mohibbul Hasan mentions the two sources that place Mīrzā Ḥaydar’s death in 1550. However, Hasan concluded that Mīrzā Ḥaydar died in 1551, based on information from the *Ā‘īn-i Akbarī* of Abū al-Faḏl (d. 1602), the *Tārīkh-i Rashīdī*, the *Ṭabaqāt-i Akbarī*, and Ḥaydar Malik’s *Tārīkh-i Kashmīr* (completed in 1620–1), further dismissing the accounts in the *Tārīkh-i Kashmīr* and the *Bahāristān-i Shāhī* as fallacious (Hasan 1959: 140, n. 6). While he does not specify the editions or page numbers of his four sources, the original Persian text of the *Tārīkh-i Rashīdī* could not have possibly contained information regarding the date of Mīrzā Ḥaydar’s death; thus, he was certainly referring to Ross’s English translation. Moreover, as far as the current author could ascertain from the Persian text of the *Ā‘īn-i Akbarī*, there was also no information about the year of Mīrzā Ḥaydar’s death. As in the case of the *Tārīkh-i Rashīdī*, Hasan seems to have referred to the notes attached to Blochmann’s English translation and made his assertions as if the original texts contained a description. Furthermore, in his *Tārīkh-i Kashmīr*, Ḥaydar Malik writes that the year of Mīrzā Ḥaydar’s death was not AH 958 but 959 (!) (THM: 75). Thus, no sources to which Hasan referred other than the *Ṭabaqāt-i Akbarī* contains firsthand information regarding the year of Mīrzā Ḥaydar’s death.

In contrast, in their books, Hasan Khū‘ihāmī (d. 1898), a local historian of nineteenth-century Kashmir, and Radha Krishan Parmu state, as if it were self-evident that Mīrzā Ḥaydar died in 957/1550 (Khū‘ihāmī 1961: II 260; Parmu 1969: 233). However, Khū‘ihāmī’s *Tārīkh-i Ḥasan* contains no bibliographical information, and Parmu does not criticize or even mention the theories of studies such as Hasan, and the basis of his argument is unclear.

On this note, the current author reexamines the year of Mīrzā Ḥaydar’s death by relying on the historical sources that Mohibbul Hasan did not refer to and highlighting the sources on his last days for future studies.

Persian epitaph on Mīrzā Ḥaydar’s tombstone. One piece of evidence for reconsidering the date of Mīrzā Ḥaydar’s death is a Persian mourning poem inscribed on his tomb, which, as is well-known, is located in Mazār-i salāṭīn (the royal cemetery of Kashmir sultans) in the Maharajganj quarter of Srinagar. Sayyid ‘Alī describes the events that led to the placement of Mīrzā Ḥaydar’s tomb in this location as follows: Eventually, Sayyid Muḥammad (the author’s father), persons of the Magrī clan, and others went to the place [of Mīrzā Ḥaydar’s death], brought his blessed body, and buried it in the royal cemetery after five days. In that there were uproar and

unrest, Dawlat Chak and others had the intention to burn Mīrzā’s body. Sayyid Muḥammad gathered his men and guarded the aforementioned cemetery for about one month. When a gravestone was set for his tomb, Sayyid Muḥammad finally left there (TSA: 36).

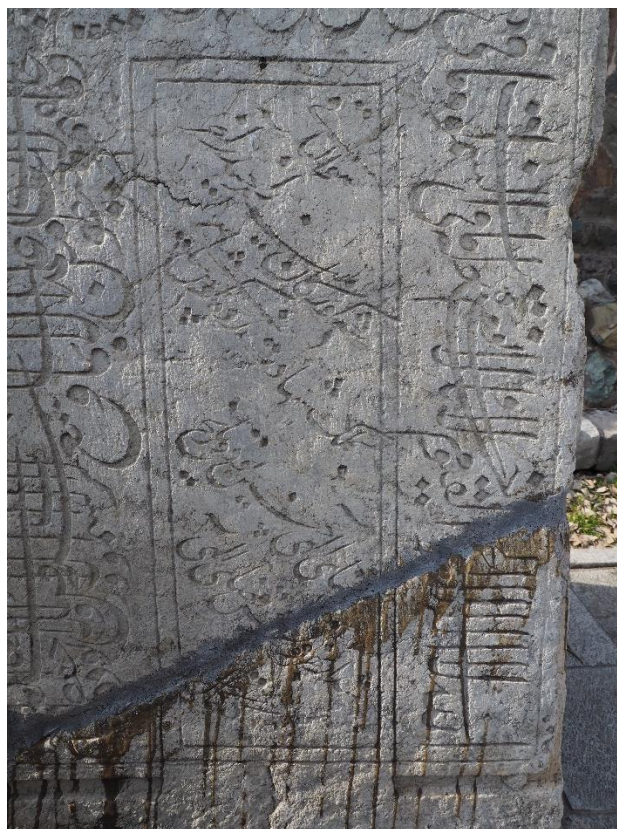

Figure 1: the quatrain on Mīrzā Ḥaydar’s gravestone, Mazār-i salāṭīn, Srinagar, Kashmir. Photographed by Satoshi Ogura on March 5, 2024.

Mīrzā Ḥaydar’s tomb, which is currently located at this site, is marked by two gravestones with Persian inscriptions: a green headstone with a brief inscription about his life carved by Mīr ‘Izzat Allāh under the order of William Moorcroft on February 23, 1823, and a polished gray stone with a Persian mournful quatrain of mutaḳārib meter on its surface in *nast’alīq* style as follows:

shah-i gūrakān Mīrzā Ḥaydar ākhir
 ba-mulk-i shahādat zada kūs-i shāhī
 Qazā-yi Ilāhī chunīn būd tāriḳh
 shuda bahr-i waṣṣh Qazā-yi Ilāhī

The king of son-in-law (Küregen), Mīrzā Ḥaydar’s end
 The royal drum was beaten in the kingdom of martyrdom
 “Divine ordaining,” there was such a date

Due to being united to him, the “Divine ordaining” came true

The quatrain immediately makes clear the word *tāriḳh* (chronogram) in the third line, which indicates the phrase *Qazā-yi Ilāhī*; the sum of the abjad numerical value of this phrase is $100 + 800 + 1 + 10 + 1 + 30 + 5 + 10 = 957$.

Although this inscription provides no information about the sculptor, the client, or the date of carving, as Parmu pointed out, some Persian chronicles, including the *Bahāristān-i Shāhī* completed in 1614 and the *Wāqi‘āt-i Kashmīr* in 1747, referred to this chronogram (Parmu 1969: 477). An earlier example than Parmu’s Persian histories is Sayyid ‘Alī’s *Tāriḳh-i Kashmīr*, which also quotes the same chronogram *Qazā-yi Ilāhī*. Thus, we can certainly conclude that this

chronogram was generally known in the second half of the sixteenth century, probably soon after Mīrzā Ḥaydar's death.

Names of rulers minted on coins. Another piece of evidence pertains to the names of rulers struck on coins issued in Kashmir in the mid-sixteenth century. When the second Mughal emperor Humāyūn returned from exile in Safavid Iran in 952/1545–6 and entered Kandahar, Mīrzā Ḥaydar issued coins in Humāyūn's name in AH 953/1546–7, implying that he intended to declare Humāyūn as the ruler. It was in 957/1549–50 when other rulers' names were engraved on coins issued in Kashmir. A study by Rhodes stated that one of the coins issued that year bore the name of Islām Shāh (r. 1545–54), the second ruler of the Sur dynasty, while another had the name of Nāzuk Shāh, a puppet sultan under Mīrzā Ḥaydar (Rhodes 1993: 100–1).

The change in the rulers' names on the coins in 957, especially that of Islām Shāh, has been the subject of much scholarly debate. This is because, although the *Ṭabaqāt-i Akbarī* indeed mentions that Mīrzā Ḥaydar sent an envoy to Islām Shāh, the envoy returned to Kashmir in 958 (ṬA: III 472), one year after the coin bearing Islām Shāh's name was issued. Parmu suggested that in his later years, Mīrzā Ḥaydar may have submitted to Islām Shāh based on the description in the *Tārīkh-i Dā'ūdī* of Khwāja Abdullāh, a Persian history on the Afghans compiled in the early seventeenth century (Parmu 1969: 229–30). Setting aside the truth or otherwise of this description, it is indeed strange that the name on the coins was changed to Islām Shāh a year before Mīrzā Ḥaydar's envoy returned to Kashmir. In her last monograph, Mansura Haidar argued that names could be struck on coins as “anticipating events which did not come to pass,” that is, before completing the protocols for recognizing a particular ruler (Haidar 2019: 292). However, her argument fundamentally undermines the historical research approach in which chronology is reconstructed based on the year the coin was issued and the name stamped on it. Furthermore, studies have not explained the reason coins with Nāzuk Shāh's name were also issued in 957. Contrarily, it seems more likely that the Chak clan, who were Mīrzā Ḥaydar's enemies, issued these coins after his death.

Chronology of the *Ṭabaqāt-i Akbarī*. Scholars did not consider the possibility that the chronology in the *Ṭabaqāt-i Akbarī* is pushed back a year; if Mīrzā Ḥaydar's envoy returned from Islām Shāh's court one year earlier, at least the discrepancy involving his name on the coin can be resolved. The *Ṭabaqāt-i Akbarī* subsection on Mīrzā Ḥaydar's rule over Kashmir is recorded chronologically. Since other sources contain records of the years of some events during his reign, we can compare the dates across sources. For example, the *Ṭabaqāt-i Akbarī*, the *Akbarnāma*, and the *Bahāristān-i Shāhī* state that in AH 948, Mīrzā Ḥaydar defeated the forces of the Sur dynasty led by Ḥusayn Shīrwānī and 'Adil Khān, citing the chronogram *fath-i mukarrar* (repeated triumphs), which yields 948 (ṬA: III 468; AN: II 28–9; BS: f. 108a). If one peruses the following descriptions in the *Ṭabaqāt-i Akbarī*, they would discover that the events in the year AH 949 are not mentioned. Furthermore, the *Ṭabaqāt-i Akbarī*, Sayyid 'Alī's *Tārīkh-i Kashmīr*, and the *Bahāristān-i Shāhī* contain records of the death of Kājī Chak, Mīrzā Ḥaydar's archenemy, but the first source states that this event took place in AH 952 (ṬA: III 469), while the latter two state that it occurred in AH 951 (TSA: 34; BS: 111a). Interestingly, while the *Bahāristān-i Shāhī* refers to a chronogram on Kājī Chak's death *fawt-i sardār* (the general's death) which yields 951, the *Ṭabaqāt-i Akbarī* does not refer to it; the chronogram does not match the year of his death according to the *Ṭabaqāt-i Akbarī*. This fact leads to the presumption that in the *Ṭabaqāt-i Akbarī*, historical events that should have been recorded as occurring in AH 949 were mistakenly recorded as taking place in AH 950, and the years of all subsequent events chronologically slid by one year.

This discrepancy in the chronology of the *Ṭabaqāt-i Akbarī* is not limited to the section on Kashmir's history. In a 2001 paper, Hiroyuki Mashita revealed that the critical edition of the *Ṭabaqāt-i Akbarī* contains a one-year discrepancy between the Ilāhī calendar and the Hijrī calendar in the descriptions of Akbar's achievements. In many extant manuscripts of the *Ṭabaqāt-i Akbarī*, the dating in the Ilāhī calendar actually slid by one year relative to the year in which the historical events actually occurred. Mashita compared the *Ṭabaqāt-i Akbarī* edition with its earliest known manuscript housed in Aligarh Muslim University (Maulana Azad Library, Subhān Allāh collection

954/3, copied in 1002/1594–5) because the Aligarh manuscript is a rare exception that records the correct years in Ilāhī calendar (Mashita 2001). Mashita’s study leads us to the possibility that there is also a manuscript of the *Ṭabaqāt-i Akbarī* that records the year of Mīrzā Ḥaydar’s death as AH 957 if such chronological discrepancies occurred by copying the manuscripts. As far as the present author’s review of the Aligarh manuscript, its section on Kashmir’s history is the same as the edition; there is no description of the events in AH 949, and Kājī Chak is recorded to have died in AH 952 and Mīrzā Ḥaydar in AH 958. The current author has not viewed all the manuscripts of the *Ṭabaqāt-i Akbarī*, so a final conclusion is not possible; nevertheless, it is highly likely that a discrepancy in the chronology occurred by the time Niẓām al-Dīn Aḥmad wrote the *Ṭabaqāt-i Akbarī*.

Conclusion. Several points can be drawn from the analysis above. Two Persian provincial histories from Kashmir, Sayyid ‘Alī’s *Tārīkh-i Kashmīr* and the *Bahāristān-i Shāhī*, place the date of Mīrzā Ḥaydar’s death one year earlier than the generally known one; that is, he died in November 957/1550, which is also supported by contemporary epigraphic and numismatic sources. One major basis of other studies’ claim that 958/1551 was the year of Mīrzā Ḥaydar’s death is the *Ṭabaqāt-i Akbarī*; its dating issue can be addressed by interpreting that the chronology of the section of Kashmir is pushed back by one year from the accounts of AH 949 onward. Simply put, Niẓām al-Dīn Aḥmad recorded the historical events in 957/1550 as if taking place in the following year.

The issue surrounding the *Akbarnāma*’s information that Mīrzā Ḥaydar died in AH 958 remains unresolved as the present author lacks enough material to discuss it. At the beginning of the *Ṭabaqāt-i Akbarī*, Niẓām al-Dīn Aḥmad refers to the *Akbarnāma* as a reliable source of the Akbar period (ṬA: I 2), while the first draft of its first volume, which records events up to Akbar’s accession to the throne in 1556, was completed in April 1596; its date of compilation is later than that of the *Ṭabaqāt-i Akbarī*. In carrying out the court project of history writing, two Mughal historians could share their knowledge to some extent, and Abū al-Faẓl wrote that Mīrzā Ḥaydar died in 958/1551 possibly under the influence of Niẓām al-Dīn Aḥmad. However, a definite conclusion seems premature at this point; perhaps future studies will offer a solution to this issue.

REFERENCES

- Blochmann H.* Abū al-Faẓl. Calcutta: The Asiatic Society of Bengal. 1872 - 7. Ā’in-i Akbarī, 2 vols.
- Thackston W.M.* Abū al-Faẓl. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press. 2015 - 22. *Akbarnāma*, 8 vols.
- Anonymous. *Bahāristān-i Shāhī*. British Library, India Office Islamic, No. 943.
- Naṣīrī M.R.* Muḥammad Qāsim Astarābādī, “Firishta.” Tehran: Anjuman-e Āthār o Mofākher-e Farhangī. 1387 - 94sh. *Gulshan-i Ibrāhīmī*, 4 vols.
- Śuka. Rājatarāṅgiṇī. in Slaje 2023.
- De B., Husain M.H.* Niẓām al-Dīn Aḥmad Harawī. Calcutta: The Asiatic Society of Bengal. 1913 - 41. *Ṭabaqāt-i Akbarī*, 3 vols.
- Niẓām al-Dīn Aḥmad Harawī. *Ṭabaqāt-i Akbarī*. Maulana Azad Library, Subhān Allāh collection 954/3.
- Bano R.* Ḥaydar Malik Chādūra. 2013. *Tārīkh-i Kashmīr*. Srinagar: Jay Kay Bookshop.
- Fard ‘A.Ġ.* Mīrzā Muḥammad Ḥaydar Duġlāt. *Tārīkh-i Rashīdī*. Tehran: Mīrāth-e Maktūb. 2004.
- Sayyid ‘Alī.* *Tārīkh-i Kashmīr*. Z. Jan, ed. and tr. into English. Srinagar: Jay Kay Bookshop. 2009.
- Haidar, Mansura.* Mirza Haidar Dughlat as depicted in Persian Sources. Delhi: Manohar. 2002.
- Haidar, Mansura.* Mirza Muhammad Haidar Dughlat Kurkan. Delhi: Manohar. 2019.
- Kellner-Heinkele, Barbara.* “Moghul Tribal Traditions According to Mirza Haydar Dughlat’s Tarikh-i Rashidi.” *Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvolker* 32. 2019.

Religions and State in the Altaic World: Proceedings of the 62nd Annual meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Friedensau, Germany, August 18–23, 2019 (O. Corff, ed.), P. 55-72.

Kellner-Heinkele, Barbara. “The Hero in Quest of a New Battle Ground: Rise and Fall in the Life of Mirza Haydar Dughlat (1499/1500–1551).” In the Steps of the Sultan: Essays in Honor of Abdulrahim Abu Husayn (T. Brand and B. Orfali, eds.), Beirut: American University of Beirut Press, 2024. P. 385-402.

Hasan, Mohibbul. *Kashmir under the Sultans.* Calcutta: Iran Society. 1959.

Khū'ihāmī, Pīr Ghulām Ḥasan. *Tārīkh-i Ḥasan,* 4 vols. Srinagar: The Research and Publication Department. 1961.

Mano, Eiji. “Mīrzā Ḥaydar no shōgai to kare no Badakhshān he no tabi.” *Idō to kōryū no kinsei Ajia shi* (T. Morikawa, ed.). Sapporo: Hokkaido University Press, 2016. P. 123 - 51.

Mashita, Hiroyuki. The discrepancy of chronology of Ṭabaqāt-i Akbarī: An introduction to a survey of manuscripts. *ZINBUN* 35. 2001. P. 39 - 71.

Ogura, Satoshi. “Transmission lines of historical information on Kašmīr: From Rājatarāṅgiṅīs to the Persian chronicles in the early Muḡal period.” *Journal of Indological Studies* 22&23. 2010-11. P. 23 - 59.

Ogura, Satoshi. Forthcoming. “A Sacred Shrine without a Saint’s Shrouded Body: The History of the Khānqāh-i Mu‘allā in Srinagar in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.”

Otsuka, Osamu. “The Transmission and Reception of the Jami‘ al-Tawarikh: From a History of the Mongols to a History of the World.” *The Tōyōshi Kenkyū* 75/2. 2016. P. 347 - 12.

Otsuka, Osamu. “Ḥāfīz-i Abrū, Jāmi‘ al-tawārīḡ (Replacement volume).” *Perso-Indica. An Analytical Survey of Persian Works on Indian Learned Traditions,* 2020. F. Speziale - C.W. Ernst, eds., available at http://www.perso-indica.net/work/jami_al-tawarih_%28replacement_volume%29.

Parmu, Radha Krishan. *A History of Muslim Rule in Kashmir 1320-1819.* Delhi: People’s Publishing House. 1969.

Rhodes, Nicholas G. Coins of the Kashmir Sultans. *Numismatic Digest* 17. 1993. P. 55 - 147.

Rodgers, Charles James. The Square Silver Coins of the Sultans of Kashmir. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 54/1. 1885. P. 92 - 139.

Ross E., Denison A. *History of the Moghuls of Central Asia, being the Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlāt.* (N. Elias, ed.), London: Curzon Press. 1898.

Slaje, Walter. *Kaschmir im 16. Jahrhundert: Vom unabhängigen Sultanat zur mogulischen Annexion (Śukas Rājatarāṅgiṅī, A.D. 1513–1586).* Halle: Universitätsverlag Halle-Wittenberg. 2023.

Автор туралы мәлімет: Сатоши Огура – қауымдастырылған профессор, Ph.D., Азия және Африка елдерінің тілдері мен мәдениетін зерттеу институты, Токио шетел тілдері университеті (3-11-1 Асахи-чо, Фучу-ши, Токио, 183-8534, Жапония). E-mail: ogura[at]aa.tufs.ac.jp

Сведения об авторе: Сатоши Огура – Ассоциированный профессор, Ph.D., Научно-исследовательский институт языков и культур Азии и Африки, Токийский университет иностранных языков (3-11-1 Асахи-чи, Футю-ши, Токио, 183-8534, Япония). E-mail: ogura[at]aa.tufs.ac.jp

Information about the author: Satoshi Ogura – Associate Professor, Ph.D. Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies (3-11-1 Asahi-cho, Fuchu-shi, Tokyo, 183-8534, Japan). Email: ogura[at]aa.tufs.ac.jp

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 02.12.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.12.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 09.12.2024.

УДК 94 (574)

ИССЛЕДОВАНИЯ ХАЛЕЛА АРГЫНБАЕВА О ВЛИЯНИИ СТОЛЫПИНСКОЙ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ НА ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ УКЛАД И МАТЕРИАЛЬНУЮ КУЛЬТУРУ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Г.М. Алиева

Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина (Казахстан)

Аннотация. Халел Аргынбаев (1924-1998) – уроженец Баянаульского района Павлодарской области, ученый-этнограф, историк, внесший огромный вклад в развитие этнографической науки в Казахстане. В своей работе «Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX веков» раскрыл последствия инноваций, произошедших в казахском обществе в этот исторический период.

Говоря о реализации Столыпинской аграрной реформы в Казахстане, следует сказать и о том, что власти зачастую не учитывали интересы и права коренного населения. Ведь, переселенцы получали земли, отнятые у местных жителей. Причем изымали самые плодородные наделы, а испокон веков живших на них казахов переселяли на малопригодные для земледелия или скотоводства земли.

Исследования Х. Аргынбаева по материальной культуре казахского народа являются актуальными и в настоящее время. В статье описаны изменения в хозяйственном укладе казахского народа после столыпинской реформы и переселенческой политики Царской России, а также миграционные процессы, изменившие количественный и национальный состав народа. Кроме того, в результате колонизации казахских земель Императорской Россией казахи научились косить траву, заготавливать корм для скота зимой, а торгово-экономические связи местных казахов с казахскими войсками, поселившимися в казахских степях, возникли из необходимости на тот период. Автором, наряду с бурным развитием городской культуры и кочевничества, также уделено внимание истории открытия местных библиотек и музеев.

Материалы и методы исследования. Были использованы общие методы, такие как исследование литературы по теме исследования и сравнительный анализ. В ходе исследования определено, что исследовательские работы Халель Аргынбаев в XIX-XX вв. имеют ценность в изучении общественно-политической и социально-экономической, культурной жизни казахского народа.

Ключевые слова: Земельные участки, переселение, крестьянские хозяйства, область, пастбища, краеведение, округ, музей.

Для цитирования: Алиева Г.М. Исследования Халела Аргынбаева о влиянии Столыпинской аграрной реформы на хозяйственный уклад и материальную культуру казахского народа // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 47-53. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.06

ХАЛЕЛ АРГЫНБАЕВТЫҢ СТОЛЫПИННЫҢ АГРАРЛЫҚ РЕФОРМАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ САЛТЫ МЕН МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІНЕ ӘСЕРІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Г.М. Алиева

Г.Н.Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Халел Аргынбаев (1924-1998) – Павлодар облысы Баянауыл ауданының тумасы, ғалым-этнограф, Қазақстанда этнографиялық ғылымның дамуына зор үлес қосқан тарихшы. Өзінің «Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние

на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX веков» атты еңбегінде осы тарихи кезеңде қазақ қоғамында орын алған жаңалықтардың салдарын ашып көрсетті.

Қазақстанда Столыпиннің аграрлық реформасының жүзеге асырылуы туралы айта отырып, көп жағдайда биліктің жергілікті халықтың мүдделері мен құқықтарын ескермегенін де айту керек. Өйткені, қоныс аударушылар жергілікті тұрғындардан тартып алынған жерлерді иеленді. Оның үстіне сонау ертеден қоныстанған қазақтарды ең шұрайлы жерлерін тәркілеп, оларды егіншілікке, мал шаруашылығына жарамсыз жерлерге қоныстандырды.

Х.Арғынбаевтың қазақ халқының материалдық мәдениеті туралы зерттеулері бүгінгі күні де өзекті. Мақалада Столыпин реформасы мен патшалық Ресейдің қоныс аудару саясатынан кейінгі қазақ халқының экономикалық жағдайындағы өзгерістер және халықтың сандық пен ұлттық құрамын өзгерткен миграциялық үрдістер сипатталған. Сонымен қатар, қазақ жерін империялық Ресейдің отарлауы нәтижесінде қазақтар шөп шабуды, қыста малға жем дайындауды үйреніп, қазақ даласына қоныстанған қазақ әскерлерімен жергілікті қазақтар арасында сауда-экономикалық байланыстар сол кездегі қажеттіліктен туындаған. Автор қала мәдениеті мен көшпеліліктің қарқынды дамуымен қатар жергілікті кітапханалар мен музейлердің ашылу тарихына да назар аударған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеу тақырыбы бойынша әдебиеттерді зерттеу және салыстырмалы талдау сияқты жалпыға ортақ әдістер қолданылды. Зерттеу барысында Халел Арғынбаевтың XIX-XX ғғ. зерттеуге арналған еңбектері қазақ халқының қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмір тұрмыс-тіршілігін зерттеуде құнды болып табылатындығы анықталды.

Тірек сөздер: Жер учаскелері, қоныс аудару, шаруа қожалықтары, облыс, жайылымдар, өлкетану, округ, музей.

Сілтеме жасау үшін: Алиева Г.М. Столыпин аграрлық реформаның қазақ халқының шаруашылық салтымен және материалдық мәдениетіне әсері туралы Халел Арғынбаевтың зерттеулері // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 47-53 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.06

KHALEL ARGYNBAYEV'S RESEARCH ON THE IMPACT OF THE STOLYPIN AGRARIAN REFORM ON THE ECONOMIC STRUCTURE AND MATERIAL CULTURE OF THE KAZAKH PEOPLE

G.M. Alieva

Pavlodar Regional Museum of Local Lore named after G.N.Potanin (Kazakhstan)

Abstract. Khalel Argynbayev (1924-1998) was a native of Bayanaul district of Pavlodar region, an ethnographer, historian, who made a huge contribution to the development of ethnographic science in Kazakhstan. In his work "Historical and cultural ties between the Russian and Kazakh peoples and their influence on the material culture of the Kazakhs in the middle of the XIX and early XX centuries", he revealed the consequences of innovations that occurred in Kazakh society during this historical period. Halel Arginbaev's research concerning material culture of Kazakh people are actual at present time.

Speaking about the implementation of the Stolypin agrarian reform in Kazakhstan, it should also be said that the authorities often did not take into account the interests and rights of the indigenous population. After all, the settlers received the lands taken from the locals. Moreover, the most fertile plots were seized, and from time immemorial the Kazakhs who lived on them were relocated to lands unsuitable for agriculture or cattle breeding.

The article describes the changes in the economic structure of the Kazakh people after the Stolypin reform and the resettlement policy of Tsarist Russia, as well as migration processes that have changed the quantitative and national composition of the people. In addition, as a result of the colonization of Kazakh lands by Imperial Russia, Kazakhs learned to mow grass, prepare fodder for

livestock in winter, and trade and economic ties between local Kazakhs and Cossack troops who settled in the Kazakh steppes arose from the necessity of that period. The author, along with the rapid development of urban culture and nomadism, also pays attention to the history of the opening of local libraries and museums.

Materials and methods of research. General methods were used, such as literature research on the topic of the study and comparative analysis. During the study, it was determined that the research works of Khalel Argynbayev in the XIX-XX centuries are valuable in studying the socio-political and socio-economic, cultural life of the Kazakh people.

Keywords: Land plots, resettlement, peasant farms, region, pastures, local history, district, museum.

For citation: Alieva G.M. Khalel Argynbayev's research on the impact of the Stolypin agrarian reform on the economic structure and material culture of the kazakh people // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 47-53. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.06

Введение. Халел Аргынбаев (1924-1998) – уроженец Баянаульского района Павлодарской области, ученый-этнограф, историк, внесший огромный вклад в развитие этнографической науки в Казахстане. В своей работе «Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX веков» раскрыл последствия инноваций, произошедших в казахском обществе в этот исторический период.

Обсуждение. В конце XIX и в начале XX вв. капитализм в России вступил в стадию империализма. Первая русская революция 1905-1907 гг. показала царизму, что старые полукрепостнические порядки в деревне сохранить невозможно, что нельзя одним грубым насилием защищать интересы помещиков. Столыпинская аграрная реформа (1906 г.) отвечала интересам меньшинства, т.е. кулаков, и еще более способствовала интенсивному классовому расслоению крестьянства. С одной стороны, в деревне росли и крепились кулацкие хозяйства, а с другой – быстро увеличивалось количество обнищавших крестьянских хозяйств, превращающихся в сельских полупролетариев.

Царизм стремился иметь в лице русских кулаков сильную опору на национальных окраинах, какой являлась тогда и территория Казахстана. Вот почему переселенческая политика царизма в начале XIX в. являлась составной частью столыпинской аграрной политики. Под влиянием земельной нужды и усиленной правительственной агитации движение переселенцев в Семипалатинскую область с 1906 г. приняло небывалые размеры. Об этом свидетельствуют следующие цифры: если в 1906 г. количество крестьян-переселенцев в Семипалатинской области было 2400 душ мужского пола, то в 1907 г. оно почти удвоилось, т.е. достигло 4392 души, а в 1910 г. равнялось уже 11494 душам.

Перед местными властями встала задача – обеспечить переселенцев пригодной для земледелия землей, для чего понадобились дополнительные изъятия у казахов. Для повторного обследования степного края, с 1907 г. начала свою работу экспедиция Переселенческого управления под руководством Кузнецова. В результате, нормы земельных наделов у казахов, установленные экспедицией Щербины, были еще более урезаны. Причем, в общее число пригодных под пастбища земель были включены и громадные непригодные для этой цели участки. У казахов изымались самые лучшие, отведенные для хлебопашества угодья. Им оставались уже обрабатываемые площади, а также земли, занятые жилищами, хозяйственными постройками, водными сооружениями.

Такая политика царизма разорила сотни казахских маломощных хозяйств, что имело целью, как и на других колониальных окраинах, разжечь национальную рознь между казахским и русским населением, подавить классовое самосознание трудящихся масс.

С 1906 по 1916 гг. в Семипалатинской области было выделено 909 земельных участков с 3126884 дес. земли, что и составляло переселенческий фонд в Семипалатинской области. К 1917 г. из этого фонда было передано в пользование крестьянам 3126 тыс. дес. земли. За последнее десятилетие (1906-1916) в Семипалатинскую область переселилось

27859 семей или 82789 душ мужского пола – 15% от общего количества переселенцев всего Степного края за этот период [Аргынбаев, 2007: 43].

По данным Переселенческого управления, к 1912 г. из общего числа переселенцев Семипалатинской области 37,7% относилось к восьми южно-российским губерниям: Полтавской, Черниговской, Киевской, Воронежской, Харьковской, Херсонской, Саратовской и Волынской, а 62,3% – ко всем остальным губерниям России. По национальности переселенцы Восточного Казахстана в основном состояли из украинцев и русских.

К 1917 г. по трем уездам Семипалатинской области насчитывалось 49 казачьих поселков, 202 крестьянских поселения, 77 хуторов и 114 переселенческих участков с 31 тыс. казачьими и 72 тыс. душ (обоого пола) крестьянским поселением.

С первой четверти XVIII и до середины XIX в. в этих уездах проводилась военная колонизация, в результате которой, по Иртышу и Бухтарме были основаны казачьи станицы, которые отчасти были отделены от казахского населения полноводными реками и, особенно, городского типа искусственной преградой, т.н. десятиверстной полосой. Крестьяне, самовольно переселявшиеся в указанные районы, занимали западный и южные склоны Алтайских гор и Бухтарминского ущелья и были совершенно отделены не только от казахского, но и от казачьего населения. Это объясняется не только труднодоступностью местности, но и ревностным отношением старообрядцев к старине и презрением ко всяким новшествам в жизни.

В конце XIX и начале XX вв. в результате массового переселения крестьян из Европейской части России в Семипалатинскую область, последние были размещены среди гуцы казахского населения. Этим до некоторой степени была уничтожена обособленность русского населения от основной массы казахов, что способствовало их сближению и взаимовлиянию в ведении хозяйства и в культуре.

На территории края до 1917 г. насчитывалось всего 5 городов, некоторые из них по населению представляли собой лишь крупные населенные пункты городского типа. Первоначально эти города были основаны в виде военных укреплений для охраны российских владений от набегов джунгар, затем китайцев и казахов. С течением времени эти укрепленные пункты, приобретая новое значение, постепенно превратились в административные центры и города. Самым крупным промышленным и административным в области являлся г. Семипалатинск, который в 1782 г. получил право уездного города и в 1854 г. в связи с учреждением Семипалатинской области, стал областным центром.

В 1804 г. в уездный город был преобразован Усть-Каменогорск. С 30-40-х годов XIX столетия, в связи с учреждением внешних округов, окружными городами стали крупные населенные пункты городского типа Аягуз и Кокпекты [Аргынбаев, 2007: 47].

Во всех этих городах часть жителей занималась земледелием и скотоводством, обеспечивая свои потребности в сельскохозяйственных продуктах. В Семипалатинске и Усть-Каменогорске было много русских и татарских купцов, которые способствовали развитию торговых связей казахов с русскими. В этих городах впервые были открыты русскими предпринимателями промышленные предприятия, которые сыграли большую роль в развитии обрабатывающей промышленности в Семипалатинской области.

Благодаря удобному географическому положению г. Семипалатинск давно уже был крупным торговым центром. Бурному развитию городов Семипалатинска, Усть-Каменогорска, и Зайсана способствовало также открытие в 80-х годах XIX века Иртышского пароходства и, особенно, постройка в начале XX в. Сибирской и Алтайской железных дорог. Население этих городов в течение трех десятилетий (с 1883 по 1916 г.) выросло более чем в два с половиной раза. Постепенно эти города превращались в центры экономической и культурной жизни края. Так, например, в 1909 г. в одном только Семипалатинске имелось 53 различных, обрабатывающих предприятия, в Усть-Каменогорске – 22, в Зайсане – 3 различных завода, занятых данным образом обработкой животноводческого сырья.

В Семипалатинске в 1909 г. было 28 учебных заведений, областная библиотека и богатый краеведческий музей, здесь же находился и Семипалатинский подотдел Западно-

Сибирского отдела Русского географического общества со своей типографией. Он сыграл большую роль в изучении истории, культуры и быта Северо-Восточного Казахстана.

Омск оказал значительное влияние на развитие торговли, экономики и культуры не только Акмолинской, но и Семипалатинской области. Указанные выше города сыграли важную роль в жизни, как окрестного русского, так и коренного казахского населения, влияя на его хозяйство, промыслы и материальную культуру.

Русский царизм принес казахскому народу новое тяжелое бремя – колониальное угнетение, не сделав ни малейшей попытки ограничить эксплуатацию местных баев-феодалов. Начиная со второй половины XVIII в. царское правительство все больше прибирает к рукам богатства Казахстана, превращая его в сырьевую базу метрополии.

Включение Казахстана в состав русского государства объективно имело огромное прогрессивное значение для дальнейших судеб коренного населения, определило весь дальнейший ход развития казахского народа.

Подъем производительных сил нашел свое отражение в развитии сельского хозяйства, промыслов и ремесел, в росте оседлости, в развитии торговли в казахской степи.

В Казахстане постепенно была ликвидирована феодальная раздробленность. Начиная процесс разложения патриархально-феодальных отношений и переход к более прогрессивным, капиталистическим отношениям. Это повлекло за собой дальнейшее имущественное расслоение казахского населения. Лишенные скота и имущества бедняки не находили работы в своих аулах. Многие обедневшие казахи были вынуждены уйти на заработки в русские села или заняться различными промыслами. Обедневшие казахи превращаются в жатаков (оседлых бедняков) и ведут оседлый образ жизни.

В середине XVIII в. отдельные родоплеменные группы, представлявшие общины, имели свои определенные территории с местами зимовок. Мелкие родовые группы, связанные общностью владения пастбищами и зимними стойбищами, составляли первичную казахскую общину, которая впоследствии стала именоваться хозяйственным аулом. Места для весеннего и осеннего выпасов стога (көктеу и күзеу) обычно использовались несколькими кочевыми общинами. В общем пользовании крепкого родоплеменного объединения остались лишь летовки (жәйлау) с определенными путями кочевания, местами стоянок, колодцами и водопоями.

Более удобные участки кочевых территорий захватывались более сильными группами. Лучшие пастбища на зимовках и сенокосно-луговые угодья, известные под названием «қорық» (охраняемый), стали закреплять за отдельными семьями феодально-байской верхушки. В конце XIX и начале XX вв. в области значительно сократились прежние обширные территории казахского землевладения. Появляются пределы покосов – акты, совершенно неизвестные старой казахской общине. Появляется и подворно-наследственное владение как пахотными, так и сенокосными угодьями [Аргынбаев, 2007: 52].

Эволюция форм землепользования у казахов к середине XIX в. и далее приводит к обособлению земельной собственности и переходу определенной части казахского населения к оседлости. В конце XIX в. это привело к значительному сокращению кочевых путей, по длине которых казахи исследуемой области в начале XX в. делились на четыре категории. Подобный распад кочевого быта казахов тесно связан с развитием производительных сил в результате присоединения к России. У казахов кочевое скотоводство являлось главным занятием и средством к существованию. Основными видами скота в начале XIX в. являлись наиболее приспособленные к круглогодичному выпасу лошади и овцы: значительно меньше было верблюдов, крупного рогатого скота.

Сенокосение начало широко практиковаться среди казахов. Первыми сенокосению научились казахи, жившие ближе к русским селениям.

Заготовка сена в некоторой степени помогла облегчить тяжелое положение с кормами, особенно во время гололедицы (жұт). Недаром после страшной гололедицы 1841 г. многие казахи Кокпетинского, Аягузского и Каркаралинского округов занялись

заготовлением сена на зиму. Вначале появилась коса-горбуша, а позднее «литовка». До этого казахи пользовались «шалғы-орақ» (коса-серп) или «шот-орақ», которым невозможно было заготовить нужное количество сена. Во второй половине XIX столетия количество хозяйств, занимавшихся сенокосением, росло с каждым годом, особенно среди оседлого и полуоседлого казахского населения, проживавшего неподалеку от русских сел. Больше всего заготавливали сено жатаких.

В суровые зимы, во время бескормицы, казахи обращались к русским соседям – станичным казакам и крестьянам, у которых выменивали сено и солому на скот или отдавали русским табуны лошадей и крупнорогатого скота на прокорм до весны.

Поставщиками сена являлись и казахские жатаки, поселившиеся на казахских участках и платившие за это значительную арендную плату. Особенно интенсивно развивается сенокосение в конце XIX и начале XX вв. В этом немалую роль сыграли крестьяне-переселенцы из Европейской России, которые расселялись в глубине казахской степи и оказывали непосредственное культурное влияние на казахское население, прежде малознакомое с русским бытом.

В начале XX в. в некоторых местах стали распространяться сенокосилки и конные грабли. Научившись обращаться с такими машинами, казахи охотно приобретали их у переселенцев и на сельскохозяйственных складах Переселенческого управления. Так, например, в 1911 г. только у казахов Усть-Каменогорского уезда насчитывалось 95 сенокосилок и 92 конных граблей. Сенокосилки и конные грабли приобретались обычно крупными казахскими баями, но, были случаи, когда подобные машины покупали совместно и несколько середняцких хозяйств. Живущие по соседству русские переселенцы и казахи нередко оказывали друг другу взаимопомощь.

Некоторые оседлые казахи (жатаки) разводили русские породы овец и других видов скота. Отдельные богатые казахи приобретали лошадей у русского населения специально для того, чтобы запрягать их в тарантасы. Очень немногие покупали хороших жеребцов-производителей с целью улучшения породы своих табунов.

Таким образом, под влиянием хозяйства русских переселенцев из Европейской части России в скотоводческом хозяйстве казахов произошли определенные изменения. Кочевое, натуральное скотоводство постепенно уступило место более развитому, оседлому и полуоседлому, сочетающемуся с земледелием товарному скотоводству. Однако среди основной массы казахского населения вплоть до 1917 г. господствовала форма экстенсивного скотоводства.

В конце XIX и начале XX вв. некоторая часть казахского населения научилась приспособлять для скашивания зерновых обыкновенные косы-литовки, прикрепляя к ним деревянные грабельки (тарак), состоявшие из трех палочек от 30 до 60 см. Эти грабельки позволяли при скашивании легко укладывать хлеб в аккуратные валки (итарка) и намного повышали производительность труда.

С конца XIX в. через крестьян переселенцев казахи познакомились с жнейками, и научились обращаться с ними. Однако приобретать их могли только богатые казахи, занимавшиеся товарным сельскохозяйственным хозяйством. Так, в 1911 г. у казахов Усть-Каменогорского и Зайсанского уездов насчитывалось всего 17 жнеек.

Рыболовство у казахов Восточного Казахстана до прихода русского населения было развито очень слабо. Лучшие рыболовные угодья на Иртыше, озерах Зайсан и Маркакуль до возвращения сюда казахов оставались во власти джунгар, затем были заняты русскими и китайцами. Рыболовством как одним из промыслов в основном занимались казахи-бедняки, отколовшиеся от своих более состоятельных сородичей в силу происходившей классовой дифференциации в казахском ауле и разорения части родовых общинников. Изменения в материальной культуре казахов под влиянием культуры русского народа происходили в жилище, поселении, бытовом устройстве, одежде, пище и утвари.

Заключение. Труды Халела Аргынбаева известны широкой общественности и нашли широкое применение в практике, явились весомым вкладом в изучение истории, экономики,

хозяйства и культуры кочевого казахского общества на рубеже XIX- XX веков. Под влиянием культуры русского народа в материальную культуру казахов вносились изменения, такие как жилище, поселения, хозяйственное строительство, одежда, питание, утварь. Работы Халела Аргынбаева вносят значительный вклад в изучение истории, экономики и культуры кочевого казахского общества и широко используются среди исследователей этого периода.

ЛИТЕРАТУРА

Аргынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов [Текст] / Х.А. Аргынбаев. Астана: Алтын-кітап, 2007. Т.10. 373 с.

Алдабергенев К.М. О колониальной политике царской России в Казахстане на страницах русских печатных изданий // Краеведение. 2002. №3. С. 18-20

Кабудьдинов З.Е. О колониальной политике царской России в Казахстане на страницах российских печатных изданий // Краеведение. 2002. № 7. С. 10-12

Таштемханова Р.М. Из истории переселенческого движения в Павлодарский уезд во второй половине XIX-XX века // Сборник материалов научно-практической конференции. Павлодар, 1996.

Торайгыров Е.М. Иртышская десятиверстная полоса: историография проблемы // Краеведение. 2005. № 1. С. 5-7

REFERENCES

Argynbayev H.A. Istorico-culturnye swiazi russkogo i kazahskogo narodov. Astana Altyn-kitap, 2007. Vol. 10. 373 p. (In Russian)

Aldabergenov K.M. O colonialnoi politike zarskoi Rossii v Kazahstane na stranizah russkikh pechatnykh izdaniy // Kraevedenie. 2002. № 3, pp. 18-20. (In Russian)

Kabuldinov Z.E. O colonialnoi politike zarskoi Rossii v Kazahstane na stranizah russkikh pechatnykh izdaniy // Kraevedenie. 2002, № 7, pp. 10-12. (In Russian)

Tashtemhanova R.M. Iz istorii pereselencheskogo dvizhenia v Pavlodarskii uезд vo vtoroi polovine XIX-XX veka // Sbornik materialov naushno-practicheskoi konferenzii. Pavlodar. 1996. (In Russian)

Toraigyrov E.M. Irtyshskaia desiativerstnaia polosa: istoriografia problem // Kraevedenie. 2005, № 1, pp. 5-7. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Алиева Гульжайнат Мағазқызы – Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейінің өлке тарихын ғылыми-зерттеуін қамтамасыз ету бөлімінің басшысы (Павлодар қаласы, Астана 149). ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1583-8006>. E-mail: ali_gulzhainat@mail.ru

Сведения об авторе: Алиева Гульжайнат Магазовна – руководитель Отдела научно-исследовательского обеспечения истории края Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина (г. Павлодар, Астана 149). ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1583-8006>. E-mail: ali_gulzhainat@mail.ru

Information about the autor: Gulzhainat M. Alieva – Head of the Department of research support of the history of the region Pavlodar Regional Museum of Local Lore named after G.N. Potanin. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1583-8006>. E-mail: ali_gulzhainat@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 29.10.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.12.2024.

УДК 130.2: 808.5: 82-654

ПИСЬМА ХАЛЕЛА АРГЫНБАЕВА КАК ОБЪЕКТ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

С.Д. Салмурзин¹, Г. Темиртон²

¹ КГКП «Северо-Казахстанское областное музейное объединение управления культуры, развития языков и архивного дела акимата Северо-Казахстанской области» (Казахстан)

² РГКП «Центральный государственный музей Республики Казахстан» (Казахстан)

Аннотация. В статье обобщены основные сведения о научной деятельности крупного казахского ученого-этнографа Халела Аргынбаева, в том числе научных трудах, посвященных изучению истории и культуры казахского народа, а также его письма, написанные им в 90-е годы XX в. в ответ на письменное обращение группы научной и творческой интеллигенции Павлодарской области с просьбой о помощи в научно-методологической (теоретической) поддержке и практическом воплощении форм народно-прикладного искусства казахского народа. Ученым были даны ответы на многие вопросы, а также ценные советы по организации научно-практических этнографических исследований, переданы почтовые бандероли с авторскими трудами и др. Сохранившиеся несколько писем ученого, ставшие частью его эпистолярного наследия имеют и в наши дни важнейшее значение в изучении его творческого и научного наследия.

Исследование направлено на популяризацию вклада Х. Аргынбаева в становление и развитие этнографической науки Казахстана, а также демонстрацию биографических и фактологических данных об ученом, отражающих его вклад в развитие прикладной этнографии, истории Казахстана.

Материалы и методы исследования. Основу данной работы составляют письма Халела Аргынбаева, написанные им в 90-ые годы прошлого столетия основателям научно-исследовательского, экспериментально-производственного предприятия «Аргын» (Павлодарская область) по возрождению древних технологий народных мастеров прикладного искусства.

Письма профессора Х. Аргынбаева являются свидетельством претворения в жизнь и практику им своих научных достижений, а также возможности для изучения их практической значимости в восстановлении народных технологий и традиций народных мастеров.

Изучение текста писем ученого как эпистолярного текста в этнокультурном ключе представляет собой антропоцентрическую модель (парадигму) в историокультурологии, и, конечно же, в языкознании и связано с особенностями языковой особенности (структуры) личности. В этой связи, в статье выполнена попытка рассмотрения текстов писем с точки зрения их семантического и мотивационного наполнения.

Ключевые слова: история, этнография, наука и производство, публикации, письма, наследие.

Для цитирования: Салмурзин С.Д., Галия Темиртон. Письма Халела Аргынбаева как объект этнографического исследования // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 54-63. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.07

ХАЛЕЛ АРҒЫНБАЕВТЫҢ ХАТТАРЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТИСІ РЕТІНДЕ

С.Д. Салмурзин¹, Ғ. Теміртон²

¹ Солтүстік-Қазақстан облысы әкімдігінің мәдениет, тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының Солтүстік Қазақстан облыстық музей бірлестігі (Қазақстан)

² Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада қазақтың ірі ғалым-этнографы Халел Арғынбаевтың ғылыми қызметі туралы мәліметтер, оның ішінде, қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеуге арналған ғылыми еңбектері, сондай-ақ оның Павлодар облысының ғылыми-шығармашылық зиялы қауымының ғылыми-әдістемелік (теориялық) қамтамасыз ету және халықтық қолтаңбалы өнер нысандарын іс жүзінде жүзеге асыруда көмек көрсету туралы жазбаша өтінішіне жауап ретінде ХХ ғ. 90-жылдары жазған хаттары жинақталды. Ғалым тарапынан көптеген сұрақтарға жауап берілді, сондай-ақ ғылыми-тәжірибелік этнографиялық зерттеулерді ұйымдастыру бойынша құнды кеңестер, авторлық еңбектері пошталық сәлемдеме ретінде және т.б. жіберілді.

Ғалымның эпистолярлық мұрасына айналған бірнеше хаттары, бүгінгі күні де оның шығармашылығы мен ғылыми мұрасын зерттеуде әлі де үлкен маңызға ие. Зерттеу жұмысы Х. Арғынбаевтың Қазақстан этнографиялық ғылымының қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесін кеңінен насихаттауға, сондай-ақ ғалымның қолданбалы этнографиясы мен Қазақстан тарихының дамуына қосқан үлесін көрсететін өмірбаяндық және деректік материалдарын көрсетуге бағытталған.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл зерттеу жұмысының негізі –Халел Арғынбаевтың өткен ғасырдың 90-жылдарында «Арғын» (директоры Салмурзин С.Д., Павлодар облысы) ғылыми-зерттеу, тәжірибелік-өндірістік кәсіпорынының құрылтайшыларына қолданбалы өнердің халық шеберлерінің көне технологиялары жайлы жазған хаттары. Профессор Х. Арғынбаевтың хаттары оның өз ғылыми жетістіктерін өмірге енгізуінің және іс жүзінде қолдануының, сондай-ақ халықтық технологиялар мен халық шеберлерінің дәстүрлерін қалпына келтірудегі олардың практикалық маңызын зерттеуге мүмкіндік беретін куәлік болып табылады.

Ғалымның хаттарының мәтінін эпистолярлық мәтін ретінде этномәдени кілтте зерттеу – тарихи-мәдениеттану және, әрине, тіл білімінде де антропоцентристік үлгіні (парадигманы) білдіреді, және де жеке тұлғаның тілдік құрылымының ерекшеліктерімен байланысты.

Мақалада хат мәтіндерінің семантикалық және мотивациялық (уәждемелік) мазмұны тұрғысынан қарастыруға талпыныс жасалған.

Тірек сөздер: тарих, этнография, ғылым және өндіріс, басылымдар, хаттар, мұра.

Сілтеме жасау үшін: Салмурзин С.Д., Ғалия Теміртон. Халел Арғынбаевтың хаттары этнографиялық зерттеу объектісі ретінде // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 54-63 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.07

THE LETTERS OF KHALEL ARGYNBAYEV AS AN OBJECT OF ETHNOGRAPHIC RESEARCH

S.D. Salmurzin¹, G. Temirton²

¹ North Kazakhstan Regional Museum Association of the Department of Culture, Language Development and Archival Affairs of the Akimat of the North Kazakhstan region (Kazakhstan)

² Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. The article summarizes the basic information about the scientific activities of the great Kazakh scientist-ethnographer Khalel Argynbayev, including scientific works devoted to the study of the history and culture of the Kazakh people, as well as his letters written by him in the 90s of the twentieth century in response to a written appeal from a group of scientific and creative

intelligentsia of the Pavlodar region asking for help in scientific and methodological (theoretical) support and practical implementation of the forms of folk applied art of the Kazakh people. The scientists were given answers to many questions, as well as valuable advice on the organization of scientific and practical ethnographic research, postal parcels with author's works, etc. The few letters of the scientist that have survived, which have become part of his epistolary legacy, are still of great importance today in the study of his creative and scientific heritage.

The research is aimed at popularizing the contribution of H. Argynbayev to the formation and development of ethnographic science in Kazakhstan, as well as demonstrating biographical and factual data about the scientist, reflecting his contribution to the development of applied ethnography, the history of Kazakhstan.

Materials and methods of research. The basis of this work is the letters of Khalel Argynbayev, written by him in the 90s of the last century to the founders of the scientific research, experimental production enterprise Argyn (director Salmurzin S.D. Pavlodar region) on the revival of ancient technologies of folk masters of applied art.

The letters of Professor H. Argynbayev are evidence of the implementation and practice of his scientific achievements, as well as the opportunity to study their practical significance in the restoration of folk technologies and traditions of folk craftsmen.

The study of the text of the scientist's letters as an epistolary text in an ethnocultural way represents an anthropocentric model (paradigm) in historioculturology, and, of course, in linguistics and is associated with the peculiarities of the linguistic peculiarity (structure) of the personality. In this regard, the article attempts to consider the texts of letters from the point of view of their semantic and motivational content.

Keywords: history, ethnography, science and production, publications, letters, heritage.

For citation: Salmurzin S.D, Galiya Temirton. The letters of Khalel Argynbayev as an object of ethnographic research // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 54-63. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.07

Введение. Многообразная научно-практическая деятельность Халела Аргынбаева – яркое свидетельство развития в Казахстане этнографической науки, в целом, направлений гуманитарных исследований. Феномен личности Х. Аргынбаева и его наследия в истории становления и развития этнологической науки Казахстана значителен. Потому научная деятельность ученого все еще представляет большой интерес для изучения не только в историко-научном значении, но требует и рассмотрения в контексте его широкой общественно-культурной деятельности. Как известно, наследие и судьба ученого-этнолога определялись единством и многообразием изучения истории страны и культуры казахского народа на рубеже XIX-XX вв.

Но особый интерес могут представлять и предметы, которыми пользовался ученый, к примеру, его письма, которые могут стать ценным источником, как для изучения конкретных периодов его жизни и творчества, так и причин их написания, его человеческого видения в решении тех или иных вопросов и проблем современности.

Известно, что изучение писем, как объекта литературного жанра, да и эпистолярного наследия в виде «посланий» позволяет исследователям определить, что «письменная речь», которая передается посредством переписки, что собственно и есть «эпистолярная речь», которая дословно передает, сказанное автором письма, слова.

Отметим, что письма, рассматриваемые в статье носят характер диалога в форме письменного разговорного обмена мнениями между людьми. Необходимо отметить, что письма Х. Аргынбаева, рассматриваемые как документ четко и объективно выражают его отношение к предмету обсуждения (диалога), личные мысли, уникальное душевные переживания и чувства.

Актуальность исследования обусловлена возможностью изучения, представленных в письмах Х. Аргынбаева некоторых этноконцептов – «есен-сау», «халық білімі», «құптарлық жағдай», «жозғары талғам», «шынайы өнер», «шырақтарым» и др. как сущностей,

раскрывающих через видение ученого-этнографа мировоззрение и культуру казахского народа, а также само отношение к прежде неизвестным современникам, обратившимся к нему с просьбой о научно-методической поддержке в создании в начале 90-х годов, накануне обретения Казахстаном независимости, группой научной интеллигенции Прииртышья научно-исследовательского, экспериментально-производственного предприятия, целью и задачей которого было возрождение древних технологий народных ремесел, декоративно-прикладного искусства, народного опыта в области ветеринарной медицины и скотоводства.

Обсуждение. Халел Аргынбаев – видный ученый-этнограф, стоявший у истоков становления этнологической науки Казахстана. Его первые профессиональные шаги в «науку о народах» связаны с крупными научно-исследовательскими экспедициями Института истории Казахстана: в Карагандинскую и Семипалатинскую области (1955 г.), в Северо-Казахстанскую и Кызылординскую области (1970 г.) и др., в ходе которых учеными были собраны материалы по теме «Историко-этнографический атлас: одежде, пище, средствам передвижения, родорасселению и т.д.» (руководитель экспедиции – В.В. Востров); «Типы казахского хозяйства и история его развития», состоявшаяся из двух разделов «Земледелие» и «Животноводство», одним из исполнителей которых был и Х.А. Аргынбаев.

Связав свою научную, творческую жизнь с изучением этнических процессов, а именно разнообразными аспектами жизнедеятельности, в частности, казахского народа, ученый, сам будучи выходцем из казахского аула (Баянаульский район Павлодарского уезда), посвятил ее этнологическим исследованиям на основе собранных материалов, а также прямого контакта с казахским населением разных регионов республики. Объектом его исследований стали традиционный образ жизни, вопросы семьи и повседневного быта, традиционное искусство (фольклор, промыслы, ремесло и т.п.), типы хозяйственной деятельности, а также система жизнеобеспечения и «народные знания» казахов, то есть, практически, все аспекты этнокультурного развития казахского народа в целом [Аргынбаев Х., 1973; Аргынбаев Х., 1974; Аргынбаев Х., 1969; Аргынбаев Х., 1979].

Отмечая научно-педагогическую, организаторскую деятельность Халела Аргынбаева, казахстанские ученые обращают внимание на то, что, ему была присуща «человеческая простота, скромность и доброта, природная тактичность, мудрость и интеллект ...» (Калыш А.Б.) и то, что он являл собой ««соль» профессионального научного сообщества, для которых новое знание и истина были важнее высоких званий» (С. Ажигали) [Аргынбаев, Материал из Википедии].

Этнографические исследования: применение результатов на практике. Как известно, одной из ключевых целей этнографических исследований является изучение и понимание культуры того или иного конкретного народа глазами этого же народа (сообщества). Потому нередко этнографы в ходе исследований принимают непосредственное участие в изучаемом процессе, да и в жизни обследуемого общества и др., используя различные рациональные способы внедрения как то, например, неформальные интервью или беседа, а иногда, как показывает опыт, и переписку (письма) и др. Поэтому распространенным методом этнографических исследований является, так называемое «participant observation» (включенное наблюдение), позволяющее изучить индивидов «изнутри», в естественной для них, среде. Данный метод позволяет выяснить внутреннюю мотивации людей через их же деятельность [Включенное наблюдение // https://explanatory_sociological.academic.ru/226].

Именно метод «включенного наблюдения», как представляется авторам статьи, был использован Х. Аргынбаевым в ходе переписки с соотечественниками, которые изначально сами проявили интерес к личности ученого и его научному творчеству. Так, в начале 90-х годов XX в. группа научной интеллигенции Прииртышья, давно вынашивавшая, с целью возрождения древних технологий народных ремесел, декоративно-прикладного искусства, а также народного опыта в области ветеринарной медицины и скотоводства, идею создания научно-исследовательского, экспериментально-производственного предприятия «Аргын»,

обратилась к ученому с просьбой оказать теоретико-методологическую помощь в реализации столь высокой идеи.

Ранее, главный мастер предприятия «Аргын» Бахыт Сагындыков говорил, что «обретение Казахстаном государственной независимости дало мощный импульс росту национального самосознания народа, открыло поистине безграничные возможности для национально-культурного ренессанса, позволило исследователям, в первых рядах которого был и маститый ученый, выходец из национальной среды, Халел Аргынбаев, провести объективную и беспристрастную оценку историко-культурного развития.

В то время еще не были широко развиты социальные сети и Интернет, а в областных центрах ощущалась нехватка доступа к научной литературе, журналам и книгам. Поэтому изучив, имеющиеся «под рукой» этнографические труды – некоторые статьи, монографии Х. Аргынбаева, тем не менее пришлось обратиться к знакомым алматинцам, через которых и был найден домашний адрес Халел ага, отправлены письма с просьбой приобретения нами его научных трудов по различным направлениям этнографии, в частности, по казахскому народному декоративно-прикладному искусству.

Письмо-обращение позволило перейти к более дружескому и непосредственному общению с профессором Аргынбаевым.

Его ответы на наши письма были признаками его человечности и добросовестности и сегодня могут служить примером его эпистолярного наследия. Ученый в своих письмах писал, что причиной его незамедлительного ответа явилось признание им нашего желания возродить предметы и традиционные виды ремесел «правильным и хорошим»: «Сіздің хатыңызды алысымен көп суытпай жауап жазуға кіріскен түрім бар. Өйткені бастамаларың, істеп жатқан істерің маған ұнаған болар сірә! Қайткен күнде де өте дұрыс, жақсы бастама екені даусыз» [Информатор: Б.Ж. Сагындыков, г. Павлодар, 1937 г.р.].

Переписка Х. Аргынбаева. Анализ текстов переписки, определение ценности самих писем с точки зрения методологического материала в использовании эпистолярного жанра в этнографических исследованиях и практиках позволяет, в свою очередь, свидетельствовать о том, что письма ученого широко отражают некоторые страницы его жизни и деятельности, связанные с научной деятельностью ученого, а также наставничеством.

Изучение просьбы руководителей производственного предприятия «Аргын» по возрождению древних технологий народных мастеров позволили ученому раскрыть истинные факторы и причины, повлиявшие на их мотивацию заниматься возрождением традиций: «Менің байқауымша «Арғын» мекемесінің негізгі мақсаты – Орталық, Солтүстік-Шығыс Қазақстан өңіріндегі қазақ халқының қолөнер ерекшеліктерін мұқият зерттеп, сол өңірдегі өнер үлгілеріне сай қазақ бұйымдарын (оның түрі өте көп қой) жасайтын кәсіп орны ма? шеберхана ма? Әйтеуір көптеген өнер адамдарының басын қосып, олардың өнерлі еңбегінің жемісін халыққа жеткізу болмақ па? деп ойлаймын» [текст письма Х. Аргынбаева от 28.04.1992 г.].

Сама переписка ученого с сотрудниками предприятия стала одним из насыщенных страниц жизни ученого, когда бы стало возможным применить фундаментальные этнографические знания для решения конкретных практических задач, как одних из самых значимых результатов научных исследований. К сожалению, сохранились лишь два письма-ответа Халела Аргынбаева (Рис. 1, 2), свидетельствующих об его уважении к каждому человеку, умении ценить обычаи и традиции народа, а также о глубоком понимании им современных социокультурных процессов.

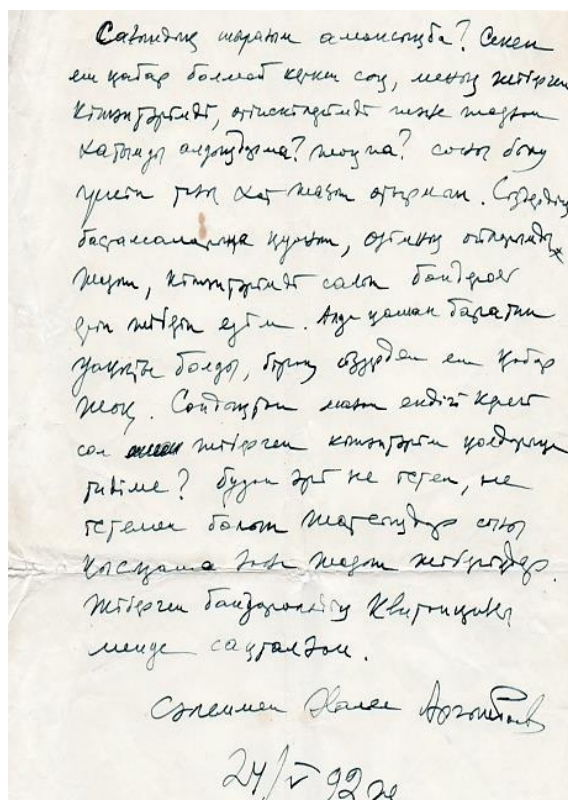

Рис.2 Письмо Х. Аргынбаева С.Д. Салмурзину от 24 мая 1992 года

Письма «наглядно» демонстрируют тесную неделимую взаимосвязь ученого и этнофора в одном лице – в личности Халела Аргынбаева, которому были присущи все социокультурные знания и навыки своего этноса, а также подтверждаемое научным сообществом и представителями этноса его непосредственное участие в жизни народа: «глубокое восприятие» и радение (забота) в изучении, сохранении и возрождении собственно его этнокультурного наследия.

Как носитель и представитель этнического сознания и общности казахов (этнофор) Халел Аргынбаев проявил свои глубокие знания народной культуры через собственноручно написанные им тексты писем – кладези этнокультурных лексем (слов), как языковых единиц, этносемантический смысл которых позволяет утверждать, что используемые понятия являются общими и понятными для обоих, участвовавших в переписке сторон, т.к. их компоненты, как правило, тесно связаны с традиционной культурой «этноязыкового коллектива». Эта данность речевого этикета, как важного показателя самоидентификации личности и общества, предоставила возможность для взаимной поддержки и понимания сторон [Хадикова А.Х. 2022: 105-116; Валуйцева И.И., Хухуни Г.Т., 2012: 92-97].

Так, ученый в тексте писем очень тонко использует лексику казахского языка, которая связана с традиционным речевым этикетом и отличается разнообразием в семантическом плане: теплые и ласковые приветствия – «есен-сау боларсыз», а также «шырақтарым», которые строятся на «традиционном вежливом обращении старших по возрасту к младшим <...> на ласковом указании возраста и потенциального родства» [Бизаков С., 2014: 22-25].

Поддерживая начинания своих земляков, ученый определяет их как «құптарлық жағдай» – полезность, нужность и их своевременность. В обыденной речи можно было бы использовать и заменяющие – «жақсы жағдай», «дұрыс жағдай» и т.п. Но именно использованная ученым этнолексема «құптар» выражает не только его поддержку, но всю полноту закодированной в ней (слове) душевную благосклонность к добрым начинаниям.

Особое внимание Х. Аргынбаев уделил также таким понятиям, как «шынайы өнер», «жогары талғам», «халық білімі», возможно, учитывая народные пословицу «Жасанды өнер – бір күндік, шынайы өнер – мәңгілік», напоминая о необходимости тщательного изучения особенностей народного декоративно-прикладного искусства, в частности, Центрального, Северного, Восточного регионов Казахстана, воссоздания казахских изделий согласно региональным особенностям; поиска и привлечения к работе искусных мастеров («халық шеберлері») из народа («ел арасы»), чтобы изделия предприятия не стали предметами «ширпотреба», но очень высококачественными изделиями, необходимыми и для современной жизни; привлечения молодежи, воспитывая их на основе настоящих образцов произведений искусства, вышедших из рук известных мастеров; сочетания опыта народных мастеров с современной промышленностью и научно-образовательным опытом и др.

Ученый в своем обращении к работникам одного из самых первых создававшихся предприятий по сохранению традиционных ремесел, писал: «от чистого сердца поздравляя вас, желаю успеха, мои дорогие. А теперь, уважаемые мои братья-земляки, в качестве моего вклада в ваше благородное дело, примите от меня, хоть и малую часть моих трудов, но «как большее» («көптей көріп»). Если они окажутся полезными для благих дел и смогут восполнить ваши потребности, то я бы посчитал себя счастливым. Это же (здесь: воплощение научных исследований в жизнь – прим. авторов статьи.) является целью всякого научного труда» [Письмо Аргынбаева от 18.04.1992].

Резюмируя можно сказать, что письма профессора Х. Аргынбаева стали одним из свидетельств его вклада в популяризацию и претворение в жизнь и практику научных знаний, а также возрождения традиционных технологий народного декоративно-прикладного искусства.

Необходимо также отметить, что в результате в г. Павлодар было создано экспериментально-производственное предприятие «Аргын» (директор – Салмурзин С.Д.) по возрождению древних технологий народных мастеров. В предприятие были приглашены более 30-ти лучших народных мастеров из регионов.

Изделия декоративно-прикладного искусства казахов, изготовленные мастерами предприятия позже получили возможность экспонироваться на выставке-продаже в рамках проведения I-го Всемирного Курултая казахов (1992 г.) в г. Алматы, где Халел Аргынбаев имел возможность воочию ознакомиться с экспонатами выставки, став свидетелем огромного интереса со стороны участников Всемирного Курултая к этнографическому содержанию экспонатов, предметов народного искусства.

Заключение. Многогранная научная деятельность Халела Аргынбаева – яркое свидетельство развития в Казахстане этнологической науки и гуманитарных исследований. К сожалению, феномен его личности в истории отечественной этнологии все еще пока недостаточно изучен. Поэтому и в наши дни жизнь, биография и научное наследие ученого все еще представляют большой интерес для современников.

Рассмотренные в исследовании письма Х. Аргынбаева позволили лишь немного «прикоснуться» к его личности как истинного этнофора, ученого-этнографа, который умел разговаривать с людьми – уважение к человеку, к конкретному информанту, желание к кропотливому научному труду, умение видеть проблему и решить поставленную задачу, в том числе касающуюся межкультурной, этнокультурной идентичности и т.п.

Отметим, что письма ученого сыграли свою определенную роль и в популяризации этнографической науки, а также в сохранении и возрождении казахских традиционных ремесел в первые годы становления независимого Казахстана и широко отразили некоторые страницы из его жизни и деятельности, связанные как с его научной деятельностью, так и почетной обязанностью истинного ученого – наставничества.

Изучение писем Х. Аргынбаева как пример личных сообщений между людьми в повседневной жизни могут быть восприняты как простое средство общения, но в научном значении – это отдельный жанр, изучение сущности, классификации форм и содержащейся в них информации которых, все еще могут оставаться актуальной задачей.

ЛИТЕРАТУРА

- Аргынбаев Х.* Қазақ халқындағы семья мен неке: Тарихи-этнографиялық шолу. – Алматы: Ғылым, 1973. 327 с.
- Аргынбаев Х.* Свадьба и свадебные обряды у казахов в прошлом настоящем // Советская этнография. 1974. № 6. С. 69-77.
- Аргынбаев Х.* Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым, 1969. 172 б.
- Аргынбаев Х.* Материальная культура [казахов в конце XVIII – первой половине XIX в.] // История Казахской ССР. Т. 3. Алма-Ата, 1979. С. 217–222.
- Аргынбаев Х.А.* Материал из Википедии // <https://ru.wikipedia.org/wiki/%>
- Включенное наблюдение // https://explanatory_sociological.academic.ru/226/%.
- Полевые исследования. Информатор Сағындыков Б.Ж. 1937 года рождения
- Хадикова А.Х.* Этнофор: историко-этнографический аспект изучения (на материале исследования феномена этничности разделенного осетинского этноса) // Известия СОИГСИ 46 (85) 2022. С. 105-116;
- Валуйцева И.И., Хухуни Г.Т.* Этноязыковое сознание: единство и противоречие // Вопросы психолингвистики. Изд.: Московская международная академия. 2012. С.92-97.
- Бизаков С.* Казахский речевой этикет // Мысль. 2014. №10. С. 22-25 // <https://mysl.kazgazeta.kz/news/3751>
- Письмо Аргынбаева, 18.04.1992.

REFERENCES

- Argynbaev Kh.* Kazakh khalkyndagy homines familiae neke: Tarihi-ethnographia sholu. Almaty: Gylym, 1973. 327 p.
- Argynbaev Kh.* Nuptiales et nuptiales ritus inter Kazakhs in praeterito et praesenti // Soviet ethnographia. 1974. No. 6. P. 69-77.
- Argynbaev Kh.* Kazakhtyn opusculum parvum sharuashylygy zhaiynda ethnographicum. Almaty: Gylym, 1969. 172 p.
- Argynbaev Kh.* Materia cultura [Kazakhs in fine 18th-primi dimidium 19th century] // Historia Kazakh SSR. Vol. 3. Alma-Ata, 1979. P. 217-222.
- Argynbaev Kh.A.* Materia ex Wikipedia // <https://ru.wikipedia.org/wiki/%>
- Participem observationem // https://explanatory_sociological.academic.ru/226/%.
- Investigationes campi. Indicibus Sagyndykov B.Zh. Natus 1937
- Khadikova A.Kh.* Ethnophor: aspect of study historical and ethnographic (based on the study of the phenomenon of ethnicity of the divided Ossetian ethnos) // Izvestia SOIGSI 46 (85) 2022. pp. 105-116;
- Valuitseva I.I., Khukhuni G.T.* Conscientia ethnolinguistica: unitas et contradictio // Questiones psycholinguisticae. Publisher: Moscoviae Internationalis Academiae. 2012. P. 92-97.
- Bizakov S.* Kazakh sermonis consuetude // Cogitatio. 2014. No.10. P. 22-25.
- Epistola ab Argynbaev, 04/18/1992.

Автор туралы мәлімет: Салмұрзин Сағындық Досмақұлы – тарихшы, «Солтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің мәдениет, тілдерді дамыту және мұрағат істері басқармасының «Солтүстік Қазақстан облыстық музей бірлестігі» мемлекеттік кәсіпорнының қызметкері. (150008, Петропавловск қ., Қазақстан Конституциясы көшесі, 48, Қазақстан). E-mail: sagindyk.salmurzin@mail.ru

Ғалия Теміртон – PhD докторы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі директоры м.а. (0580051, Алматы қ., Самал 1 – 44, Қазақстан). E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Сведения об авторе: Салмұрзин Сағиндық Досмақұлы – историк, сотрудник КГКП «Северо-Казахстанское областное музейное объединение управления культуры, развития языков и архивного дела акимата Северо-Казахстанской области» (150008, г. Петропавловск, ул. Конституции Казахстана, 48, Казахстан). E-mail: sagindyk.salmurzin@mail.ru

Галия Темиртон – PhD доктор, и.о. директора Центрального государственного музея Республики Казахстан (0580051, г. Алматы, Самал 1 – 44, Казахстан). E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Information about the author: Salmurzin Sagindyk Dosmakuly – historian, employee of the State Enterprise «North Kazakhstan Regional Museum Association of the Department of Culture, Language Development and Archival Affairs of the Akimat of the North Kazakhstan Region (150008, Petropavlovsk, Konstituzii Kazakhstana, 48. Kazakhstan. E-mail: sagindyk.salmurzin@mail.ru)

Galia Temirton – PhD, acting Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (0580051, Almaty, Samal 1 - 44, Kazakhstan). E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.11.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 02.12.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 09.12.2024.

ӘОЖ 572.02/902/904

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРЫ АЛАҚАН МЕН САУСАҚ ӨРНЕКТЕРІНДЕ

К.Б. Сихымбаева

ҚР Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Қазіргі заманда алақан мен саусақ өрнектерінің анықтамаларының нәтижелері физикалық антропологияда ерекше бағаланады. Өйткені дерматоглификалық анықтамалар адамдардың этногенетикалық процестері туралы өте құнды мағлұмат береді. Мақалада қазақтардың дерматоглификалық анықтамаларына кешенді талдау жұмыстары жүргізілді. Талдау барысында қазақтарды субэтникалық, аймақтық топтарға жүйеленді. Зерттеу нәтижелері субэтникалық топтар (Ұлы, Орта, Кіші жүздер) арасында айырмашылықтың аздығы байқалады. Кіші жүз өкілдерінде моңғолоидық элементтердің төмендігі, бірақ ол статистикалық дәрежеде нақтылы дәлелденбейді. Сонымен қатар аймақтық топтар (шығыс, солтүстік, батыс, орталық, оңтүстік) арасында өзгешеліктердің төмендігі анықталды. Басқа аймақтарға қарағанда, орталық өңірдің қазақтарында шығыстық комплекстің төмен екені анықталды. Қазақтардың этнодерматоглификалық ерекшеліктері, анықтамалардың географиялық таралымы, гомогендігі олардың этногенетикалық даму сатысының тарихи қалыптасуын айғақтайды. көрсетеді.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Жиналған материалдар Х. Камминс пен Ч. Мидло методикасы бойынша зерттелді. Топаралық анықтамалардың байланысын анықтау үшін Спирмэн (r_s) әдістемесі қолданылды. Зерттелген топтардың талдау Г.Л. Хитъ тәсілдемесі бойынша жүргізілді.

Саусақ пен алақан тері өрнектерін зерттеуде олардың таксономиялық негізіне сүйенеді. Оларға мынандай анықтамалар: дельта индексі (D_{10}), Камминс индексі (I_c), білек буынындағы үшбұрыш (t), гипотенар өрнегі (H_u), тенар өрнегі ($T_h/1$) және саусақ арасындағы қосалқы үшбұрыштар (САҚҰ) жатады. Осы анықтамалар негізінде комбинациялық полигон сызылды. Полигонның сызылуы Я.Я. Рогинский мен Г.Л. Хитъ әдістемесі бойынша орындалды.

Тірек сөздер: дерматоглифика, дельта индексі, Камминс индексі, білік үшбұрышы, гипотенар өрнегі, комплекс, алақан, саусақ өрнектері, корреляция, шығыстық комплекс, полигон.

Сілтеме жасау үшін: Сихымбаева К.Б. Қазақ халқының биологиялық қоры алақан мен саусақ өрнектерінде // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 63-69 бб. DOI

10.59103/muzkz.2024.08.08

БИОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА НА КОЖНЫХ УЗОРАХ ПАЛЬЦЕВ И ЛАДОНИ

К.Б. Сихымбаева

Центральный государственный музей РК (Казахстан)

Аннотация. В современной физической антропологии значительное место уделяется изучению кожных узоров пальцев и ладони. Дерматоглифические данные содержат важную информацию при изучении этногенетических процессов современного населения. В данной статье было проведено комплексное дерматоглифическое исследование казахского народа. Собранные материалы казахов были сгруппированы на субэтнические и территориальные. Результаты проведенного исследования позволяют сделать выводы, что субэтнические группы (Старший, Средний, Младший жузы) мало различаются между собой. Только у представителей Младшего жуза повышена монголоидные элементы, но они не конкретизированы статистически.

Также среди территориальных групп (восточная, северная, западная, центральная, южная), у казахов Центрального Казахстана понижены восточные компоненты. По всем изученным дерматоглифическим показателем казахская популяция в субэтническом, территориальном отношении представляет гомогенную популяцию на территории Казахстана.

Материалы и методы исследования. Научная обработка материала по кожным узорам проводилась по методике Х. Камминса и Ч. Мидло. Для выяснения межгрупповой взаимосвязи признаков в пределах каждого пола изучались методом ранговой корреляции по Спирмэну (r_s). Анализ сравнительный дифференциации групп производился по методу Г.Л. Хить.

Использовались пять ключевых признаков, взаимонезависимых на внутригрупповом уровне. Это дельтовый индекс (D110), индекс Камминса (Ic), осевой проксимальный трирадиус ладони (t), узоры на гипотенаре (Hy), добавочные межпальцевые трирадиусы (ДМТ). Вычислялся также суммарный показатель «восточного» комплекса (ВК). С целью визуализации комбинативной изменчивости признаков были построены круговые полигоны. Величина радиуса соответствует евразийской амплитуде, а центр окружности минимальному ее пределу.

Ключевые слова: дерматоглифика, дельтовый индекс, индекс Камминса, осевой трирадиус, добавочные межпальцевые трирадиусы гипотенар, комплекс, кожные узоры пальцев и ладони, корреляция, гомогенный, восточный комплекс, полигон.

Для цитирования: Сихымбаева К.Б. Биологическое наследие казахского народа на кожных узорах пальцев и ладони // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 63-69. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.08

BIOLOGICAL HERITAGE OF THE KAZAKH PEOPLE ON THE SKIN PATTERNS OF FINGERS AND PALM

K.B. Sikhymbaeva

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. In modern physical anthropology, a significant place is given to the study of skin patterns of fingers and palms. Dermatoglyphic data contain important information in the study of ethnogenetic processes of modern population. In this article, a comprehensive dermatoglyphic study of the Kazakh people was conducted. The collected materials of the Kazakhs were grouped into subethnic and territorial. The results of the study allow us to conclude that the subethnic groups (Senior, Middle, Junior zhuzes) differ little from each other. Only representatives of the Junior zhuz

have increased mongoloid elements, but they are statistically unreliable. Also, among the territorial groups (eastern, northern, western, central, southern), the Kazakhs of Central Kazakhstan have reduced eastern components. According to all the studied dermatoglyphic indicators, the Kazakh population in subethnic, territorial terms represents a homogeneous population on the territory of Kazakhstan.

Materials and methods of research. The scientific processing of the material on skin patterns was carried out according to the method of H. Cummins and C. Midlo. To clarify the intergroup relationship of features within each sex, the Spearman rank correlation method (r_s) was used. Comparative analysis of the differentiation of groups was carried out according to the method of G.L. Hit. Five key features were used, mutually independent at the intragroup level. These are the delta index (DI10), the Cummins index (Ic), the axial proximal triradius of the palm (t), patterns on the hypothenar (Hy), and additional interdigital triradii (AIT). The total index of the "eastern" complex (VC) was also calculated. Circular polygons were constructed in order to visualize the combinatorial variability of features. The radius value corresponds to the Eurasian amplitude, and the center of the circle to its minimum limit.

Keywords: dermatoglyphics, delta index, Cummins index, axial triradius, additional interdigital hypothenar triradii, complex, skin patterns of fingers and palm, correlation, homogeneous, eastern complex, polygon.

For citation: Sikhymbaeva K.B. Biological heritage of the kazakh people on the skin patterns of fingers and palm // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 63-69. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.08

Кіріспе. Дерматоглифика (алақан мен саусақ тері өрнектері) – арнайы ғылым саласы ретінде XIX ғасырдың аяғынан бастап дами бастады.

Дерматоглификаның дамуына орасан еңбек сіңірген ағылшын генетигі, психологі және математигі Фрэнсис Гальтон болды. Ол әртүрлі раса мен этникалық топтардың саусақ өрнектеріне бірінші рет ғылыми тұрғыдан талдау жүргізді [Galton, 1892: 18, 192-193]. Әсіресе Америка ғалымдары Г. Камминс пен Ч. Мидлоның дерматоглифика материалдары бойынша жарияланған ауқымды еңбектерінің маңызы мен нәтижелері осы уақытқа дейін ғылыми құндылығын жойған жоқ [Gummins, Midlo: 1943, 210].

Ресейде кең көлемде, жан-жақты дерматоглификалық зерттеу жұмыстары негізінен 1957 жылдан бері жүйелі түрде жүргізіліп келеді. Белгілі антрополог Г.Л. Хить Еуразия халықтарының дерматоглификасын арнайы әдістемелері бойынша өңдеп, олардың нәтижелерін ғылыми айналымға енгізді [Хить, 1983: 280].

Ал енді қазақтарға қатысты дерматоглификалық зерттеулер XX ғасырдың 60-шы жылдарында ғана жарияланды. Г.Ф. Дебецтің оңтүстік Қазақстан өңірінен жинаған дерматоглификалық материалдарын Т.Д. Гладкова зерттеген болатын [Гладкова, 1964: 16-23].

Г.Л. Хить 1983 жылы Москвада шыққан «Дерматоглифика народов СССР» атты монографиясында Оңтүстік Қазақстанның Сарыағаш мекені мен Омбы облысының Есілкөл ауданында тұратын қазақтардың алақан мен саусақ тері өрнектерін зерттеген.

Ал 2007 жылы Қазақстанның барлық өңірлерінен 1965-1995 жж. аралығында жиналған дерматоглификалық материалдардың нәтижелері «Этническая дерматоглифика казахов» атты монографияда жарияланды [Исмагулов и др., 2007: 238]. Бұл монографияда қазақтардың этнотарихи мен расогенездік процестердің маңызды проблемаларын зерттеуде қолтаңба өрнектерінің нәтижелерінің құндылығы айқындалған еді.

Аталмыш мақалада Мемлекеттік орталық музейдің палеоантропологиялық қорындағы дерматоглификалық материалдар өңделіп, жалпы зерттелген қазақтармен толықтырылды. Нәтижесінде Қазақстанның барлық өңірінен жиналған дерматоглификалық материалдар субэтникалық және аймақтық топтарға жинақталды. Сондықтан қазақ халқының субэтникалық (Ұлы, Орта және Кіші жүздер) пен аймақтық (шығыс, солтүстік, орталық,

оңтүстік, батыс) топтардың алақан саусақ өрнектерінің өзіндік ерекшеліктеріне сипаттама беріледі.

Талқылау. Дельта индексі (D₁₀). Аталмыш индекс саусақтардағы дельта санының ортақ көрсеткішін анықтайды, ал дельта дегеніміз – саусақтағы тері сызықтарының жанасқан жерінде пайда болған үшбұрыштар. Ол негізінен монғолоидтық раса өкілдерінде өте жиі кездеседі (14,4). Сонымен қатар басқа расаларға қарағанда монғолоидтық раса өкілдері дельта индексі бойынша гомогенді екенін көрсетеді [Хить, 2013: 372].

Қазақтардың субэтникалық топтарының ерлері Дельта индексі бойынша бір-біріне жақын, 14,16-14,27 аралығында, жоғары саны Орта жүз ерлерінде, ал әйелдер тобында 13,33-13,75 көрсеткішін көрсетеді. Дельта санының жоғары саны Ұлы жүз әйелдерінде кездеседі.

Аймақтық топтардың ерлерінде аталмыш Дельта көрсеткіші олардың гомогендігін айғақтайды (14,16-14,39), дегенменде жоғары саны орталық өңірде екені байқалады. Ал әйелдер тобында Дельта индексі айтарлықтай 13,07-13,80 аралығында ауытқиды. Оның төменгі көрсеткіші солтүстік өңірдің әйелдер тобында, жоғары саны оңтүстік аймақта кездесіп отыр.

Камминс индексі (Ic). Дерматоглификалық талдауда алақанды 14 бөлікке бөледі. Алақандағы негізгі 4 - А, В, С, D сызықтарының қандай бөліктерде аяқталатыны анықталады. С және D сызықтарының қандай бөлікте аяқталатының ортақ көрсеткішінің Камминс индексі дейді. Аталмыш индекстің төменгі көрсеткіші негроидтық пен американоидтық раса өкілдерінде 7,2, ал жоғарғы көрсеткіші еуроидтық 8,6, монғолоидтық раса өкілдерінде 7,7 шамасында байқалады. Жалпы аталмыш индекс монғолоидтық раса өкілдерінде сирек кездеседі.

Қазақтардың субэтникалық ерлер тобында аталмыш индекс 7,9-8,0, ал әйелдер сериясында 7,7 – 7,9 шамасында ауытқиды. Жалпы Камминс индексінің жоғарғы көрсеткіші екі жыныс бойынша да Орта жүз өкілдерінде кездеседі. Аймақтық топтардың ерлерінде 7,9-8,2, әйелдерінде 7,7-8,1 аралығында ауытқиды. Ерлер тобында жоғары көрсеткіші орталық, батыс өңірде, әйелдерде орталық аймақтың қазақтарына тән екені байқалады.

Білек буынындағы үшбұрыш (t). Білік үшбұрышы білек буынының тұсында орналасса оны білек үшбұрышы деп «t» белгісімен, ал алақанның орта тұсында орналасса оны орта білік үшбұрышы «t'» деп, осы екі білік үшбұрыштарының ортасында орналасқан білік үшбұрышын аралық «t''» білік үшбұрышы деп атайды. Алақанның білек буынындағы үшбұрыштар (t) жер шарындағы халықтарда өте жиі кездеседі (50-80 %). Ал аралық (t'), орта білік (t'') үшбұрыштары сиректеу болып келеді. Кейбір жағдайларда білік үшбұрыштарының бірнеше варианттары кездеседі (t' t'' t''' т.б.). Білік үшбұрыштарының мүлдем болмауы да мүмкін (0). Осы айтылған варианттардың ішінде білек тұсындағы үшбұрыштың (t) таксономиялық маңызы зор.

Сонымен алақандағы білек үшбұрышы (t) монғолоидтық раса өкілдерінде жоғары деңгейде (76 %), американдық индейстерде (51 %) негроидтық расаларда (56 %) австралоидтық пен еуроидтық расаларда (63-65 %) шамасында ұшырасады. Қазақтардың субэтникалық ерлер тобында 75,4-85,1 %, ал әйелдер сериясында 72,6-77,9 % аралығында кездеседі. Екі жыныс бойынша жоғары пайызы ұлы жүз өкілдерінде байқалады. Аймақтық топтардың ерлерінде 74,6-84,1 %, әйелдерінде 68,1-78,5 % аралығында кездеседі. Ерлер тобында оңтүстік өңірдің қазақтарында, әйелдер сериясында оңтүстік пен солтүстік өңірдің әйелдеріне тән екені байқалады. Бұл анықтама оңтүстік (Ұлы жүз) аймақтың қазақтарында монғолоидтық элементтердің басымдығы байқалады.

Гипотенар (Hu). Алақанның проксимальді-ульнар жағын гипотенар (Hu) бөлігі деп атайды. Гипотенар өрнегі еуроидтық раса өкілдерінде жиі (35 %), ал американдық индейстерде (13 %) шамасында ұшырасады. Басқа раса өкілдері бір-бірінен айтарлықтай өзгешеліктерін (монғолоидтық, австралоидтық, негроидтық) байқатпайды.

Қазақтардың субэтникалық топтарында гипотенар өрнегінің кездесу жиілігі ерлерде 19,4-22,2 %, әйелдер сериясында 22,5-24,9 % аралығында ауытқиды. Бұл өрнектің кездесу деңгейі ұлы жүз өкілдерінің бір-біріне жақындығын айғақтайды. Өңірлік топтардың екі

жынысы бойынша гипотенар өрнегі айтарлықтай ерлерде 19,2-27,4 %, әйелдерде 21,9-28,2 % ауытқиды. Анықтаманың төменгі пайызы оңтүстік өңірдің тұрғындарында (екі жыныста), жоғарғы көрсеткіші екі жыныс бойынша да орталық аймақтың қазақтарында кездеседі.

Тенар мен бірінші саусақ аралық төмпешіктің өрнегі (Th/I). Th пен I төмпешіктегі өрнектер қосылып (Th/I) жазылады. Бұл төмпешік алақанның проксимальды- радиалды жағында орналасқан. Аталмыш анықтаманы американо-австралоидтық расасына ғана тән деп айтуға болады. Себебі индейстерде 25 % дейін, ал австралоидтықтарда 40 % дейін кездесетіні анықталды. Негроидтық раса өкілдерінде 15 %, ол монғолоидтық пен еуропеидтықтарда 10 % шамасында байқалады. Қазақтардың субэтникалық сериясында ерлерде 9-11,9 %, әйелдерде 5,8-10,4 % шамасында ұшырайды. Екі жыныс бойынша да жоғары пайызы Кіші жүз өкілдеріне тән екендігі байқалады. Аймақтық топтардың ерлерінде 8,1-11,9 %, әйелдерінде 6,8-10,4 % аралығында кездеседі. Бұл өрнектің жоғарғы деңгейі батыс өңірдің ерлері мен әйелдер сериясында байқалады.

Саусақтар арасындағы қосалқы үшбұрыштар (САҚҰ). Бұл аталмыш анықтамаға II-IV саусақтар арасындағы қосалқы үшбұрыштардың болуынан пайда болады. Ал қосалқы үшбұрышар IV саусақаралық бөлікте жиі байқалады. Аталмыш өрнек бойынша негроидтық раса өкілдері өте жоғары көрсеткіштерімен ерекшеленеді (39 %). Американдық пен монғолоидтық расалар бұл өрнек бойынша бір-біріне өте жақын (10 -14 %). Еуропеидтық раса өкілдері негроидтық расаға жақын 35 % болып келеді.

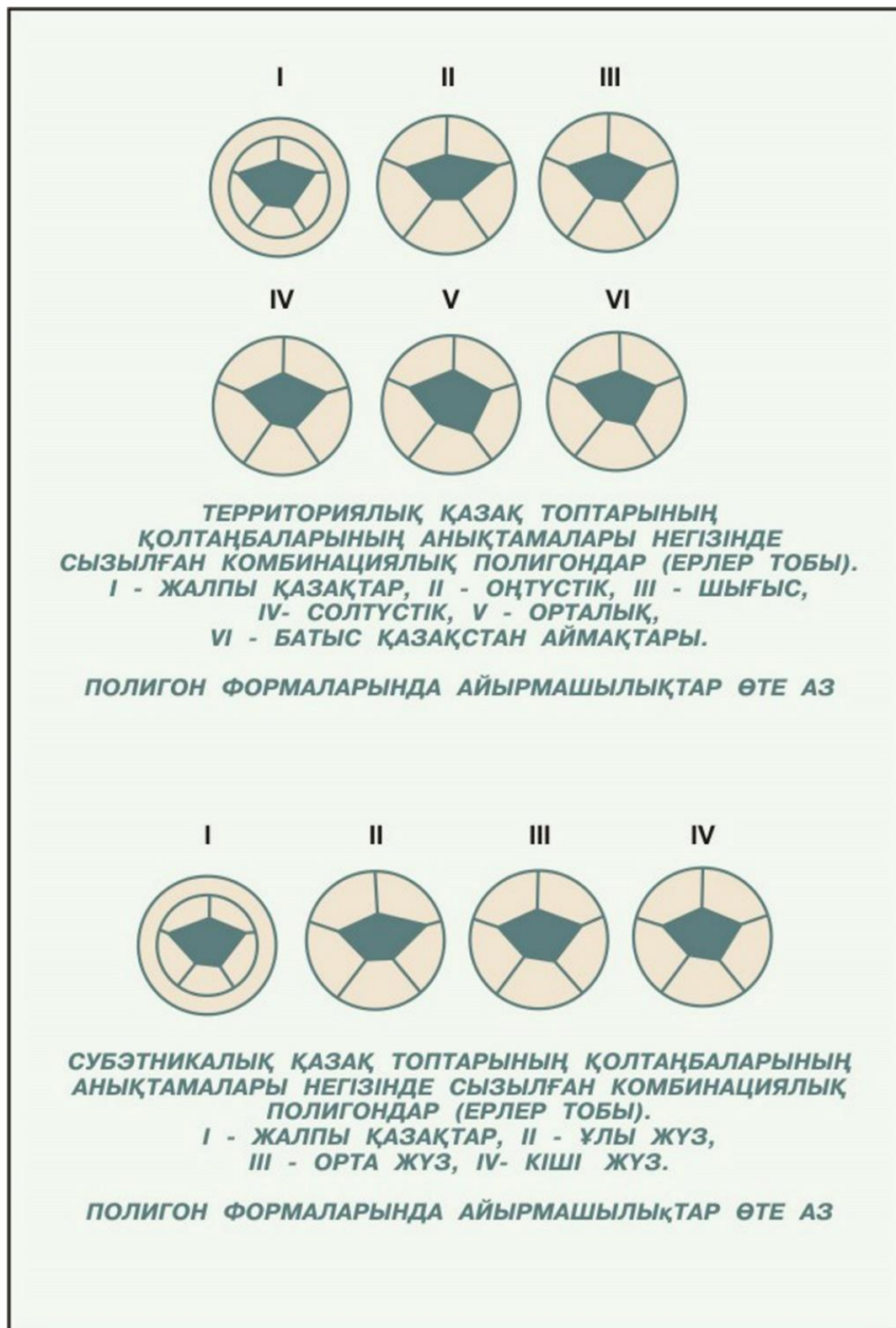
Саусақаралық қосалқы үшбұрыштардың жалпы саны (барлығы II-IV) субэтникалық топтарында (ерлерде 14,7-15,7 %, әйелдерде 11,7-13,2%) ауытқиды. Бұл анықтаманың көрсеткіші бойынша қазақтардың үш жүз өкілдерінің өте гомогендігі байқалады. Аймақтық топтардың екі жынысы бойынша ерлерде 13,6-18,3 %, әйелдерде 9,3-14,7 % кең көлемде ауытқиды. Жоғарғы деңгейі орталық өңірдің ерлері мен солтүстік аймақтың әйелдеріне тән. Ал САҚҰ төменгі көрсеткіші екі жыныс бойынша да шығыс өңірдің қазақтарында байқалады.

Шығыстық комплекс (ШК). Дерматоглификаның таксономиялық маңызы зор анықтамалары (D110, Ic, t, Ну, САҚҰ) бойынша еуразиялық топаралық ауытқымалы шкаласы бойынша есептеліп шығарылған шығыстық көрсеткіш. Шығыстық комплекс көрсеткіші субэтникалық топтардың ерлерінде 62,6-68,8, әйелдерінде 59,3-64,4 аралығында ауытқиды. Ұлы жүздің ерлерінде ШК комплекстің жоғарғы, әйелдерінде төменгі көрсеткіштерінің кездесетіні байқалады. Аймақтық ерлер топтарында аталмыш көрсеткіш 57,4-68,1, әйелдерінде 58,3-70,5 аралығында ауытқиды. Жоғарғы көрсеткіші екі жыныста да оңтүстік өңірдің тұрғындарында, төменгі көрсеткіші орталық аймақта байқалады.

Сонымен жоғарыда қазақтардың субэтникалық пен аймақтық топтардың қолтаңба анықтамаларының сипатамасы берілді. Зерттеу барысында субэтникалық топтар арасында Ұлы жүз өкілдерінің басқа жүздерге қарағанда монғолоидтық элементтерінің басымдығы байқалады. Жалпы Қазақстанның оңтүстік, оңтүстік-шығыс аймақтарында монғолоидтық элементтердің басымырақ екенін аңғаруға болады. Оны дельта индексі (D110) мен білек үшбұрышы (t) және саусақаралық қосалқы үшбұрыштардың (САҚҰ) көрсеткіштерінен көруге болады. Ал солтүстік, батыс аймақтардың тұрғындарында еуропеидтық анықтамалардың көрсеткіштері жоғары (гипотенар өрнегі, саусақаралық қосалқы үшбұрыштар) екенін айғақайды.

Зерттелген қазақ топтарының ұқсастығы мен айырмашылығын, арнайы тәсілдеме бойынша сызылған комбинациондық полигондардың формасынан көруге болады (1-сурет). Бұл полигондар жоғары да көрсетілген кешенді дерматоглификалық анықтамалардың көрсеткіштер негізінде сызылды. Аталмыш полигондардың формалары субэтникалық топтар арасында (екі жыныс бойынша) айырмашылықтың жоқтығын байқатады. Аймақтық топтардың арасында орталық өңірде тұратын қазақтардың (ерлері мен әйелдері) басқа топтарға қарағанда өзгешеліктерін айқындайды. Бұл топ Камминс индексі мен қосалқы саусақаралық үшбұрыштардың жоғарғы көрсеткіштерімен ерекшеленеді.

Қорытынды. Дерматоглификалық анықтамалардың кешенді сипаттамалары мен статистикалық талдау нәтижелері қазақтардың субэтникалық (Ұлы, Орта, Кіші жүз) және аймақтық (оңтүстік, шығыс, солтүстік, батыс, орталық) жүйеленуі бойынша олардың гомогенді халық екенін дәлелдейді. Сонымен қатар субэтникалық топтардың, яғни Ұлы, Орта және Кіші жүздерге байланысты дерматоглификалық салыстырмалы талдаудан алынған нәтижелерге қарағанда қазақтар жүзге бөліне алмайтын біртұтас, бір-біріне өте жақын халық екенін айғақтайды. Сондықтан қазақтарды ру, жүз, аймақтарға бөлу ғылыми тұрғыдан дәлелсіз болып саналады.

ӘДЕБИЕТ

- Гладкова Т.Д.* Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека. М.: Наука, 1966. 151 с.
- Исмагулов О.* Этническая антропология Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1982. 228 с.
- Исмагулов О., Сихымбаева К.Б., Исмагулова А.О.* Этническая дерматоглифика казахов. Алматы: Атамұра, 2007. 237 с.
- Сихымбаева К.Б.* Антропологический состав населения Западного Казахстана по данным дерматоглифики и одонтологии // Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 1987. 23 с.
- Хитъ Г.Л.* Дерматоглифика народов СССР. Москва: Наука, 1983. 280 с.
- Хитъ Г.Л., Широбоков И.Г., Славолюбова И.А.* Дерматоглифика в антропологии. Санкт-Петербург, Нестор-История, 2013. 374 с.
- Gummins H., Midlo Ch.* Finger prints, palms soles. An introduction to dermatoglyphics. Philadelphia, 1943. 210 p.

REFERENCES

- Gladkova T.D.* Kojnye uzory kisti i stopy obezian i cheloveka. M.: Nauka, 1966. 151 p. (In Russian)
- Ismagulov O.* Etnicheskaya antropologia Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka, 1982. 228 p. (In Russian)
- Ismagulov O., Sihymbaeva K.B., Ismagulova A.O.* Etnicheskaya dermatoglifika kazakhov. Almaty: Atamura, 2007. 237 p. (In Russian)
- Sihymbaeva K.B.* Antropologicheski sostav naselenia Zapadnogo Kazakhstana po dannym dermatoglifiki i odontologii // Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Moskva, 1987. 23 p. (In Russian)
- Hit G.L.* Dermatoglifika narodov SSSR. Moskva: Nauka, 1983. 280 p.
- Hit G.L., Shirobokov I.G., Slabolybova I.A.* Dermatoglifika v antropologi. Sankt-Peterburg, Nestor-Istoriia, 2013. 374 p. (In Russian)
- Gummins H., Midlo Ch.* Finger prints, palms soles. An introduction to dermatoglyphics. Philadelphia, 1943. 210 p.

Автор туралы мәлімет: Сихымбаева Күлән Бекетаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, антрополог, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің Археология бөлімінің Аға ғылыми қызметкері (050051, Самал-1/44, Алматы қ-сы, Қазақстан). E-mail: kulyan1988@mail.ru

Сведения об авторе: Сихымбаева Кулян Бекетаевна – кандидат исторических наук, антрополог, Старший научный сотрудник Отдела археологии Центрального государственного музея Республики Казахстан (050051, Самал-1/44, г. Алматы, Казахстан). E-mail: kulyan1988@mail.ru

Information about the author: Kulyan B. Sikhymbaeva – Candidate of Historical Sciences, anthropologist, Senior researcher of the Department of Archeology of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). E-mail: kulyan1988@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the Editorial office: 04.11.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 25.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 05.12.2024.

УДК - 7

МИРЗА КАДЫМ ИРАВАНИ: МЕЖДУ ПРОШЛЫМ И БУДУЩИМ*Ш.Я. Меликова*

Азербайджанский национальный музей искусств (Азербайджан)

Аннотация. В статье рассматриваются этапы жизни и творческой деятельности азербайджанского художника Мирзы Кадыма Иравани (1825-1875). Учитывая создание им в середине XIX века портретных настенных панно маслом на холсте во время реставрации Сардарского дворца в Ираване (позднее разрушенного до основания), Мирзу Кадыма Иравани принято считать основоположником азербайджанской станковой живописи. Автор приводит сведения об этом этапе творчества художника, увязывая этот крупный и довольно почетный государственный заказ с исторической ситуацией того времени в регионе, анализирует некоторые из тех полотен, заменивших во время реставрации дворца утраченные фрески – ныне эти полотна хранятся в Государственном музее искусств Грузии. Они сравнительно недавно были представлены широкой публике после реставрации, проведенной специалистами Азербайджанского национального музея искусств. В статье также подробно рассматриваются некоторые из немногочисленных сохранившихся до наших дней станковых и декоративно-прикладных работ художника в различных техниках – прежде всего те, что хранятся в Азербайджанском национальном музее искусств, приводятся доказательства их новаторского характера, связывающего искусство каджарского периода с европейскими принципами искусства.

Материалы и методы исследования. Материалом для данного исследования послужили как документальные, исторические и искусствоведческие источники различного времени, так и непосредственно сами работы Мирзы Кадыма Иравани, хранящиеся в двух музеях – Государственном музее искусств Грузии и Азербайджанском национальном музее искусств. При анализе работ Мирзы Кадыма Иравани были использованы такие методы, как анализ приемов изобразительной техники, исследование особенностей художественной манеры, привлечение эталонного сравнительного материала, поиск аналогий.

Ключевые слова: Мирза Кадым Иравани, Сардарский дворец, Азербайджанский национальный музей искусств, Государственный музей искусств Грузии, каджарская живопись.

Для цитирования: Меликова Ш.Я. Мирза Кадым Иравани: между прошлым и будущим // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 70-78. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.09

МИРЗА ҚАДИМ ИРАВАНИ: ӨТКЕН МЕН БОЛАШАҚ АРАСЫНДА*Ш.Я. Меликова*

Әзірбайжан ұлттық өнер музейі (Әзербайжан)

Андатпа. Мақалада Әзірбайжан суретшісі Мирза Қадим Ираванидің (1825-1875) өмірі мен шығармашылық қызметінің кезеңдері қарастырылады. Оның XIX ғасырдың ортасында Иравандағы Сардар сарайын қайта қалпына келтіру жұмыстары кезінде (кейін жермен-жерсен болған) кенепте майлы бояумен портреттік қабырға панноларын жасағанын ескерсек, Мирза Қадим Иравани әзірбайжандық станокпен сурет салу кескіндемесінің негізін салушы болып саналады. Автор суретші шығармашылығының осы кезеңі туралы мағлұмат бере отырып, осы үлкен және біршама құрметті мемлекеттік тапсырысты сол кездегі аймақтағы тарихи жағдаймен байланыстыра отырып, сарайды қалпына келтіру кезінде жоғалған фрескалардың орнын толтырған кейбір суреттерге талдау жасайды - енді бұл суреттер Грузияның Мемлекеттік өнер музейінде сақтаулы. Жақында олар Әзірбайжан Ұлттық өнер музейінің мамандары жүргізген қайта жөндеу жұмыстарынан кейін қалың жұртшылыққа

ұсынылды. Мақалада суретшінің бүгінгі күнге дейін жеткен әртүрлі техникадағы бірнеше мольберттік және сәндік-қолданбалы жұмыстары – ең алдымен Әзірбайжан ұлттық өнер музейінде сақталған кейбір туындылары егжей-тегжейлі қарастырылып, олардың жаңашылдық сипатының дәлелдерді кадjar кезеңінің өнерінің еуропалық өнер принциптерімен байланыстыра келтірген

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл зерттеуге арналған материалға әртүрлі дәуірдегі деректі, тарихи және көркем-тарихи дереккөздер, сондай-ақ екі музейде - Грузияның Мемлекеттік өнер музейінде және Әзірбайжан ұлттық өнер музейінде сақталған Мырза Қадим Ираванидің тікелей туындылары кірді. Мирза Қадим Иравани шығармаларын талдау барысында бейнелеу тәсілдерін саралау, көркем әдістерінің ерекшеліктерін зерттеу, анықтамалық салыстырмалы материалды пайдалану, ұқсастықтарды іздеу сияқты әдістер қолданылды.

Тірек сөздер: Мирза Кадым Иравани, Сардар сарайы, Әзірбайжан ұлттық өнер музейі, Грузия мемлекеттік өнер музейі, кадjar кескіндемесі.

Сілтеме жасау үшін: Меликова Ш.Я. Мирза Қадим Иравани: өткен мен болашақ арасында // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 70-78 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.09

MIRZA GADIM IRAVANI: BETWEEN THE PAST AND THE FUTURE

Sh.Ya. Melikova

Azerbaijan National Museum of Art (Azerbaijan)

Abstract. This article explores the life and artistic contributions of Azerbaijani artist Mirza Gadim Irvani (1825-1875). Notably, Irvani created portrait wall panels in oil on canvas in the mid-19th century during the restoration of the Sardar Palace in Iravan, which was later destroyed. He is recognized as the founder of Azerbaijani easel painting. The author discusses this pivotal phase of Irvani's work, connecting the prestigious state commission with the historical context of the region at the time. The article also analyzes several paintings that replaced the lost frescoes from the palace restoration, which are now preserved in the State Art Museum of Georgia. These works have recently been showcased to the public after restoration by experts from the Azerbaijan National Museum of Art. Additionally, the article examines some of the few surviving easel and decorative-applied works of Irvani, particularly those housed in the Azerbaijan National Museum of Art. It highlights their innovative qualities, linking the art of the Qajar period with European art principles.

Materials and methods of research. This study utilized various sources, including documentary, historical, and art historical materials from different periods, as well as the works of Mirza Gadim Irvani housed in the State Museum of Art of Georgia and the Azerbaijan National Museum of Art. The analysis of Irvani's works employed methods such as visual technique analysis, investigation of artistic style peculiarities, reference to comparative materials, and exploration of analogies.

Keywords: Mirza Gadim Irvani, Sardar Palace, Azerbaijan National Museum of Art, State Museum of Art of Georgia, Qajar painting.

For citation: Melikova Sh.Ya. Mirza Gadim Irvani: between the past and the future // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 70-78. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.09

Введение. Творчество Мирзы Кадыма Иравани (1825–1875) золотыми буквами вписано в историю азербайджанского изобразительного искусства. Один из ярчайших представителей кадjarской культуры XIX века, художник-орнаменталист и портретист, он оставил потомкам ряд прекрасных произведений живописи и прикладного искусства.

О начале жизненного и творческого пути этого большого мастера впервые подробно упоминает искусствовед Наталья Миклашевская в 1954 году в своей статье, посвященной

Мирзе Кадыму Иравани и Мир Мохсуну Наввабу. Биографические сведения о художнике были получены Н.Миклашевской в ходе бесед с его внуками Афшаном и Камалом Кадымбековыми. Интересные сведения о Мирзе Кадыме предоставила жена его старшего сына Фатима ханум Кадымбекова, умершая в Баку в 1950 году в возрасте 77 лет.

Мирза Кадым Иравани был единственным ребенком в семье резчика по дереву Мамеда Хусейна. Миклашевская Н.М. предполагает, что навыки орнаменталиста будущий известный художник перенял именно в своей семье, от отца, который явно был мастером гораздо более высокой категории, нежели обычный столяр [Миклашевская, 1954].

Другим важным фактором, сыгравшим огромную роль в судьбе Мирзы Кадыма Иравани, было то, что его отец имел как желание, так и материальную возможность дать сыну образование (что было сравнительной редкостью в те времена), и потому отправил его на учебу в 1-ую Тифлисскую мужскую гимназию. Там помимо общеобразовательных предметов и языков преподавали рисование и живопись, что отточило первичные профессиональные навыки будущего художника.

По окончании этого учебного заведения, в возрасте пятнадцати лет, Мирза Кадым вернулся в родной Ираван и поступил на почту телеграфистом, где и проработал тридцать пять лет, до окончания своей жизни. Будучи государственным чиновником, он дослужился до коллежского асессора, и так гордился этим чином, что нередко включал его в свою подпись на произведениях наряду с именем. Стоит отметить, что для такой гордости имелись серьезные основания.

Обсуждение. В Российской империи представители не христианских народов не имели широкого доступа к государственной службе, поскольку одним из требований для принятия на такую службу было отличное владение государственным языком империи – как устное, так и письменное. Что же касается Мирзы Кадыма Иравани, то он был человеком широко образованным. Помимо родного азербайджанского, он прекрасно знал русский, французский и персидский языки, был знатоком музыки, имел обширную библиотеку произведений западноевропейских, русских и восточных авторов.

Таким образом, само по себе принятие на государственную службу уже служило показателем достаточно широкой образованности человека, а достижение чина коллежского асессора говорило о высокой степени профессиональной пригодности. Этот довольно солидный гражданский чин – 8-й в Табели о рангах (где было 14 классов, то есть степеней чинов) – в те времена соответствовал таким военным званиям, как майор пехоты, гвардейский штабс-капитан или казачий войсковой старшина.

Немаловажно и то, что чины класса с 9-й по 6-й – а значит, и чин коллежского асессора тоже – давали их обладателям право на личное дворянство (то есть, на дворянский титул, который не передавался по наследству). К обладателям таких чинов полагалось обращаться «Ваше высокоблагородие». Таким образом, Мирза Кадым Иравани не случайно порой подписывался просто «Кадым бек», то есть давал понять, что является беком – представителем благородного сословия. Он законно вступил в это сословие благодаря собственному уму и талантам. Возможно, стоит сказать – «вновь вступил», поскольку по некоторым данным, отец его происходил из древнего бекского рода, значительно обедневшего.

Но в памяти народной он остался не как преуспевший чиновник, а как блестящий художник, неустанно пробующий новые сферы самовыражения. Все свободное от службы время он посвящал изобразительному искусству и успел за свою сравнительно недолгую жизнь создать много работ, в том числе ряд монументальных живописных и графических произведений.

Каждый художник формируется временем, в котором он жил, средой и задачами, которые он перед собой ставил. Говоря о предпосылках и факторах, которые поспособствовали развитию природного дара художника у Мирзы Кадыма Иравани, следует начать, пожалуй, с той атмосферы, в которой он рос. Речь в данном случае идет не о семейном круге, а о городе Ираван (Эривань, нынешний Ереван), в котором Мирза Кадым

родился и вырос и в котором он, за исключением времени учебы в Тифлисе, прожил всю свою жизнь.

Азербайджанский город Иран, центр Эриванского ханства, был завоеван Российской империей в 1828 году. С 1849 по 1920 гг он являлся центром одноименной губернии. Во времена Мирза Кадыма город этот находился, так сказать, на перекрестье двух мощнейших культурных потоков. С одной стороны, его архитектура, изобразительное и прикладное искусство, а также музыка и литература развивались в общем русле азербайджанской культуры того времени, причем в этом русле у Ирана было и свое, ярко выраженное лицо. Опираясь на материальные памятники и документы того времени, можно с уверенностью утверждать, что по своему облику и преобладающему стилю художественного оформления зданий и их интерьеров Иран был наиболее близок к другому азербайджанскому городу – Тебризу.

С другой стороны, из царской России и прежде всего – из соседнего Тифлиса в Иран все сильнее проникала европейская культура, способствующая формированию нового художественного мышления, отходу от абстракции и стилизации в сторону реализма и работы с натуры. Такое сочетание двух сфер культурного влияния оставило свой уникальный отпечаток и на творчестве Мирзы Кадыма Ирани. Тогрул Эфендиев в своей книге «Изобразительное искусство Азербайджана XIX – начала XX в.» отмечает, что живописные работы Мирзы Кадыма Ирани и сейчас, спустя более чем сто лет после их создания, радуют нас неувядающей яркостью оттенков, и объясняет это тем фактом, что при их создании чаще всего использовалась яичная темпера, хорошо сохраняющая цвет. Безусловно, это технический секрет удивительной свежести работ Ирани. Но есть и секрет психологический. Это взгляд на мир талантливого художника эпохи сближения Запада и Востока.

В то же время и его собственная биография предоставила ряд возможностей для развития художественного таланта. Во-первых, Мирза Кадым родился в семье творческого человека, который был готов развивать талант сына. Еще в отрочестве юноша создал свою первую работу в красках – женский портрет, выполненный на зеркале, а будучи взрослым, украсил росписями стены собственного домашнего кабинета (к сожалению, дом художника не сохранился до наших дней). Во-вторых, государственная служба, которой посвятил себя Мирза Кадым, тоже способствовала его развитию как личности и художника, ведь почтовая деятельность служила для него своего рода «окном в мир».

Ранний период его творчества представляет нам его как художника-прикладника, искусного орнаменталиста, который прекрасно знал народное искусство Ирана и умело использовал в своих творениях глубокие традиции этого неисчерпаемого богатства. Голубые изразцовые купола мечетей, роскошные дворцы с настенными росписями, зеркалами и окнами-шебеке (наборными цветными стеклами), щедрое на прихотливый орнамент внутреннее убранство помещений – талант Мирзы Кадыма вобрал в себя все это и творчески преобразил.

В ранний период своего творчества Ирани создавал портреты на стекле, а также различные трафареты – как для настенных росписей, так и для вышивки шелком и золотыми нитями. В коллекции Азербайджанского национального музея искусств (АНМИ) хранится несколько таких его работ. Среди них – трафареты для вышивки. Один представляет собой восьмиконечную изящную розетку, другой – четверть круга с цветочным орнаментом внутри. Скорее всего, такой орнамент был предназначен для покрывала на большой круглый поднос «меджмеи». На таких подносах приносили дары по торжественным случаям – например, на обручение. Их полагалось накрывать богато расшитыми салфетками. Еще три рисунка-трафарета в коллекции АНМИ предназначены не для вышивки, а для росписи. Они ярко демонстрируют блестящее знание Мирзой Кадымом традиций азербайджанского орнамента.

В коллекции АНМИ имеется также несколько портретов раннего периода творчества Ирани. Среди них – «Дервиш» и «Ганцовщица», выполненные на стекле (маслом и

темперой соответственно), которые целиком и полностью находятся в русле иранских традиций азербайджанского искусства. Реалистичность здесь явно принесена в жертву декоративности. Так, дервиш, которому по чину полагается смирение и скромность, а также неприметный наряд, выглядит здесь едва ли не принцем. Его одежда изящна и богато украшена, а красивое молодое лицо отличается лукавым выражением, которое придает ему живость и предвосхищает дальнейшее стремление художника к реализму. Определить род занятий изображенного здесь можно только по двум атрибутам дервишей – табарзину (алебарде) и кешкюлю (сумке для подаяния) [Миклашевская, 1954]. Портрет танцовщицы, даже несмотря на то, что сохранность работы оставляет желать лучшего (она склеена из нескольких кусков), поражает живостью позы и выражения лица. Здесь, как и в «Дервише», мы уже видим яркий, мажорный колорит, присущий работам Мирзы Кадыма Иравани, а также проблески реализма в изображении лица, но еще не наблюдаем присущего позднему периоду его творчества стремления «заткать» все работу орнаментом.

Следующий этап развития творчества Мирзы Кадыма Иравани, который можно назвать крупным переходом, даже качественным скачком, связан с его работами в интерьере Сардарского дворца в Иране.

Титул сардара носили правители Иранского ханства. Дворец этот располагался в Иранской крепости – ныне, к сожалению, не существующей, как и сам дворец. Оба эти памятника архитектуры ощутимо пострадали в XIX веке, а затем подверглись окончательному разрушению в первой половине XX века.

Первые письменные сведения об Иранской крепости относятся ко времени правления Сефевидов. Известный турецкий путешественник и географ Эвлия Челеби, совершивший путешествие по Южному Кавказу в 40-х годах XVII века, писал, что в 915 году по хиджре (1509-1510) Шах Исмаил поручил своему визирю Ревангулу-хану строительство крепости, а тот, в свою очередь, построив крепость за семь лет, назвал ее «Реван» (позднее это название трансформировалось в «Иран») [Эвлия Челеби, 1983: 111]. Венцом крепости и ее жемчужиной, истинным шедевром азербайджанской архитектуры был Сардарский дворец. По своей архитектуре он, как утверждают Л. С. Бретаницкий и Б. В. Веймарн, был близок Дворцу Шекинских ханов и позднесефевидским садово-парковым павильонам.

В 1827 году в ходе русско-персидской войны и Иранская крепость, и Сардарский дворец изрядно пострадали. В частности, от дворца остался нетронутым лишь личный павильон сардара. Там было размещено Иранское временное управление, а затем администрация так называемой Армянской области, в 1849 г. переименованной в Эриванскую губернию. В 1850-х годах в Иранской крепости, где к тому времени размещались государственные учреждения и организации, начались восстановительные работы, которые в значительной степени коснулись и Сардарского дворца. Именно тогда Мирзу Кадыма Иравани пригласили в этот проект для создания портретной галереи дворца. Отметим, что это служило знаком высокого доверия к нему как к профессионалу, учитывая тот факт, что художнику на тот момент не исполнилось и тридцати лет. Возможно, дополнительным фактором к получению такого доверия, помимо художественного таланта как такового, послужило то, что Мирза Кадым состоял на государственной службе, то есть, был лицом, доказавшим свою лояльность государству. Так или иначе, но это приглашение к масштабному сотрудничеству подарило художнику, всего добывавшемуся своим умом, без наставника и профессионального образования, возможность последующего прорыва в творчестве, а азербайджанскому искусству – первые образцы станковой живописи [Əfəndi, 2007: 114-115].

Стоит отметить, что Мирза Кадым Иравани был привлечен к работам по восстановлению Сардарского дворца прежде всего как реставратор, однако наряду с этим выступил и в роли монументалиста. Реставрации подлежала орнаментальная и живописная роспись стен дворца. Но помимо этого заказа, Мирза Кадым Иравани выполнил для дворца несколько новых монументальных (200 x 100 см) портретов маслом на холсте, в кадjarском

стиле [Искусство стран и народов мира (краткая художественная энциклопедия), 1962: 61]. Они были укреплены на стенах, заменяя фрески, и фактически стали первыми станковыми произведениями азербайджанской живописи [Керимов, 1995: 18 окт. №5].

На этих полотнах были изображены второй правитель могущественной династии Каджаров Фатали шах Каджар, последний ираванский хан Хусейнгулу хан Каджар и его брат Хасан хан Каджар, персонаж «Шахнамэ» Рустам-Зал и два портрета неизвестных военачальников. Художественное решение данных работ сочетает в себе традиционный, условно-декоративный стиль каджарских портретов с европейским реализмом.

В произведении, посвященном Фатали Шаху, композиция решена в характерном для азербайджанского народного творчества лаконичном и условно-декоративном стиле, создающем сказочный образ героя. Хотя это портрет конкретной исторической личности, говорить здесь о подлинном внешнем сходстве сложно. Существовал канон изображения Фатали Шаха, которого сразу можно было узнать по длинной и густой бороде, являющейся символом мужского начала. Этот правитель выделялся среди современников чрезвычайно длинной бородой, и художник попытался добиться портретного сходства, подчеркнув эту особенность его облика. Возможно, за основу при выполнении этого портрета Мирзой Кадымом было взято изображение Фатали Шаха, уже имевшееся на стене дворца, среди фресок. Проверить эту догадку невозможно, поскольку в 1914 году Дворец сардара был полностью уничтожен армянскими националистами, оставшись для потомков лишь на рисунках и фотографиях, сделанных путешественниками и художниками XIX и XX веков. Эти документы, однако, создают лишь фрагментарный облик данного памятника архитектуры и по ним невозможно в подробностях отследить весь его изначальный декор.

В коллекции АНМИ есть похожее графическое произведение Мирзы Кадыма Иравани, более близкое к миниатюрной живописи. Фигура Фатали Шаха, его поза спокойна, выражение лица бесстрастно. Правитель одет в дорогой халат, препоясан роскошным мечом, на голове у него венец, густо усыпанный камнями. Длинная черная борода, усы, густые брови, величественный головной убор, обильно декорированный драгоценными камнями оружие – все эти внешние приметы призваны прославлять изображаемого как сильного мужчину и могущественного правителя. При этом его головной убор отнюдь не условен – это корона Киани, венец династии Каджаров, созданный по указу Фатали-шаха в 1796 году и использовавшийся последующими шахами этой династии. Сделанная из золота и серебра, она была отделана алмазами, изумрудами, рубинами и жемчугом. В настоящее время корона Киани хранится в Национальной сокровищнице Центрального банка Ирана. Тщательное, узнаваемое изображение этого предмета было необычным для азербайджанского искусства того времени. То же касается и парадного оружия на портрете. Богатый меч на поясе Фатали-шаха – это, скорее всего, тот самый меч, который Ага Мухаммад-шах Каджар принес из гробницы шейха Сафи. Таким образом на портрете подчеркивается тот факт, что препоясавшийся этим мечом считал себя преемником Сефевидов.

Еще одно произведение Мирзы Кадыма Иравани, созданное для Сардарского дворца, посвящено Рустам-Залу, одному из героев поэмы Фирдоуси «Шахнамэ», повествующей об истории древнего Ирана, его царях и воинах. Образ Рустама относился к излюбленным персонажам в творчестве каджарских художников и ремесленников, ведь этот богатырь считался в народе одним из героических предков, которым стоит гордиться. Его подвиги – сражения со львами, драконами и великанами – нашли отражение во многих миниатюрах разных периодов. На портрете кисти Мирзы Кадыма Иравани Рустам-Зал изображен сидящим, в доспехах и шлеме. Обращает на себя внимание изображение рогатого животного на шлеме. Это – аллюзия на седьмое испытание героя, когда он, чтобы спасти захваченного и ослепленного великанами иранского царя Кейкавуса и его воинов, отправился на своем верном коне Рахше в страну Мазандаран. Там Рустам-Зал вступил в бой с белым великаном Сефидом, предводителем ужасных великанов, и в итоге одержал решающую победу над темными силами. Этот шлем богатырь сделал из головы того самого предводителя великанов, которого одолел в поединке.

Наивные и многозначные, грубоватые и очаровательные, красочные и жизнеутверждающие, эти работы Мирзы Кадыма Иравани, как и многие другие произведения каджарского искусства отражают ни с чем не сравнимую роскошь и сказочную фантазию закатного периода Средневековья. В то же время художник делает рывок в будущее, к европейскому реализму. Он стремится к портретному сходству с моделями своих работ, играет со светотенью в поисках правильной передачи объема, отходит от вертикальности (ярусности) и обратной перспективы, характерных для миниатюры в стремлении к достоверному изображению трехмерного пространства. В авторитетнейшем советском издании «Всеобщая история искусства» отмечается значимость творчества Мирзы Кадыма Иравани с точки зрения зарождения станковых форм в азербайджанском искусстве, а о портретах его кисти говорится так: «Ярко выраженный интерес художника к внешнему облику человека, изображенного не на условном плоскостном фоне, а в трехмерном пространстве конкретного интерьера, говорит о том важном переломе, который намечился в азербайджанском искусстве нового времени» [Костина, 1964].

Интересна дальнейшая судьба крупноформатных портретных полотен кисти Мирзы Кадыма Иравани из Сардарского дворца. После того, как дворец этот был разрушен армянскими вандалами, портретам повезло уцелеть – их вывезли в Грузию. Там они со временем попали в коллекции Государственного музея искусств Грузии и долгое время пребывали в его запасниках, где постепенно ветшали, нуждаясь в реставрации. После распада Советского Союза азербайджанские историки узнали о существовании этих произведений и забили тревогу в местной прессе. После обращения правительства Азербайджана к руководству Грузии было решено отреставрировать эти работы Мирзы Кадыма Иравани силами азербайджанских специалистов и продемонстрировать их на выставке в Баку. Полотна Иравани были привезены в Азербайджанский музей искусств, где им за несколько месяцев вернул первозданный вид коллектив реставраторов под руководством известного художника-реставратора, заслуженного художника Азербайджана Натига Сафарова. В мае 2019 года шесть портретных работ Мирзы Кадыма Иравани были представлены публике на выставке под названием «Шедевры истории» в Центре Гейдара Алиева, среди 300 экспонатов различных эпох.

Отметим, что в Азербайджанском национальном музее искусств среди других работ Мирзы Кадыма Иравани имеются два рисунка, представляющие собой подготовительные работы для выполнения портретов в Сардарском дворце – «Воин» и «Аббас Мирза». Изображение воина отличается гармоничным колоритом, в котором оттенки металла хорошо сочетаются с яркой оранжевой тканью шаровар. В портрете Аббаса Мирзы, сына Фатали Шаха, интересна психологическая составляющая – и прежде всего смиренная поза, нехарактерная для человека такого происхождения. В этом как бы отражена судьба Аббаса Мирзы: ему так и не довелось занять престол, поскольку Фатали Шаху наследовал не сын, а внук, Мухаммед Мирза.

Дальнейший период творчества Мирзы Кадыма Иравани, после выполнения работ в Сардарском дворце, который можно назвать зрелым периодом, пришелся на 60-70-е гг XIX века и продлился около 15 лет, вплоть до смерти художника. Искусствовед Керим Керимов отзывался о Мирзе Кадыме Иравани так: «Прирожденный вкус и талант принесли ему широкую славу» [Керимов, 1995]. Это особенно заметно в произведениях зрелого периода его творчества, когда он писал акварелью и темперой портреты, в том числе на заказ. К их числу относятся портреты сидящей женщины и молодого человека, хранящиеся в АНМИ.

«Портрет сидящей женщины» написан темперой и акварелью. В этой работе явственно видно стремление автора к реалистичному изображению и портретности. Лицо женщины, тщательно проработанное и далекое по стилю от каджарских «парсун», явно имеет портретную схожесть с портретом каджарской принцессы Мах Талят ханум, изображенной в пышном одеянии в роскошных дворцовых интерьерах. В складках юбки и округлости цилиндрической подушки-мутаки за спиной женщины чувствуется некий объем, но этим и ограничивается реалистичность фигуры – верхняя одежда и рубашка переданы

плоскостно, зато со всем тщанием выписан сложный орнамент пестрой ткани «тирме», из которой сшита верхняя одежда, а также полосы узорчатого покрывала на голове женщины. Еще более сложный орнамент покрывает пол – это ковер, изображенный в духе миниатюр, то есть не в перспективе, а строго вертикально. Гармоничный контраст с ковром представляет спокойный фон стены, но и там тщательно проработан орнамент мраморных панелей. Впрочем, тут реалистичность скорее европейского свойства. В целом, портрет производит огромное впечатление на зрителя психологической проработкой женского образа и любовно выписанными деталями.

Примерно такими же главными чертами отличается та работа Иравани М.К., которая получила в искусствоведческой литературе обобщенное название «Портрет молодого человека». На самом деле там изображен юный каджарский принц Веджулла Мирза. Здесь также уделено большое внимание психологичности образа и реалистичности лица изображаемого. Мы видим весьма серьезного молодого человека, даже сурового не по годам. Его нарядная одежда, прежде всего архалук из ткани «тирме», перекликается с пышным убранством интерьера. Сравнительно несложный орнамент занавеси, подхваченной шнуром с кистями, оттеняет узорчатый орнамент стены, который, в свою очередь, ромбическим рисунком перекликается с изображением однотонного пола с таким же ромбическим рисунком (возможно, это паркет). Пол изображен без соблюдения перспективы, опять-таки в духе миниатюры. Еще больше роднит это произведение с миниатюрой характерный прием – вписанная в какой-либо объем (в данном случае в панель плинтуса) надпись, в которой указано имя героя портрета и имя самого мастера. Надо сказать, Иравани М.К. хотя и редко датировал, зато почти всегда подписывал свои работы, указывая при этом, кто изображен на портрете. Но тщательность передачи мягкого блеска гладкой, скорее всего шелковой ткани занавеси справа и рубахи юноши сближает эту работу с реалистичными европейскими произведениями портретного жанра.

В семье Мирзы Кадыма Иравани после его смерти осталось более ста станковых произведений. Часть из них, около двадцати, семья художника, привезла в Баку с собой при переезде, а точнее, бегстве от бесчинств дашнаков в 1918 году из Иравана в Баку. Все эти работы жена Алескера, старшего сына художника, Фатима ханум передала в АНМИ, который тогда назывался Азербайджанским государственным музеем искусств им. Р. Мустафаева. В числе 20 работ М.К. Иравани, хранящихся сейчас в собрании АНМИ, есть портреты, выполненные в различных техниках, работы темперой по стеклу, а также рисунки-трафареты.

Заключение. На сегодняшний день некоторые работы Мирзы Кадыма Иравани хранятся сейчас в России (Государственный Эрмитаж) и Грузии (Государственный музей искусств Грузии). Судьба остальных работ мастера – тех, что остались в Ираване после бегства семьи художника в Баку – по сию пору неизвестна. Они бесследно пропали вместе с его библиотекой. Хотя Мирза Кадым Иравани отличался пунктуальностью и по большей части предпочитал подписывать свои работы, однако часть их осталась все же неподписанной. В лучшем случае те его произведения фигурируют сейчас где-нибудь в музейных или частных собраниях под обобщенным описанием образцов персидского изобразительного искусства или работ неизвестного мастера каджарской живописи, в худшем – сгинули в огне революций и вооруженных конфликтов, охватившем Южный Кавказ в то суровое время. Творчество Мирзы Кадыма Иравани занимает особое место в культуре азербайджанского народа.

ЛИТЕРАТУРА

- Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 2007. S. 114-115*
Керимов К. Сардарский дворец в Иреване // Yeni Fikir, 1995. 18 окт. №5
Костина Е. Искусство Азербайджана / Под общ. ред. Б.В. Веймарна, Ю.Д. Колпинского. Всеобщая история искусств. М.: Искусство, 1964. Т. 5.

Миклашевская Н.М. Художники XIX в. Мирза Кадым Эривани и Мир Мохсун Навваб / Под ред. Полевого В. М. Искусство Азербайджана. Баку, 1954. Т. IV.

Эвлия Челеби. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Сост. и отв. ред. А.Д. Желтяков. М., 1983. С. 111

Эривани / Под ред. Б.В. Иогансона. Искусство стран и народов мира (краткая художественная энциклопедия): Советская энциклопедия, 1962. С. 61.

REFERENCES

Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 2007, pp. 114-115 (In Azarbaycan)

Kerimov K. Sardar Palatium in Irevan // Yeni Fikir, 1995. 18 Octobris. No. 5 (In Russian)

Kostina E. Art of Azerbaijan / Ed. ed. B.V. Weimarn, Y.D. Kolpinsky. Historia generalis artis. M.: Art, 1964. Vol. 5. (In Russian)

Miklashevskaya N. M. Artium Saeculi XIX. Mirza Kadym Erivani et Mir Mohsun Navvab / Ed. Polevoy V.M. Baku, 1954. Vol. IV. (In Russian)

Evliya Celebi. Liber Iter. Excerpta ex scriptoribus saeculi XVII viatoris turcici. Vol. 3. Terrae Transcaesiae et regiones Asiae Minoris et Irania adiacentes. Comp. et resp. ed. A.D. Zheltyakov. M., 1983, p. 111. (In Russian)

Erivani / Ed. B.V. Ioganson. Ars terrarum et populorum mundi (brevis encyclopaedia artis artisticae): Encyclopaedia Soviet, 1962, p. 61. (In Russian)

Сведения об авторе: Меликова Ширин Яшар гызы – директор Азербайджанского национального музея искусств (AZ1000, ул. Ниязи, 11, Баку, Азербайджан), доктор философии в области искусствоведения. ORCID: 0009-0005-7869-6727. E-mail: director@nationalartmuseum.az

Автор туралы мәлімет: Меликова Шырын Яшарқызы – Әзірбайжан ұлттық өнер музейінің директоры (AZ1000, Ниязи к-сі, 11, Баку, Әзірбайжан), өнертану ғылымының докторы. ORCID: 0009-0005-7869-6727. E-mail: director@nationalartmuseum.az

Information about the author: Shirin Y. Melikova – Director of the Azerbaijan National Museum of Art (AZ1000, Azerbaijan, Baku, Niyazi street, 11), PhD in art history. ORCID: 0009-0005-7869-6727. E-mail: director@nationalartmuseum.az

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 01.11.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 25.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 29.11.2024.

УДК 069 (091)

ТРАДИЦИОННОЕ ВООРУЖЕНИЕ КАЗАХСКИХ ВОИНОВ XVII–XVIII ВВ. ИЗ ФОНДА АКТЮБИНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Ф.М. Мустафин

Актюбинский областной историко-краеведческий музей (Казахстан)

Аннотация. Статья посвящена изучению традиционного вооружения казахских воинов XVII–XVIII вв., представленному в коллекции Актюбинского областного историко-краеведческого музея в оригинальном виде. В исследуемой коллекции представлены различные виды оружия, такие как луки и стрелы, копья, сабли, кинжалы и элементы защитного снаряжения, включая кольчуги. Эти виды оружия были изготовлены среднеазиатскими, иранскими, местными мастерами. Особое внимание уделяется

конструктивным особенностям и декоративному оформлению каждого вида оружия, а также физическим характеристикам артефактов. Например, подробно рассматриваются наконечники стрел и копий, их форма и особенности изготовления, а также сабли с уникальными характеристиками, что позволяет установить связь с мастерскими Средней Азии и Ирана. Кроме того, анализ кольчужных доспехов и их конструктивных особенностей, таких как тип колец и способы соединения, позволяет уточнить их датировку и происхождение. Ранее не исследованные в научной литературе материалы открывают новые перспективы для изучения эволюции казахского вооружения и его роли в военной культуре. Данное исследование имеет значение для археологов, этнографов, историков и оружейников, изучающих культурное и военное наследие Казахстана.

Материалы и методы исследования: В статье были использованы материалы Актюбинского областного историко-краеведческого музея и научные публикации.

В ходе работы применялся комплекс научных методов, среди которых: описание артефактов, классификация и систематизация оружия по типам и способам применения.

Ключевые слова. XVII–XVIII вв., казахи, воины, вооружение, виды вооружения.

Для цитирования: Мустафин Ф.М. Традиционное вооружение казахских воинов XVII–XVIII вв. из фонда Актюбинского областного историко-краеведческого музея // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 78-88. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.10

АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІНІҢ ҚОРЫНДАҒЫ XVII–XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖАУЫНГЕРЛЕРІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАРУЛАНУЫ Ф.М. Мустафин

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі (Қазақстан)

Андатпа. Мақала Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің коллекциясында түпнұсқа түрде ұсынылған XVII–XVIII ғасырлардағы қазақ жауынгерлерінің дәстүрлі қару-жарағын зерттеуге арналған. Зерттелген коллекцияда садақ пен жебе, найза, семсер, қылыш және қорғаныс жабдықтарының элементтері, оның ішінде сауыт сияқты түрлі қару түрлері бар. Бұл қарулар Орта Азия, Иран және жергілікті шеберлер тарапынан жасалған. Әрбір қарудың конструктивтік ерекшеліктері мен сәндік безендірілуіне, сондай-ақ артефактердің физикалық сипаттамаларына ерекше назар аударылады. Мысалы, жебе мен найза ұштарының пішіні мен жасау ерекшеліктері, сондай-ақ ерекше сипаттамалары бар семсерлер егжей-тегжейлі қарастырылады, бұл Орта Азия мен Иран шеберханаларымен байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сауыттың конструктивтік ерекшеліктері, оның ішінде сақина түрлері мен қосылу әдістері талданып, олардың жасалу тарихын және шығу тегін анықтауға мүмкіндік береді. Ғылыми әдебиетте бұған дейін зерттелмеген материалдар қазақ қару-жарағының эволюциясын және оның әскери мәдениеттегі рөлін зерттеуге жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл зерттеу Қазақстанның мәдени және әскери мұрасын зерттейтін археологтар, этнографтар, тарихшылар және қару-жарактанушылар үшін маңызды болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Мақалада Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану мұражайының материалдары және ғылыми жарияланымдар қолданылды.

Жұмыс барысында ғылыми әдістердің кешені қолданылды, оның ішінде: артефактілерді сипаттау, қаруды түрлері мен қолдану тәсілдері бойынша классификациялау және жүйелеу.

Тірек сөздер: XVII-XVIII ғғ., қазақтар, жауынгерлер, қару-жарақ, қару-жарактың түрлері.

Сілтеме жасау үшін: Мустафин Ф.М. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорындағы XVII–XVIII ғасырлардағы қазақ жауынгерлерінің дәстүрлі қаруы // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 78-88 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.10

**TRADITIONAL WEAPONS OF THE KAZAKH WARRIORS
OF THE XVII–XVIII CENTURIES. FROM THE FUND OF THE AKTOBE
REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE**

F.M. Mustafin

Aktobe Regional Museum of Local Lore (Kazakhstan)

Abstract. The article is dedicated to the study of traditional weaponry used by Kazakh warriors in the 17th-18th centuries, as represented in its original form in the collection of the Aktobe Regional History and Local Lore Museum. The examined collection includes various types of weapons such as bows and arrows, spears, sabers, daggers, and elements of protective armor, including chain mail. These weapons were made by Central Asian, Iranian, and local craftsmen. Special attention is paid to the structural features and decorative design of each weapon, as well as the physical characteristics of the artifacts. For example, the article provides a detailed analysis of arrow and spearheads, their shapes, and manufacturing features, as well as sabers with unique characteristics, revealing links to workshops in Central Asia and Iran. Furthermore, the analysis of chain mail armor, focusing on ring types and methods of assembly, allows for clarification of their dating and origin. Previously unexplored materials offer new perspectives on the evolution of Kazakh weaponry and its role in military culture. This research is significant for archaeologists, ethnographers, historians, and weapons specialists studying the cultural and military heritage of Kazakhstan.

Materials and methods of research: The article used materials of the Aktobe Regional Museum of Local Lore and scientific publications.

A combination of scientific methods was used in the study, including artifact description, classification, and systematization of weapons by types and methods of use.

Keywords: XVII–XVIII centuries, Kazakhs, warriors, weapons, weapons types.

For citation: Mustafin F.M. Traditional weapons of the kazakh warriors of the XVII–XVIII centuries. From the fund of the Aktobe regional museum of local lore // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 78-88. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.10

Введение

По данным исторических источников, казахские воины в XVII–XVIII вв. использовали широкий комплекс вооружения. Оружие – один из компонентов материальной культуры народа, которое, изменяясь со временем, сохраняло свои традиционные черты. Известные исследователи Казахстана Н. Рычков, А. Левшин, посещавшие казахские степи в XVIII и XIX веках, сообщали, что казахи сражаются копьями, саблями, стрелами, ружьями и боевыми секирами [Левшин, 1996: 67-69; Ахметжан, 2007: 98-103; Бобров, 2010: 489; Большой атлас, 2008: 572, 577].

Однако всестороннее изучение данной темы невозможно без продолжения исследования особенностей конструкции и системы оформления подлинных образцов традиционного защитного вооружения казахов из археологических памятников, а также музейных и частных собраний. Введение в научный оборот новых материалов представляет собой важную научную задачу.

В Актюбинском областном историко-краеведческом музее собрана богатая коллекция доспехов и различных видов холодного оружия, которые использовались в сражениях в XVII–XVIII вв. Самые интересные представлены в экспозиционных залах «Казахское ханство» и «Этнография». Данные виды оружия представляют значительный интерес для отечественных и зарубежных археологов, военных историков, этнографов и оружейников. Изучение данных образцов позволяет уточнить некоторые особенности оформления, формирования и эволюции комплекса защитного вооружения казахских воинов в XVII–XVIII вв.

Целью настоящей статьи является введение в научный оборот информации об оружиях и доспехах из собрания фонда Актюбинского областного историко-краеведческого

музея. Для достижения цели были поставлены следующие задачи: дать подробное описание конструкции рассматриваемого вооружения, зафиксировать особенности их декоративного оформления, уточнить датировку и атрибуцию. Данные образцы вооружения еще не становились объектом специального научного исследования.

Результаты исследований и обсуждение. В структуре вооружения казахов XVII–XVIII вв. ведущее положение занимали лук и стрелы – ручное металлическое оружие дистанционного боя. В письменных источниках данной эпохи по истории кочевников Казахстана неоднократно упоминаются лук и стрелы, отряды стрелков-лучников. В устно поэтическом фольклоре казахов неперменный атрибут вооружения воина – лук и стрелы. В фонде Актюбинского областного историко-краеведческого музея хранятся несколько образцов наконечников стрел относящихся к XVII–XVIII вв. (Номера хранения: НКТ-9084; НКТ-9085), (рис. 1).

Рис. 1. Наконечники стрел

Наконечник стрелы №1 трехлопастной, черешковый. Лопасты имеют трапецевидную форму. Длина составляет 105 мм, ширина 25 мм, черен 45 мм.

Наконечник стрелы №2 трехлопастной, черешковый. Лопасты имеют лавролиственную форму. Длина составляет 115 мм, ширина 25 мм, черен 60 мм. Наконечники стрел могли изготовить местные мастера.

Вторым после лука широко используемым боевым видом холодного оружия кочевников являлись копыя (найза) и пики (сунги). В фонде Актюбинского областного историко-краеведческого музея хранятся несколько образцов наконечников копий, относящихся к XVII–XVIII вв. (Номера хранения: НКТ-108, 05; НКТ-5160, О-53; НКТ-754, О-6), (рис. 2).

Рис. 2. Наконечники копий

Наконечники копий имеют ромбическое и линзовидное в сечении перо, конусообразную втулку для древка. На шейке (тонкая часть между тульей и пером) имеются расширения в виде яблок и крыльев, загнутых в сторону древка. Наконечники копий могли изготовить местные мастера.

Таблица 1. Физические показатели наконечников копий из фонда Актюбинского областного историко-краеведческого музея

№	Длина наконечника	Ширина пера у основания	Диаметр втулки у основания
1	320 мм	30 мм	30 мм
2	280 мм	20 мм	18 мм
3	325 мм	20 мм	40 мм

Распространенным оружием у казахов в XVII–XVIII вв была, так называемая кривая сабля, именуемая «Наркескен» (Номер хранения: ҚҚТ-5804), (Рис 3). Она изготовлена из стали.

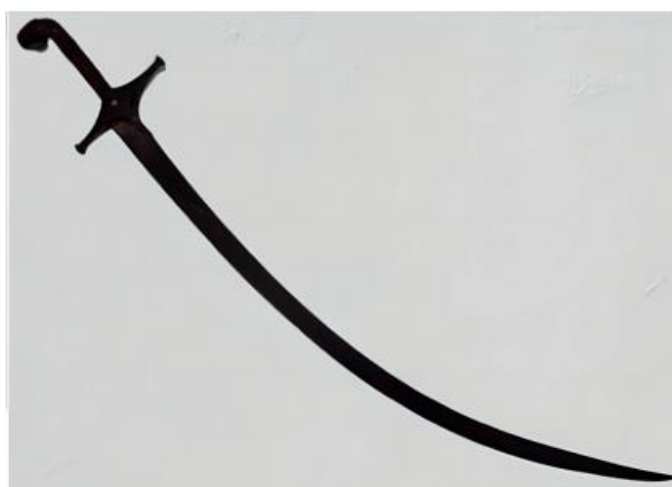

Рис. 3. Сабля

Сабля обладает общей длиной 85 см, при этом ширина ее составляет 3 см. Клинок не имеет елмани, орнамента, клейма, рисунков или надписей. Поверхность полосы патинирована, поэтому определить структуру металла затруднительно (рис. 6). По косвенным данным можно предположить, что она изготовлена из обычной стали. Почти прямой у рукояти клинок начинает сильно изгибаться в центральной части и приобретает максимальную кривизну в нижней трети сабельной полосы. Лезвие имеет незначительные повреждения.

Эфес состоит из рукояти и гарды. Рукоять простая, без декора и инкрустации. Навершие изгибается под прямым углом, что придает всей конструкции характерную Г-образную форму. Рукоять сабли когда-то имела две «щечки», которые крепились к черенку (хвостовику) с помощью трех пар металлических заклепок, одна из которых расположена на навершии рукояти, а две другие – у верхнего уса перекрестья и у основания навершия. Имеется металлический наконечник на навершии рукояти. Крестообразная гарда выполнена из стали, патинирована. Горизонтальные стержни крестовины постепенно сужаются к концу и венчаются миниатюрными головками в виде железных шариков. Характерной особенностью оформления гарды являются очень узкие лопасти перекрестья. Анализ конструкции сабли позволяет отнести ее к одному из вариантов переднеазиатских «шамширов». Конструкция и система оформления гарды, клинка, обоймищ и планок ножен позволяют предположить, что сабля была изготовлена иранскими или среднеазиатскими мастерами в XVII–XVIII вв. Обладателями таких сабель могли быть как представители воинской элиты (ханы, султаны, батыры), так и зажиточные казахи.

Кинжал применялся казахскими воинами в бою вместе с мечами и саблями. В эпических поэмах при описании боевых поединков батыров часто упоминается, как они «отбиваются кинжалами, рубятся мечами («қанжарменен қағысты, семсерменен серместі»)),

как от рубки гнутся клинки кинжалов («қанжар қалды қайысып»). В коллекции казахского вооружения, входящей в оружейное собрание Актюбинского областного историко-краеведческого музея, хранится один из образцов казахских кинжалов. (Номер хранения: НҚТ-764 (Рис. 4)

Рис. 4. Кинжал

Общая длина кинжала 57 см, длина клинка 43 см, ширина 3,2 см, толщина 0,3 см. Сохранность кинжала хорошая. Клинок кинжала прямой, дулезвийный, в сечении ромбовидной формы, ширина по всей длине одинаковая. В центре клинка с обеих сторон имеется небольшое выпуклое ребро жесткости. Доны отсутствуют. Хвостовик клинка 14 см с двумя плечами у основания и широкой округлой головкой. Рукоять длиной повторяет форму хвостовика, состоит из двух накладок, изготовленных из кости или дерева, головка рукояти круглой формы. Накладки на хвостовике закреплены двумя заклепками у основания и навершия рукояти.

Большинство исследователей-оружиеведов считает, что самый распространенный вид боевого доспеха казахских воинов в XVII– XVIII вв. был *кіреуке сауыт* (кольчужный доспех) или просто *кіреуке* (кольчуга). Кольца, из которых плетут кольчугу, называются *шығыршық*, отсюда еще одно название кольчужного доспеха в казахском языке – *шығыршықты сауыт* (кольчатый доспех) [Ахметжан, 2007: 216]. Это понятие также обозначает группу доспехов, основу бронирования которых создает плетение из металлических колец. Внутренний диаметр кольчужных колец по традиционной терминологии называется *көз* (буквально: «глаз»). Так как внутренний диаметр колец в различных типах кольчуг бывает разного размера, этот параметр кольца служил критерием для определения типа кольчуги. Кольчуга, изготовленная из колец с маленьким внутренним диаметром, называлась *торғай көз кіреуке* (дословно: «кольчуга с глазками колец с воробьиный глаз»), а кольчуга из колец диаметром среднего размера – *шөже көз кіреуке* (дословно: «кольчуга с глазками колец с цыплячий глаз»). Эти два варианта казахских кольчуг соответствуют двум разновидностям кольчужных доспехов, которые в оружейведении обозначаются русскими терминами кольчуга и панцирь (тип кольчуги из более мелких колец) Письменные источники свидетельствуют о бытовании у казахов и кольчуг, и панцирей [Казахско-русские отношения, 1964: 153; Левшин, 1996: 312; Прошлое Казахстана, 1997: 236; Бобров, 2010: 109; Кушкумбаев, 2001: 74]. В коллекции казахского вооружения, входящей в оружейное собрание Актюбинского областного историко-краеведческого музея, хранится несколько образцов кольчуг (Рис. 5, 6, 7, 8, 9, 10).

Рис. 5. Кольчуга хана Арынгазы (НҚТ-549)

Рис. 6. Кольчуга с номером хранения НҚТ-550

Рис. 7. Кольчуга Есет батыра НҚТ-551

Рис. 8. Кольчуга НҚТ-552

Рис. 9. Кольчуга НҚТ-553

Рис. 10. Кольчуга НҚТ-12776

Анализ показал, что кольчуги сплетены в виде рубахи с короткими рукавами до локтя и середины предплечья, коротким подолом, с воротом и без, нагрудным и подольными разрезами. Нагрудный разрез обеспечивает быстрое одевание кольчуги. Подольный разрез обеспечивает удобную посадку в седле. Основная часть полотна сплетена из плоских и

уплощенных клепаных и сварных колец круглой формы. При изготовлении доспехов использована комбинированная система крепления. Большая часть клепаных колец соединена с помощью шипа, другая – с помощью гвоздя. Ряды клепаных колец перемежаются рядами сварных. Первоначально доспехи были атрибутированы как «кольчуги». Анализ конструкции и системы оформления колец позволил отнести рассматриваемые доспехи к категории «байдана» и датировать концом XVII – первой половиной XIX вв. Наиболее вероятно, что данные экземпляры корпусной брони изготовлены среднеазиатскими или иранскими мастерами. Впоследствии доспехи были приобретены казахскими воинами Младшего жуза. Физические показатели кольчуг можно рассмотреть в таблице 2.

Таблица 2. Физические показатели кольчуг из фонда Актюбинского областного историко-краеведческого музея

Номер	Принадлежность	Длина см	Ширина см	Вес кг	Диаметр кольца мм	Диаметр проволоки мм
1	Арынғызы хан	82	48	8,6	≈10 мм	≈1 мм
2	Неизвестно	80	45	7	≈10 мм	≈1 мм
3	Есет батыр	69,5	45	8,3	≈10 мм	≈1 мм
4	Неизвестно	69,5	45	6	≈10 мм	≈1 мм
5	Неизвестно	73	45	6,5	≈10 мм	≈1 мм
6	Неизвестно	-	-	-	≈10 мм	≈1 мм
7	Бужыр батыр	-	-	-	≈10 мм	≈1 мм

Заклучение.

Изучение традиционного казахского вооружения XVII–XVIII веков, собранного в Актюбинском областном историко-краеведческом музее, позволяет не только углубить знания о боевых традициях казахов, но и дать точные характеристики конструктивных особенностей различных видов оружия, таких как стрелы, копьё, сабли и кинжалы, а также защитных доспехов. Каждый из образцов вооружения, представленных в коллекции, даёт уникальное представление о развитии и эволюции военной техники, а также о мастерстве казахских оружейников того времени. Оружие, наряду с выполнением своих утилитарных функций, являлось также важным социальным и культурным символом, подчёркивающим статус его владельца.

Включение новых данных о казахском вооружении и доспехах в научный оборот открывает новые возможности для исследователей, предоставляя ценнейший материал для изучения военной истории и материальной культуры казахского народа.

ЛИТЕРАТУРА

Асфендияров С.Д., Кунте П.А. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Алматы: «Казахстан», 1997. 383 с.

Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. Алматы: «Алматыкитап», 2007. 216 с.

Бобров Л.А., Борисенко А.Ю., Худяков Ю.С. Взаимодействие тюркских и монгольских народов с русскими в Сибири в военном деле в позднее Средневековье и Новое время. Новосибирск. 2010. 288 с.

Большой атлас истории и культуры Казахстана. Алматы: «Abdi company», 2008. 880 с.

Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. (1771-1867 гг.): Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Наука, 1964. 575 с

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: «Санат», 1996. 656 с.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах, Алматы, 1997. 236 с.
Кушкымбаев А.К. Военное дело казахов в XVII–XVIII веках. Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. 172 с.

REFERENCES

- Asfendiarov S.D., Kunte P.A.* Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah. Almaty: «Kazahstan», 1997. 383 p. (In Russian)
- Ahmetjan K.S.* Etnografia tradisionnogo voorujenia kazakhov. Almaty: «Almatykitap», 2007. 216 p. (In Russian)
- Bobrov L.A., Borisenko A.Īu., Hudäkov Īu.S.* Vzaimodeistvie turkskih i mongolskih narodov s ruskimi v Sibiri v voenom dele v pozdnee Srednevekove i Novoe vreme. Novosibirsk. 2010. 288 p. (In Russian)
- Bolshoi atlas istori i kultury Kazakhstana. Almaty: «Abdi company», 2008. 880 p. (In Russian)
- Kazahsko-ruskie otnošenja v XVIII-XIX vekah. (1771-1867 gg.): Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata: Nauka, 1964. 575 p. (In Russian)
- Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazachih, ili kirgiz-kaisaskih, ord i stepei. Almaty: «Sanat», 1996. 656 p. (In Russian)
- Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah. Almaty, 1997. 236 p. (In Russian)
- Kushkumbayev A.K.* Voenoje delo kazahov v XVII–XVIII vekah. Almaty: «Daik-Pres», 2001. 172 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Мустафин Фархад Маратұлы – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің Аға ғылыми қызметкері (030000, Ораз Тәтеұлы 3, Ақтөбе қ-сы, Қазақстан), тарих магистрі. <https://orcid.org/0000-0003-4939-105X>. E-mail: Farhad.m.m@bk.ru

Сведения об авторе: Мустафин Фархад Маратұлы – Старший научный сотрудник Актюбинского областного историко-краеведческого музея (030000, Ораз Тәтеұлы 3, г. Ақтөбе, Қазақстан), магистр истории. <https://orcid.org/0000-0003-4939-105X>. E-mail: Farhad.m.m@bk.ru

Information about the author: Farhad M. Mustafin – Senior researcher at the Aktobe Regional Museum of Local Lore (030000, Oraz Tateuly 3, Aktobe, Kazakhstan), Master of History. <https://orcid.org/0000-0003-4939-105X>. E-mail: Farhad.m.m@bk.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the Editorial office: 28.10.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 11.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 04.12.2024.

УДК 069; 069.01

СИНГАПУРСКИЙ ОПЫТ ДЛЯ КАЗАХСТАНСКИХ МУЗЕЕВ: НОВЫЕ ИДЕИ ДЛЯ РАБОТЫ С ПОСЕТИТЕЛЯМИ

Е.И. Кубашева

Музей Д.А. Кунаева КГКП «Объединение музеев г. Алматы» (Казахстан)

Аннотация. В данной статье на основе личного опыта автора, полученного в ходе совершенной в Сингапур командировки с целью повышения квалификации, ведется разбор сингапурских технологий и методов работы с посетителями в научных, а также музейно-выставочных учреждениях. Современные технологичные и инновационные методы рассматриваются сквозь призму казахстанских реалий, автором даются идеи и конкретные предложения по совершенствованию существующих экспозиций на базе отечественных

музеев. Огромная роль уделяется работе с подрастающим поколением: обучение культуре поведения в музеях и этике, посредством игровых и обучающих методик, современных технологий и инструментов (VR-очки, дополненная реальность, погружение в среду и др.) вызвать интерес молодежи к познанию науки, естествознания. Через работу тематических научных центров выработать у посетителей навык посещения подобных досуговых мест.

Для музейных работников ценность представляет богатый опыт Сингапурского научного центра, а именно направления, связанные с организацией выставок, привлечением посетителей. Отдельного внимания заслуживают центры для молодежи, являясь, с одной стороны, как местом для времяпровождения, так и активным способом коммуникации с посетителями: местным населением и гостями из зарубежных стран.

Материалы и методы исследования. Сравнительно-сопоставительный метод работы позволяет сравнить и учесть методы в работе с посетителями в Казахстане и Сингапуре. Данный метод действен и не требует подробного объяснения, активное использование новых информационных коммуникативных технологии позволяет выгодно пользоваться временем и музейным пространством, поэтому в статье рассматриваются материалы, полученные в результате командировки в Сингапур, в Сингапурском научном центре, материалы по музеям КГКП «Объединения музеев г. Алматы», труд К. Хадсона «Влиятельные музеи» и др. научные издания.

Ключевые слова: музееведение, музейные информационно-коммуникационные технологии, сингапурский опыт, научный центр, инновационные методы.

Для цитирования: Кубашева Е.И. Сингапурский опыт для казахстанских музеев: новые идеи для работы с посетителями // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 88-93. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.11

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МУЗЕЙЛЕРГЕ АРНАЛҒАН СИНГАПУРЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ: КЕЛУШІЛЕРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУДІҢ ЖАҢА ИДЕЯЛАРЫ

Е.И. Кубашева

Д.А. Қонаев музейі «Алматы қ. музейлер бірлестігі» ҚМҚК (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада автордың біліктілікті арттыру мақсатында Сингапурға жасаған іссапарының нәтижесіндегі жеке тәжірибесіне, ғылыми және музей, көрме мекемелерінде пайдаланылатын сингапурлық технологиялар мен жұмыс әдістеріне шолу жасалады. Заманауи технологиялық және инновациялық әдістер қазақстандық реалиялар тарапынан қарастырылып, автордың отандық музейлердің негізіндегі экспозицияларын жетілдіру бойынша идеялары мен нақты ұсыныстары келтіріледі. Өскелең ұрпақпен жұмысқа баса назар аударылады: музейлердегі жүріс-тұрыс мәдениеті мен әдебіне үйрету, ойын және үйрету әдістері, заманауи технологиялар мен құралдар (VR-көзілдірік, толықтырылған шынайылық, ортаға сіңісу және т.б.) арқылы жастардың ғылым мен жаратылыстануға қызығушылығын арттыру. Тақырыптық ғылыми орталықтарға келушілерді тарта отырып осындай көңіл өткізетін орындарға келтіру дағдыларын баулу. Музей қызметкерлері үшін Сингапур ғылыми орталығының бай тәжірибесі құнды, оның ішінде айрықшалары – көрме жұмыстарын ұйымдастыру, келушілерді тарту салалары.

Айрықша назар аударатыны – жастар орталықтары бір жағынан уақыт өткізудің орны болса, екінші жағынан келушілермен: жергілікті халықпен және шетелдік қонақтармен қатысым жүргізудің белсенді әдісі саналып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Салыстырмалы-салғастырмалы әдіс Қазақстан мен Сингапурдағы келушілермен жұмыс барысын салыстыру мен кей тұстарын ескеруге мүмкіндік береді. Дегенмен аталған әдіс өтімді және түсініктеме беруді қажет етпейді, жаңа ақпараттық қатысымдық технологиялардың белсенді қатыстырылуы уақыт пен музей кеңістігін ұтымды пайдалануға жол ашады. Сондықтан мақалада Сингапурға жасалған іссапарда, Сингапур ғылыми орталығының материалдары, «Алматы қ. музейлер бірлестігі»

ҚМҚК музейлері бойынша деректер, К. Хадсонның «Влиятельные музеи» атты еңбегі мен басқа да ғылыми басылымдар келтіріледі.

Тірек сөздер: музейтану, музейлік ақпараттық-коммуникациялық технологиялары, сингапурлық тәжірибе, ғылыми орталық, инновациялық әдістер.

Сілтеме жасау үшін: Кубашева Е.И. Қазақстандық музейлерге арналған Сингапурлық тәжірибе: келушілермен жұмыс істеудің жаңа идеялары // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 88-93 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.11

SINGAPOREAN EXPERIENCE FOR KAZAKHSTAN MUSEUMS: NEW IDEAS FOR WORKING WITH VISITORS

E.I. Kubasheva

D. Kunaev Museum of the Municipal State-owned enterprise «Association of Museums of Almaty»
(Kazakhstan)

Abstract. In this article, based on the personal experience of the author, obtained during an educated trip to Singapore for the purpose of improving his qualifications, an analysis of Singaporean technologies and methods of working with visitors in scientific, as well as museum and exhibition institutions is conducted. Modern technological and innovative methods are considered through the prism of Kazakhstani realities, the author gives ideas and specific proposals for improving existing expositions based on domestic museums. A huge role is given to working with the younger generation: teaching the culture of behavior in museums and ethics, through gaming and educational methods, modern technologies and tools (VR glasses, augmented reality, immersion in the environment, etc.) to arouse the interest of young people in the knowledge of science, natural science. Through the work of thematic scientific centers, to develop in visitors the skill of visiting such leisure places.

For museum workers, the rich experience of the Singapore Science Center is valuable, namely the areas related to the organization of exhibitions, attracting visitors. Youth centers deserve special attention, being on the one hand both a place for spending time and an active way of communication with visitors: local population and guests from foreign countries.

Materials and methods of research. The comparative-contrastive method of work allows to compare and take into account methods in working with visitors in Kazakhstan and Singapore. This method is effective and does not require detailed explanation, the active use of new information communication technologies allows to use time and museum space profitably, therefore the article considers the materials obtained as a result of a trip to Singapore, the Singapore Science Center, materials on the museums of Municipal state-owned enterprise «Association of Museums of Almaty», the work of K. Hudson «Influential Museums» and other scientific publications.

Keywords: museology, museum information and communication technologies, Singapore experience, science center, innovative methods.

For citation: Kubasheva E.I. Singaporean experience for Kazakhstan museums: new ideas for working with visitors // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 88-93. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.11

Введение. Современное общество испытывает острую потребность в музеях и в высококвалифицированных специалистах, способных сохранять и передавать культурное наследие. В ответ на это требование времени Акимат города Алматы в 2023 году принял решение направить сотрудников Объединения музеев города Алматы на обучение в ведущие научные центры мира. В рамках этого решения в 2023 году 10 сотрудников Объединения музеев города Алматы [КГКП «Объединение музеев г. Алматы, 2023] прошли повышение квалификации в Национальном центре памятников Парижа во Франции. К слову, в состав Объединения музеев города Алматы входят девять музеев, включая Музей Д. Кунаева. Благодаря данной инициативе, мне, как руководителю музея Д. Кунаева, выпала честь стать

частью команды, прошедшей повышение квалификации в Научном центре Сингапура [Тап, 2024; Science center Singapore, 2024]. Я с большим удовольствием хочу поделиться своим опытом и впечатлениями от этой поездки.

В октябре 2024 года 10 сотрудников Объединения прошли повышение квалификации в Научном центре Сингапура на основе договора о взаимном сотрудничестве, заключенным между генеральным менеджером Центра Эндрю Таном и директором Объединения музеев города Алматы Ляззат Сагиндиковой.

Обсуждение. Сингапур – это уникальное город-государство с развитой креативной индустрией и высокими технологиями, что делает его образцом для изучения и обмена опытом. Наш учебный процесс проходил в Научном центре Сингапура, где сотрудники центра с энтузиазмом делились своими проектами и знаниями. Нас впечатлила их готовность рассказывать о своей работе с уважением и гордостью за достижения страны. Мы получили не только теоретическую подготовку, но и практические навыки, которые можем применить в музеях Казахстана.

По утверждению культуролога Кеннета Хадсона – идеальным являются центры, которые одновременно удовлетворяют интересы ученого и удерживают внимание обычного посетителя ко всей экспозиции [Хадсон, 2001]. Сингапурский научный центр в этом плане выделяется систематизированностью работы, выработанными и апробированными временем подходами в сочетании с ежедневно совершенствуемыми передовыми технологиями.

Особое внимание в Сингапуре уделяется образовательным программам для детей школьного возраста. Они активно участвуют в мероприятиях, таких как соревнования, фестивали, научные квесты и лаборатории. Научный центр поделен на тематические зоны, посвящённых различным аспектам естествознания, таким как природные явления, энергетика, экология и многое другое. Например, зона «Energy Titans» погружает детей в мир электроэнергии: наглядные эксперименты и интерактивные демонстрации помогают им понять процесс передачи электричества. Здесь дети могут наблюдать, как сотрудник центра объясняет подачу электроэнергии к лампе накаливания, демонстрируя основные принципы физики. Такой подход развивает интерес к знаниям и прививает осознанное отношение к ресурсам.

Мы увидели неподдельный восторг детей и интерес к происходящему, а также живой диалог с гидом в формате вопроса-ответа, что делает образовательный процесс более увлекательным. Этот опыт вдохновил нас на внедрение подобных программ в наших музеях, чтобы также вовлечь юных посетителей и развить у них интерес к знаниям и науке.

В одном из разделов для детей в Научном центре рассказывается о культуре питания – программа, которая развивает самостоятельность и навыки ведения быта. Дети учатся самостоятельно выбирать и покупать продукты, взвешивать, оплачивать и даже готовить блюда. Этот метод помогает им осознать ценность экономии и бережного отношения к домашнему хозяйству.

Взаимодействие с детьми выстроено так, чтобы с ранних лет прививать уважение к окружающей среде. Например, при проведении занятий в центре или в музее детей сажают на пол – это символизирует близость к земле и приучает к чистоте. В Сингапуре чистота – не просто правило, это привычка, прививаемая с детства. Дети понимают, что пол должен оставаться чистым, где бы они ни находились, поэтому такие методы оказываются действенными. Правительство установило свыше тысяч мусорных контейнеров для поддержки культуры чистоты.

Сингапур уже с момента прилета производит впечатление: передовые мультимедийные технологии установлены повсюду, персонал встречает гостей с улыбкой и вниманием, создавая комфортные условия для туристов.

Одной из ключевых задач музея является привлечение посетителей и работа с ними, обеспечивая увлекательный опыт. В Сингапуре каждая выставка спроектирована так, чтобы не просто информировать, но и вовлекать гостей. Например, зона, посвященная космосу, позволяет посетителям через специальные VR-очки «Night vision» увидеть звездное пространство, «побывать» на космическом корабле, увидеть работу экипажа и даже понаблюдать за спутниками и планетами. Это пробуждает у детей интерес к космосу и науке, что может вдохновить их в процессе выбора профессии.

В таких увлекательных программах каждый ребёнок может открыть для себя что-то новое о мире и своей стране. Подобные интерактивные подходы мы могли бы внедрить и у нас, например, создав музеи, посвященные истории батыров, биев, шежире. Это даст детям возможность глубже узнать свои корни и познакомиться с культурой своих предков, формируя целостное представление о своих истоках.

Музей батыра мог бы включать интерактивные экспозиции, где дети могли бы собирать элементы доспехов или частей конской сбруи, ведь для казахов конская культура и космос символично связаны: наши предки ориентировались по небесным телам и другим природным ориентирам. В Сингапуре большое внимание уделяется привлечению детей в музеи и научные центры через игровые методы, что вдохновляет нас на развитие подобных программ.

Как специалисты музея, мы ознакомились с множеством сингапурских проектов, основанных на современных технологиях, таких как голограммы, 3D-модели, мультимедийные установки и т.д. Это особенно актуально для подрастающего поколения, которое легко вовлекается через инновационные технологии. Например, с помощью компьютерной графики и специальных устройств можно «оживить и дополнить» экспонаты и создавать для посетителей уникальные впечатления, будоражащих сознание. Посетители могли бы ощутить, словно они держат в руках знаменитую трость Динмухамеда Ахмедовича Кунаева – символ опоры и семейного благополучия, с выгравированными инициалами его супруги Зухры Шариповны. Или можно представить фото, где Динмухамед Ахмедович и Зухра Шариповна держатся за руки, с помощью дополненной реальности посетители могли бы оказаться «рядом» с ними и сделать фото и видео снимки на память.

Такие интерактивные элементы делают экспозиции более запоминающимися. Например, можно внедрить классические телефоны, из трубки которых будут звучать голоса знаменитых людей. Сняв трубку, посетитель может услышать слова самого Динмухамеда Ахмедовича или его благословение, что особенно трогательно, ведь бата старших всегда было ценным напутствием для казахов.

Мы также разрабатываем авторские экскурсии, основанные на цитатах и высказываниях великих людей. Например, если упомянуть слово «труд», на табло появится цитата о труде. Можно создать интерактивные панели, где посетитель выбирает слова или собирает их из магнитных фигурок, а затем видит, как загорается нужная цитата.

Внедрение интерактивных панелей и задач, например, с использованием лазера или стилуса, позволяет привлекать внимание к истории и культуре. Например, дети могли бы собирать названия городов, созданных при руководстве страны Д. Кунаевым, или узнать о минералах и архитектуре. Такой подход помогает не только запомнить информацию, но и стимулирует интерес к выбору профессий архитектора и инженера.

Заключение. В заключении хотелось бы сказать, что вдохновляющий опыт обучения в Научном центре Сингапура демонстрирует, что инновационные методы музейной работы способны не только увлечь детей и взрослых, но и изменить их отношение к культуре, экологии и научному знанию. Подходы, ориентированные на взаимодействие, практику и личный опыт, позволяют раскрывать интерес к науке и истории, формировать ценности бережного отношения к окружающей среде и, возможно, даже определять жизненные пути. Эти принципы могут служить ориентиром для музеев Алматы и всего Казахстана, которые стремятся создать новые формы коммуникации с посетителями и развивать культурное пространство страны. Внедрение подобных образовательных и интерактивных программ может не только повысить интерес к музеям, но и сделать их центрами воспитания и просвещения будущих поколений.

Мы выражаем искреннюю благодарность всем, кто внес вклад в наше обучение и знакомство с передовым опытом Научного центра Сингапура. Особая признательность профессору Лим Тит Менгу за тёплый прием и подробное введение в историю центра и его корпоративную структуру. Благодарим госпожу Веронику Хенг за увлекательную экскурсию и знакомство с выставочными залами.

Благодарим госпожу Чариссу Лин и доктора Ли Сон Чуна за представление мероприятий центра, включая конкурсы и научные фестивали, а госпоже Энн Дханарай за ценные материалы по образовательным программам. Благодарим также господина Юджина Вамбика за обзор выставочных проектов и господина Харита за подробное знакомство с экспонатами и демонстрацию научных шоу.

Отдельное спасибо господину Эндрю Тану за представление коммерческих возможностей центра и менеджеру Фенде Нго. Ваша поддержка и знания помогут нам внедрить новые идеи и подходы в работу музеев города Алматы.

В завершении хотелось выразить благодарность Акимату города Алматы за понимание важности постоянного обучения сотрудников сферы культуры для их полной реализации. А также руководство Объединения музеев города Алматы в лице Сагиндиковой Ляззат Кудайбергеновны за предоставленную возможность повысить свои знания и получить новый опыт.

ЛИТЕРАТУРА

Фотоальбом: Объединение музеев г. Алматы. Алматы, 2023. 256 с.

Хадсон К. Влиятельные музеи. Перев. Л. Мотылева. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. 194 с.

Официальный веб-сайт Scientific Center Singapore (<https://www.science.edu.sg/>, дата обращения – 12 ноября 2024 г.).

Tan E. KR+D GenAI Sharing. Scientific Center Singapore Materials. 2024. (Электронный материал)

REFERENCES

Photo album: Association of the museums of Almaty. Almaty, 2023. 256 p.

Hudson K. Vliyatelnye muzei. Perevod L. Motyleva. Novosibirsk: Sibirsky Khronograf, 2001. 194 p.

Official website of Scientific Center Singapore (<https://www.science.edu.sg/>, accessed on November 12, 2024).

Tan E. KR+D GenAI Sharing. Scientific Center Singapore Materials. 2024. (Electronic material)

Автор туралы мәлімет: Кубашева Елена Ивановна – «Алматы қаласы музейлер бірлестігі» КМҚК Д.А. Қонаев музейі жетекшісі (050010, Төлебаев к-сі, 117, Алматы қ-сы, Қазақстан), ғылым магистрі, <https://orcid.org/0000-0003-3920-8952>. E-mail: e_kubasheva@inbox.ru

Сведения об авторе: Кубашева Елена Ивановна – руководитель Музея Д.А. Кунаева КГКП «Объединение музеев г. Алматы» (050010, ул. Тулебаева, 117, г. Алматы, Казахстан), магистр наук. <https://orcid.org/0000-0003-3920-8952>. E-mail: e_kubasheva@inbox.ru

Information about the author: Elena I. Kubasheva – Head of the D. Kunaev Museum Municipal State-owned enterprise «Association of Museums of Almaty» (050010, Tulebayev str., 117, Almaty, Kazakhstan), Master of Sciences. <https://orcid.org/0000-0003-3920-8952>. E-mail: e_kubasheva@inbox.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 25.11.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 02.12.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 09.12.2024.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК МУЗЕЙЛЕРІ: КӨРСЕТКІШТЕР МЕН НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРДЫ ДАМУҒА АРНАЛҒАН ҰСЫНЫСТАР

Н. Жолбарыс¹, Б. Қалнияз², Д. Жайлыбаев

¹ҚР Мемлекеттік орталық музейі

² ҚР Ұлттық музейі

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан музейлерінің даму көрсеткіштерін анықтауға арналған мониторинг жұмыстарының қорытындылары ұсынылған. Мониторинг жұмысы Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің Қазақстан музейлерін дамытуды үйлестіру-әдістемелік орталығында 2022-2023 жылдары жүргізілген. Авторлар ұжымы Қазақстандағы музей жұмысының негізгі бағыттары бойынша сауалнама жүргізіп, саланың дамуы мен проблемаларына қатысты деректерді келтірген. Атап айтқанда, музейлердің бейініне қарай бөлу, қор сақтау жұмысы мен музей заттарын реставрациялау, музейдегі ғылыми-зерттеу жұмысының көрсеткіштері, кадрдың әлеуметтік құрамы, цифрландыру мен интернет ресурстарды игерудегі оң шешімдер, мәдени-білім жұмысындағы жетістіктер, көрме және реэкспозиция жұмыстарындағы проблемалар және олардың шешу жолдары туралы ұсыныстар қарастырылған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақалаға 2022-2023 жылдары Қазақстан музейлерінен жинақталған мониторинг құжаттары, ҚР Ұлттық статистика бюросының салалық көрсеткіштер бойынша жариялаған қорытындылары арқау болды. Жоғары оқу орындарының музейлері мен мектеп музейлері, мекемелер мен ұйымдардың ішінен ашылған, бірақ дербес музей ретінде қызмет етпейтін музейлер (корпоративтік музейлер) бұл тізімге енгізілмеді. Яғни музей статусымен дербес мекеме ретінде қызмет ететін мемлекеттік мекемелер мен ұйымдар көрсеткіштерді анықтау үшін тандап алынды. Зерттеу барысында сауалнама жүргізу, сауалнама қорытындыларына анализ жасау, тарихи-салыстыру әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: Қазақстан музейлері, музей ісі, музейлер бейіні, музей экспозициясы, қор сақтау, мәдени-білім беру, экскурсия, музей педагогикасы.

Сілтеме жасау үшін: Жолбарыс Н., Қалнияз Б., Жайлыбаев Д. Қазақстанның мемлекеттік музейлері: көрсеткіштер мен негізгі бағыттарды дамытуға арналған ұсыныстар // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), 94-111 бб. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.12

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ МУЗЕИ КАЗАХСТАНА: ПОКАЗАТЕЛИ И РЕКОМЕНДАЦИИ ПО РАЗВИТИЮ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ

Н. Жолбарыс¹, Б. Калнияз², Д. Жайлыбаев

¹ Центральнй государственный музей РК

² Национальный музей РК

Аннотация. В статье представлены результаты мониторинговой работы по определению показателей развития музеев Казахстана. Мониторинговая работа проводилась в 2022-2023 годах Координационно-методическим центром развития музеев Казахстана Национального музея Республики Казахстан. Коллектив авторов провел исследование основных направлений музейной работы в Казахстане и представил данные, связанные с развитием и проблемами в этой сфере. В частности, по вопросам определения направлений музеев, работы по хранению и реставрации музейных предметов, показателей музейной научно-исследовательской и культурно-образовательной работы, социального состава сотрудников, проблем развития музейной цифровизации и интернет-ресурсов, рассмотрены проблемы выставочной и реэкспозиционной деятельности, а также даны рекомендации по решению вышеназванных вопросов.

Материалы и методы. Статья написана на основе мониторинговых документов, собранных в музеях Казахстана в 2022-2023 гг., а также заключений, опубликованных

Национальным бюро статистики РК по отраслевым показателям. В этот перечень не вошли музеи высших учебных заведений и школьные музеи, музеи, открытые при учреждениях и организациях, но не функционирующие как самостоятельные музеи (корпоративные музеи). Таким образом, для определения показателей были выбраны государственные учреждения и организации, являющиеся самостоятельными учреждениями со статусом музеев. В ходе исследования использовались методы проведения опроса, анализа результатов опроса и исторического сравнения.

Ключевые слова: музеи Казахстана, музейное дело, профиль музея, музейная экспозиция, фонды музея, культурно-образовательная деятельность, экскурсия, музейная педагогика.

Для цитирования: Жолбарыс Н., Калныз Б., Жайлыбаев Д. Государственные музеи Казахстана: показатели и рекомендации по развитию основных направлений // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), с. 94-111. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.12

STATE MUSEUMS OF KAZAKHSTAN: INDICATORS AND RECOMMENDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF MAIN DIRECTIONS

N. Zholbarys¹, B. Kalnyaz², D. Zhailybayev

¹ The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

² The National Museum of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article presents the results of monitoring work on measuring the indicators of the development of museums in Kazakhstan. Monitoring work was carried out in 2022-2023 within the Coordination and Methodological Center for the Development of Museums of Kazakhstan, Museum of the Republic of Kazakhstan. The team of authors conducted a study of the main results of museum work in Kazakhstan and national data related to the development and problems in this area. In particular, recommendations are given on the issues of defining museums, work on the storage and restoration of museum items, indicators of museum research and cultural and educational work, authoritative composition of management, problems of developing museum digitalization and Internet resources, considering the problems of exhibition and re-exposition activities, and on solving the above issues.

Materials and methods. The article is written on the basis of monitoring documents collected in museums of Kazakhstan in 2022-2023, as well as conclusions published by the National Bureau of Statistics of the Republic of Kazakhstan on industry indicators. This list does not include museums of higher educational institutions and school museums, museums opened at institutions and organizations, but not functioning as independent museums (corporate museums). Thus, these institutions and organizations were selected to determine the indicators, which led to independent institutions with the status of museums. The study used the methods of conducting a survey, analyzing the survey results and comparative analysis.

Keywords: museums of Kazakhstan, museum business, museum image, museum exposition, collection protection, cultural and educational activities, excursion, museum pedagogy.

For citation: Zholbarys N., Kalnyaz B., Zhailybayev D. State museums of Kazakhstan: indicators and recommendations for the development of main directions // MUSEUM.KZ. 2024. №4 (8), pp. 94-111. DOI 10.59103/muzkz.2024.08.12

Кіріспе. Қазақстан музейлерінің даму көрсеткіштері туралы мәліметтер соңғы 20 жылдың ішінде екі рет топтастырылып, кеңінен зерттелгені туралы дерек бар. Оның алғашқысы 2005-2007 жылдары «Қазақстандағы музей ісі: қалыптасуы, даму тенденциялары, проблемалары» деген атаумен жүргізілген. Музейтанушы ғалымдар бұл зерттеу жұмысының қорытындылары еш жерде жарияланбағанын айтады [Файзуллина, 2020: 132]. Араға жыл салып, 2008 жылы Б.Қ. Қожахметов, Г.М. Сафарова, Э.Р. Усманова тәрізді зерттеушілер «Музеи Казахстана в XXI веке. Анализ ситуации» тақырыбында республикалық деңгейде

зерттеу жұмысын жүргізді. Зерттеу нәтижесі Челябинск облыстық тарихи-өлкетану музейінің дәстүрлі «Гороховские чтения» (Ресей Федерациясы) ғылыми конференциясының жинағында жарияланған [Қожахметов және т.б.: 2010: 95-128]. Үш кезеңнен тұратын зерттеу жұмысы кезінде авторлық ұжым Қазақстандағы 67 музейді қамтыған. Зерттеу кезеңінде Қазақстанда 198 музей болғанын ескерсек, қалған 131 музей зерттеу жұмысы кезінде қамтылмағанын байқауға болады [ҚР ҰСБ, 2008: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/>; 20.12.2024]. Осы зерттеу жұмысынан кейін Қазақстан музей ісінің дамуы туралы іргелі зерттеулер жүргізілмеді. Көп жағдайда ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметтері шегіндегі деректер ғана жарияланып келді. ҚР Ұлттық статистика бюросы жыл сайын музей саны, қор саны, көрмелер саны, келушілердің есебі тәрізді деректерді жариялайды [ҚР ҰСБ, 2024: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/>; 20.12.2024]. Бюроның жыл сайынғы қорытынды есебінде сандық көрсеткіштер белгілі болғанымен, көрсеткіштердің мазмұны қосымша зерттеуді қажет ететін.

Осыған орай Қазақстан музейлерінің соңғы жылдардағы көрсеткіштері туралы анықтама дайындау үшін ҚР Ұлттық музейінің Қазақстан музейлерін дамытуды үйлестіру-әдістемелік орталығы 2022-2023 жылдары Қазақстандағы музейлердің қызметіне мониторинг жүргізді.

Талқылау. Қазақстан музей ісінің тарихы Бөкей ордасының ханы Жәңгірдің 1828 жылы өз ордасынан Қару-жарақ палатасын ашудан басталады [Кутушева, 2024: <https://kazmuseum.kz/aza-stan-muzejleri/item/2353-zha-gir-khanny-karu-zharak-palatasi>; 14.12.2024]. Жәңгір хан қазақ халқының этнографиялық бұйымдары мен қару-жарақтардың коллекциясынан көрме-экспозиция залын ашып, ордасына келген қонақтарға әңгімелеп көрсететіні туралы тарихи деректерден белгілі болып отыр [Ибраева, 2012: 93]. Арада аз ғана уақыт өтісімен Орал, Семей, Жетісу, Орынборда тарихи-өлкетану музейлері жұмыс істеді. Революциядан кейінгі алғашқы онжылдықта қазақ жерінде 9 музей жұмыс істесе, 1941 жылы жылы 24 музей, 1970 жылы 29 музей, 1980 жылдары 81 музей, 1990 жылы 89 музей халыққа қызмет етті [Ибраева, 2012: 123-198].

Қазақстанда музейлердің көптеп ашылуы елдің тәуелсіздік алуымен байланысты. Тәуелсіздік алған уақыттан бергі 33 жылдың ішінде Қазақстанда 200-дей музей ашылды. Ширек ғасырдан сәл ғана асатын уақытта музейлердің мұнша көптеп ашылуына қазақ халқының тарихи санасының жаңғыруы, тарихи оқиғаларға шынайы баға берілуі, сталиндік құғын-сүргінге ұшыраған тарихи тұлғалардың ақталуы тәрізді бірнеше жағдайлар себеп болды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы үш онжылдықта «Мәдениетті қолдау жылы», «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы», «Мәдени мұра», «Тарих толқынындағы халық», «Рухани жаңғыру» тәрізді бағдарламалар жүзеге асырылды. Тарихи тұлғалар мен оқиғалардың мерейтойлары да кеңінен аталып өтілді. Мемлекеттегі осындай ауқымды шаралар аясында жаңа музейлер ашу жоспардан тыс қалған жоқ. Нәтижесі 1991-2023 жылдар арасында 200-дей музей ашылуына себепші болды.

Қазақстан музейлерінің әр кезеңдегі дамуы туралы деректерді А.Е. Қайназарова, С.Т. Тайман, А.Ф. Ибраева, Ғ.Ш. Файзуллина, С.А. Асанова, Е.А. Джасыбаев тәрізді авторлардың еңбектерінен кездестіреміз.

А.Е. Қайназарованың тарих ғылымдарының кандидаттығы үшін қорғаған диссертациясында Қазақстандағы музей ісінің 1831-1925 жылдардағы даму үрдісі кеңінен сипатталып, советтік Қазақстанның музейлер ашудағы тәжірибесі қамтылды [Қайназарова, 1995: 24]. С.Т. Тайманның тарих ғылымдарының кандидаттығы үшін қорғаған диссертациясы 1946-1970 жылдардағы Қазақстанның республикалық музейлерінің дамуына арналды [Тайман, 1999: 28]. Музей ісінің тарихы туралы А.Ф. Ибраеваның «Қазақстан музейлері: тарих пен тағылым» атты монографиясын көлемді еңбек ретінде қарастыруға болады [Ибраева, 2012: 535]. Ал Ғ.Ш. Файзуллина, С.А. Асанова, Е.А. Джасыбаев тәрізді авторлар шығарған «Современный музей в Казахстане: вопросы, факты, мнения» атты мақалалар жинағында Қазақстанның музей ісіндегі тәжірибелер барынша қамтылған [Файзуллина және т.б., 2012: 308]. Ғ.Ш. Файзуллина мен С.А. Асанованың авторлық ұжымда

шығарған «Музейное дело Казахстана: вопросы истории и практики» атты монографиясы Қазақстандағы музей ісінің даму эволюциясын кеңінен сипаттап, архивтік құжаттардың көшірмелерін көпшілік назарына ұсынды [Файзуллина, Асанова, 2022: 344]. Аталған еңбектермен қатар музейлердің тарихы, экспозициясы мен қоры, өзге де түрлі бағыттағы тәжірибелеріне арналған тақырыптарда бірнеше авторлардың мақалалары жарыққа шығып тұрады. Бұл еңбектер ҚР Ұлттық музейі, ҚР Мемлекеттік орталық музейі, Ә. Қастеев атындағы Өнер музейі мен облыстық тарихи-өлкетану музейлері, әдеби-мемориалдық немесе өнер музейлері ұйымдастыратын конференциялар мен форумдардың жинақтарында жарияланады.

Отандық музей ісінің даму тарихын жазу үшін белгілі бір кезеңдерге жүргізілетін мониторинг жұмыстарының маңызы өте зор. Әдетте мониторинг жұмыстары статистикалық деректерді топтастырып, өзекті проблемаларды анықтап, белгілі бір саланың даму жолына талдау жасауға мүмкіндік береді.

Музейлердің бағыныстылығына қарай бөлінісі. Мемлекеттік органдар арқылы жүргізілген мониторинг сауалнамасы нәтижесінде Қазақстанда 297 мемлекеттік музей бар екені белгілі болды. Мемлекеттік музейлер орталық атқарушы немесе жергілікті атқарушы органдарға бағынысты. Отандық музей ісінің тәжірибесінде орталық атқарушы органдарға бағынысты музейлерді республикалық, жергілікті атқарушы органдарға бағынысты музейлерді облыстық немесе қалалық, аудандық, ауылдық деп қарастырады. Бағыныстылығына қарай анықтағанда 297 музейдің 19 республикалық (республикалық 19 музейдің 14 музей-бөлімшесі бар), 264 музей жергілікті атқарушы органдарға қарасты (облыстық, қалалық, аудандық, ауылдық) екені анықталды.

Қазақстанда 2024 жылдан бастап музейлерге «ұлттық» статус беру қолға алынды. ҚР Президентінің Жарлығы негізінде берілетін бұл статусты алу үшін музейлер арнайы талаптарға сай болуы тиіс. Ол талаптардың қатарында кемінде жиырма бес жыл тұрақты және тиімді қызметті жүзеге асыру, өз қызметінде кәсіпқойлықты, жұмыстың тиімділігі мен сапасын арттыру үшін инновациялар енгізу, жеке тұрған ғимаратының болуы, халықаралық бағдарламалар мен жобаларға қатысу, музей қорының құрамында ұлттық мәдени игілік болып табылатын мәдени құндылықтардың кемінде он пайызы бар болуы тәрізді талаптар бар [«Әділет» базасы, 2011: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000076>: 16.12.2024].

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2024 жылғы 21 мамырда Мәдениет және өнер қызметкерлері күніне орай өткізген кездесуінде 3 ірі музейге – ҚР Ұлттық музейіне, ҚР Мемлекеттік Орталық музейіне, Ә.Қастеев атындағы Мемлекеттік Өнер музейіне «ұлттық» статус беруді тапсырды [Сейсембек, 2024: <https://informburo.kz/novosti/kakie-muzei-kazaxstana-polucal-status-nacionalnyx>: 17.12.2024]. Бұл уақытқа дейін «Әзірет-Сұлтан» тарихи-мәдени музей-қорығына «ұлттық» статусы берілген.

Қазақстанда музейлерді басқаруды оңтайландыру, қаржы-шаруашылық ресурстарын тиімді басқару үшін бір орталыққа біріктіру ісі әр кезеңде жүріп отырды. Оңтайландырудың нәтижесінде облыстық тарихи-өлкетану музейлері «бас музей» ретінде қарастырылып, аудан-ауылдардағы музейлер филиал немесе бөлім ретінде жұмыс істеп келеді. Атап айтатын болсақ, Батыс Қазақстан, Ақмола, Павлодар, Түркістан, Маңғыстау, Атырау, Ақтөбе, Солтүстік Қазақстан, Абай және т.б облыстардағы облыстық тарихи-өлкетану музейлері «бас музей» болып саналады. Ұйымдастыру-құқықтық нысанының бір түрі ретінде музейлер үшін дирекциялар, бірлестіктер құру тәжірибесі де елімізде кеңінен кездеседі. Астана, Алматы және Шымкент қалаларының тәжірибесі осыған мысал бола алады. Республикалық дәрежесі бар осы үш қаладағы музейлер бірлестігіне немесе дирекциясына бірнеше музей бағынысты. Сауалнама нәтижесіне қарасақ, 297 музейдің 163-і мемлекеттік музей мекемесі ретінде тіркелген. Ал 99 музей филиал, 35 музей музейлердің құрылымдық бөлімі ретінде жұмыс істейді.

Музейлердің бейініне қарай көрсеткіші. Мониторинг сауалнамасы нәтижесінде музейлер бейініне қарай топтастырылды. Музеологияда музейлерді бейініне қарай бөлудің бірнеше үлгісі бар. Музейтанушы-ғалымдар – Т.Ю. Юренова, Л.М. Шляхтина, А.Д.

Тельчаров, М.Е. Каулен тәрізді авторлар музейлерді бейініне қарай бөлудің түрлі нұсқасын атап көрсетеді. Бірақ ол нұсқалар бір-бірінен аса көп ерекшелене қоймайды. Музейтанушы-ғалым О.С. Сапанжа аталған ғалымдар ұсынған нұсқаларды талдай отырып, музейлерді бейініне қарай бөлудің біріздендірілмегенін айтады [Сапанжа, 2012: 3-12]. Ал профессор Б.А. Столяров «музейді классификациялау жүйесі әлеуметтік-мәдени жағдайларға және музейдің даму қарқынына байланысты» деп пікір білдіреді [Столяров, 2007: 85]. Музейтанушы-ғалымдардың еңбектерінде музейлерді бейініне қарай бөлу жұмысы әркелкі екенін ескере отырып, Б.А. Столяровтың пікірімен келісуге болады. Жоғарыда аталған авторлардың еңбектері мен пікірін басшылыққа алып, осы мақаланың авторлар ұжымы Қазақстан музейлерін бейініне қарай бөлудің үлгісі төмендейгідей болуы керек деген қорытындыға келді және сол бейінге сәйкес келетін музейлер санын кесте түрінде ұсынады:

№	Музей бейіндері	Саны	Ескерту
1	Әдеби-мемориалдық	27	
2	Бейнелеу өнері	12	
3	Тарихи-өлкетану	135	
4	Тарихи-мемориалдық	62	
5	Тарихи-мәдени	12	ашық аспанасты музейлері, музей-қорықтар
6	Әдеби-өнер	2	
7	Тарихи-этнографиялық	6	
8	Өнер (жалпы)	7	Өнердің бірнеше тақырыбын қамтитын музейлер
9	Әскери-тарихи	6	
10	Жаратылыстану	4	
11	Архитектуралық	3	
12	Археологиялық-этнографиялық	3	
13	Музыка өнері	4	
14	Фотосурет өнері	1	
15	Тарихи-өндірістік	4	
16	Спорт тарихы	1	
17	Археологиялық	1	
18	Тарихи	6	
19	Тарихи-археологиялық	1	
	БАРЛЫҒЫ	297	

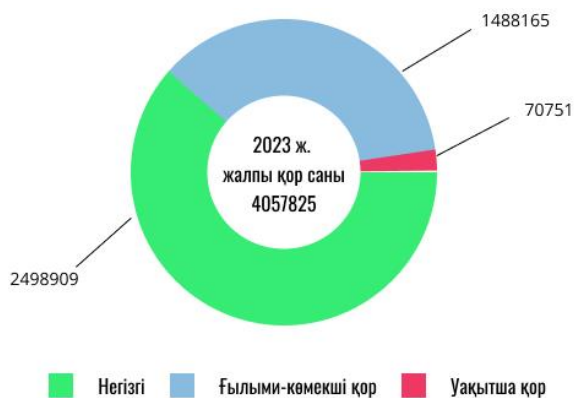
Осы тұста ескеретін жайт, музейлерді бейіні бойынша бөлгенде отандық музей ісінде «мемориалдық музейлер бейіні» дегенді жиі кездестіреміз. Сауалнама жауаптарын алғашқы өңдеу жұмыстары кезінде де музейлерден келген жауаптардың арасында музей бейінін «мемориалдық» деп көрсететіндері жиі кездесті. Музейтанушы ғалымдар мемориалдық музей деп музейдің бейінін емес, бірнеше музейдің тобын қарастырады [Юренова, 2020: 272]. Осыған байланысты бейінін «мемориалдық» деп көрсеткен музейлер жоғарыда атап өткен музейтанушы-ғалымдардың ұсынған нұсқаларына қарай қайта бөлініп қарастырылды.

Қор сақтау жұмысы: қор саны, қор сақтау орындары. Музей қоры – музейдің басты байлығы. Тарихи сабақтастықты ұштастыратын, адамзаттың өткені туралы мол ақпарат беретін, ғалымдардың негізгі зерттеу нысанына айналған музей қоры – мемлекет пен қоғамның игілігі. Қазақстан музейлері бүгінгі күні 4 млн-нан асатын қор бірлігіне ие. Мемлекеттік музейлердің қорлары мемлекеттік сатып алу немесе сыйға алу, сонымен қатар археологиялық қазба жұмыстары мен этнографиялық экспедициялардың нәтижесінде

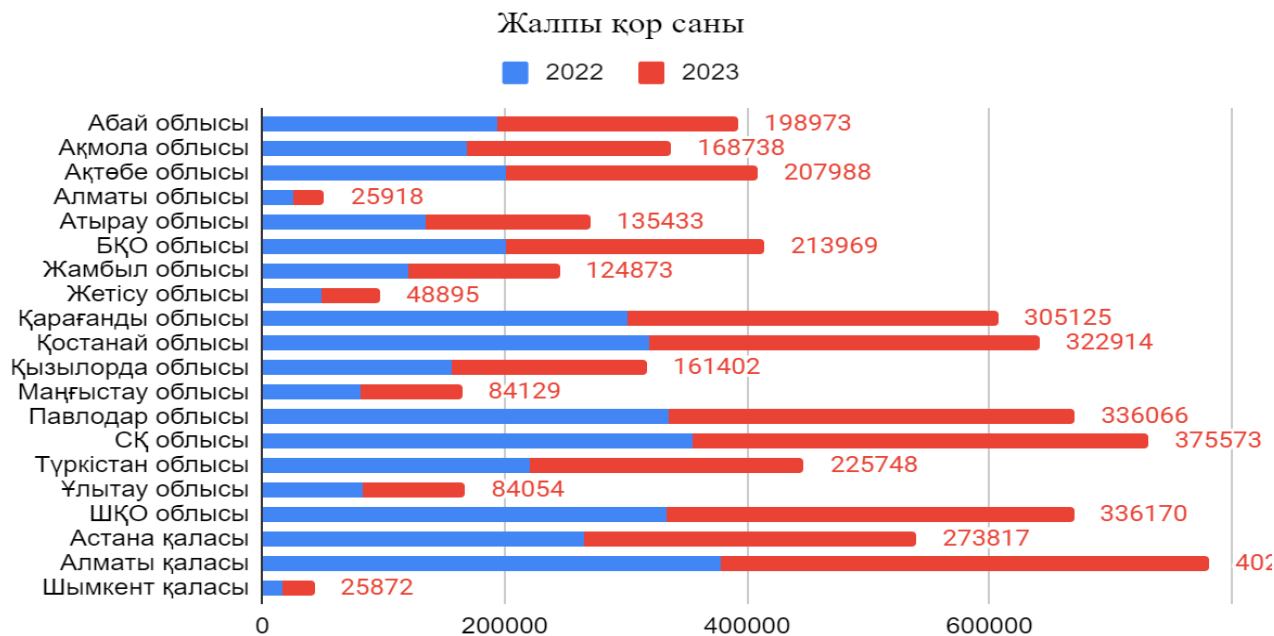
жинақталады. Осының нәтижесінде Қазақстандағы музейлердің қоры қарқынды түрде өсіп келеді.

Сауалнама нәтижелеріне сүйенсек (Сурет 1), еліміздегі 297 музейде 4 миллион 57 мың 825 музей заты бар. Оның ішінде 2 миллион 498 мың 909 музей заты негізгі қорға, 1 миллион 488 мың 165 музей заты ғылыми-көмекші қорға, 70 мың 751 музей заты уақытша қорға жатады. Орта есеппен алғанда, Қазақстанның музей қоры жыл сайын шамамен 1%-ке артып отырады. Мысалы, 2023 жылы музейлердің қорына 49 мың 399 зат қабылданған.

Сурет 1. Сауалнама нәтижелері

Музей қоры бойынша ең көп музей заттары ҚР Мемлекеттік орталық музейі мен ҚР Ұлттық музейлерінде сақталған. ҚР МОМ қорында 273 мыңнан асатын музей заты болса, ҚР ҰМ қорындағы музей заттары 223 мыңнан асады (Сурет 2).

Сурет 2. Жалпы қор саны

Музейдің қор сақтау жұмысында қор сақтауға арналған арнайы қор сақтау бөлмелерінің (орындарының) болуы маңызды. Осыны негізге ала отырып сауалнамада қойылған сұраққа еліміздегі 91 музей арнайы қор сақтау бөлмелерінің бар екенін және олардың музейлік талаптарға сай екенін көрсеткен. Ал 171 музейдің қор сақтау бөлмелері қайта лайықталған бөлмелерді пайдаланатынын атаған. Кейбір музейлерде мұндай мүмкіндік болмай, 23 музейде қор сақтауға арналған орын басты проблема екені анықталды.

Елдегі музейлердің қор сақтау орындарының жалпы саны 417 болып отыр. Оның басым бөлігі ірі музейлерге тиесілі. Қор сақтауға арналған арнайы орындары бар музейлердің қатарында ҚР Ұлттық музейі (36 қор сақтау орны), Ә.Қастеев атындағы Өнер музейі (16 қор сақтау орны), ҚР Әскери-тарихи музейі (9 қор сақтау орны), ҚР Мемлекеттік орталық музейі (20 қор сақтау орны) сияқты ірі музейлерді атап өтуге болады.

Қор сақтау орындарын күрделі проблема ретінде Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Атырау, Батыс Қазақстан облыстарының музейлері көрсеткен. Аталған облыстарда заманауи қор сақтау бөлмелерін жасақтау кезек күттірмес мәселе болуы тиіс.

Қор сақтау жұмысы: Музей коллекцияларына шолу. Қазақстан музейлерінің қоры коллекцияларға өте бай. Сауалнама нәтижесінде 297 музейде 830 коллекция бар екені анықталды. Оның ішінде атап өтетін болсақ, ең ірі коллекциялар жиынтығы ҚР Мемлекеттік орталық музейінің қорында сақтаулы. Атап айтсақ: «Палеонтология», «Археология», «Антропология», «Геология», «Нумизматика (тиындар)», «Нумизматика (бонистика)», «Бағалы металдар», «Кілем-киіз бұйымдары», «Тоқыма бұйымдар», «Сирек кітаптар мен қолжазбалар», «Қару-жарақ», «Музыкалық аспаптар», «Киімдер», «Бейнелеу өнері», «Мүсіндер», «Фарфор және керамика», «Фотоқұжаттар», «Аралас бұйымдар», «Филокартия», «Лотерея билеттері», «Маркалар», «Вексиллология», «Фалеристика», «Флора және фауна», «Ахмет және Ғазиза Жұбановтар коллекциясы» тәрізді тарихи құндылығы жоғары коллекциялар бар.

Ал Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде «Археология», «Нумизматика», «Асыл металдар», «Кітап, жазба деректер мен ақпарат», «Металл», «Киім және кесте», «Шыны», «Ағаш», «Фарфор, фаянс», «Фотоқұжаттар», «Бейнелеу өнері», «Бағалы металдар», «Кілем-киіз бұйымдары» тәрізді коллекциялар сақтаулы.

Облыстардағы музейлердің ішінен алып қарасақ, ірі музейлік коллекциялар қоры Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, Жетісу облысындағы Мұхамеджан Тынышбайұлы атындағы Тарихи-өлкетану музейінде кездеседі. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі коллекциясында бағалы металдар, археология, жазба деректер көзі, нумизматика, металл бұйымдар, фарфор, шыны, фаянс, ағаш бұйымдар, қару-жарақтар, ат әбзелдері және тері бұйымдары, кітаптар, киімдер және кесте, кілем-киіз бұйымдары, бейнелеу өнері, аудио-видео материалдарға арналған коллекциялар бар. Жетісу облысындағы Мұхамеджан Тынышбайұлы атындағы тарихи-өлкетану музейі «Сағаттар», «Төсбелгілер», «Пошта маркалары», «Үтіктер», «Тігін машиналары», «Жазу машиналары», «Жіп иіру құралдары», «Самаурындар» тәрізді коллекциясымен мақтана алады. Еліміздегі басқа да облыстық тарихи-өлкетану музейлерде осы тектес коллекциялар қоры шоғырланған.

Өнер бағытындағы ең ірі коллекция ҚР Мемлекеттік Әбілхан Қастеев атындағы Өнер музейінде сақтаулы. Аталған музейде «Қазақстан кескіндемесі», «Шетелдік кескіндеме», «Қазақстан графикасы», «Шетелдік графика», «Мүсін», «Қазақстанның ежелгі өнері», «Қазақстандық сәндік-қолданбалы өнері», «Шетелдік сәндік-қолданбалы өнер коллекциясы» жинақталған.

Абай облысындағы Невзоровтар отбасы атындағы облыстық бейнелеу өнері музейінде де Қазақстан бейнелеу өнері мен шетел бейнелеу өнерінің коллекциялары бар.

Әдеби-мемориалдық бейіндегі Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығындағы коллекция саны – 4. Бұл музейде «Абай оқыған медресе кітаптары», «Қолжазбалар», «Араб графикасындағы кітаптар», «Бейнелеу өнері туындылары» коллекциясы сақтаулы.

Музей-қорықтардың ішінде «Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы коллекцияларды екі топқа бөліп қарастыратыны анықталды. Атап айтсақ, I топ: «Қыш», «Шыны, сүйек», «Тас», «Металл», ал II топта «Нумизматика» коллекциясы.

Қазақстанның өзге музей-қорықтарындағы коллекцияларда археология, этнография, қолжазбалар, нумизматикалық музей заттары басым екені байқалады. Атап айтқанда, «Әзірет-Сұлтан», «Отырар», «Есік», «Ұлытау», «Сарайшық» тәрізді музей-қорықтардың коллекциялары негізінен осы бағыттағы музей заттарынан тұрады.

Ұлттық мәдени игілік объектілерін мемлекеттік тізілімге енгізу және Мемлекеттік музей қоры каталогын жүргізу жұмыстары

Ұлттық мәдени игілік объектілерінің мемлекеттік тізілімі бойынша:

2023 жылғы көрсеткіш бойынша Ұлттық мәдени игілік объектілерінің мемлекеттік тізіліміне 67 мың 981 музей заты енгізілген.

Мемлекеттік музей қоры каталогын жүргізу бойынша:

2023 жылғы көрсеткіш бойынша Қазақстан Республикасының мемлекеттік музей қоры каталогына 169 138 музей заты енгізілген.

Көрме-экспозиция қызметі: көрме жұмысы. Көрме-экспозициялық жұмыстар – музей қызметіндегі негізгі бағыттың бірі. Қазақстан музейлерінде өткізілетін көрмелер қамту деңгейлері бойынша халықаралық, республикалық, жергілікті болып бөлінеді. ҚР Ұлттық статистика бюросының 2024 жылы 2023 жыл үшін жариялаған мәліметінде еліміздегі музейлерде 2023 жылы 8410 көрме өткізілгені туралы мәлімет келтіріледі [ҚР ҰСБ, 2024: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/>; 20.12.2024]. Бұл көрсеткіш COVID-2019 пандемиясына дейін 10 мыңның шамасында болды. Пандемияға байланысты 2019 және 2020 жылдары бұл көрсеткіш күрт азайып, музейлер виртуалды көрмелер өткізуге көшкен. 2022 жылдан бері көрмелер саны көбейген, мәселен, 2023 жылы 7716 көрме өтсе, 2023 жылы бұл көрсеткіш 8410 болып, тағы 694 көрмемен толыққан.

Көрмелердің ішінде 70 халықаралық көрме (оның ішінде 19-ы шетелде өткен), 169 республикалық деңгейдегі көрме, 543 аймақаралық көрме (облыстар арасында немесе облыстардың ішіндегі аудан-қалалар арасында) өткен. Өзге көрсеткіштер музейлердің ішінде өткен көрмелерге тиесілі.

Отандық музейлердің 2023 жылы халықаралық деңгейде өткізген көрмелерінің қатарында ҚР Мемлекеттік орталық музейі Әзірбайжанның Ұлттық кілем музейінде ұйымдастырған «Өрнекпен өрілген өмір» көрмесі (кураторы – Р. Харипова), Алматы қаласы музейлері бірлестігі Италияның Неаполь қаласында өткізген «Қазақстан көшпенділері: тарихы мен бүгіні» көрмесі (кураторы – Л. Сағындықова), Ә. Қастеев атындағы Өнер музейі өткізген «Цифрлық күз: Қатысу» көрмесі (кураторы – А. Хайдарова), ҚР Ұлттық музейінде өткен «Италиялық ренессанс – мәңгілік сұлулық» цифрлық көрмесі тәрізді ірі көрмелер бар.

Республикалық және аймақаралық, жергілікті деңгейде өтетін көрмелер музейлердің қоры мен жеке коллекционерлердің жинағынан өткізіледі. Көрме тақырыптары негізінен археология, этнография, бейнелеу өнері, ескерткіштер тарихы мен діни тақырыптарға арналған. Соңғы уақытта облыстар арасындағы музейлік байланыстың қарқынды дамуы себебінен өңірлердің бір-бірінің мәдени құндылықтарымен танысуына мүмкіндік туып отыр.

Облыстар арасында бір жылдың ішінде көрме өткізу жағынан Ақтөбе (898 көрме), Қостанай (814 көрме), Түркістан (808 көрме), Қызылорда (747 көрме), Қарағанды (694 көрме) облыстары алдыңғы қатардан көрінді.

Сауалнама нәтижесіне сүйенсек, 2023 жылы музейлердің көрме өткізу кезінде өзге музейлердің қорын уақытша пайдалану тәжірибесі арқылы өткізген көрмелерінің саны 348-ге жетті.

Көрме-экспозиция қызметі: реэкспозиция жұмысы. Қазақстан музейлерінің экспозициялары соңғы жылдары жаңа тақырыптармен және заманауи технологиялық мүмкіндіктері бар залдармен толығып келеді. Музей экспозициясын жобалаудағы жаңашылдық, ғалымдардың тың зерттеулері, қоғамның тарих пен өнерге деген қызығушылығы музей экспозициясына жаңа көзқарастың қажет екендігін көрсетті. Уақыт талабына сай келетін музейлік экспозицияны жобалау – күрделі ғылыми-зерттеу жұмысын талап ететін процесс. Қазақстан музейлері бұл үдеден шығу үшін жыл сайын жүзден астам жаңа экспозиция залдарын ашып немесе реэкспозиция жұмыстарын жүргізіп келеді. Сауалнама нәтижелеріне сүйенетін болсақ, 2022 жылы 141 музейде залдарда ішінара немесе толықтай реэкспозиция жүргізсе, 2023 жылы бұл көрсеткіш 146-ға жеткен. Ал жаңадан ашылған экспозиция залдарының саны 2023 жылы 100-ге жетті. Айта өту керек, елдегі 56

музей жаңадан зал ашу кезінде немесе реэкспозиция жұмыстарынан кейін мультимедиалық құрылғыларды пайдалануды қолға алған.

2023 жылы елдегі ең ірі музейлік оқиға ретінде танылған – ҚР Ұлттық музейінде «Палеонтология» залының ашылуы Қазақстан музей ісіндегі тың өзгеріс болды. «Палеонтология» залында Қазақстан аумағынан табылған тираннозавр, үш саусақты гиппарион жылқысы, үлкен мүйізді бұғы, алып мүйізтұмсық (индрикотерий), мамонт секілді ежелгі тарихқа дейінгі кезең жануарлары мен палеонтологтар, геологтар тапқан басқа да тіршілік иелерінің қаңқалары жинақталды. Заманауи зал мультимедиалық құралдармен жабдықталған [«ЕҚ», 2023: <https://egemen.kz/article/340740-ulttyq-muzeydinh-dganha-eki-zaly:21.12.2024>].

Музейлерге реэкспозиция жүргізу және жаңа ғимаратқа орналастыруда Батыс Қазақстан облысында қарқынды жұмыс жүріп жатқанын байқауға болады. Сауалнама жүргізілген уақытта «Бөкей ордасы» музей-қорығында Сейтқали Меңдешов музейі, Алма Оразбаева музейі ашылса, Сырым ауданындағы тарихи-өлкетану музейі толықтай жаңарып, жаңа ғимаратқа көшірілген.

Қарқынды реэкспозиция жұмыстары Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейінің филиалдарында да жүргізілді. Музей басшылығы 2023 жылы Атбасар, Ерейментау, Степногорск қалаларындағы филиалдарына реэкспозиция жұмыстарын жүргізді. Бұл уақытқа дейін облыстық музейдің залдарына да толықтай реэкспозиция жұмысы жасалған.

Осы зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатқан уақытта Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі реэкспозиция жұмыстарына байланысты 2025 жылдың соңына дейін жабылды. Соңғы рет бұл музейге 13 жыл бұрын реэкспозиция жасалған.

Мониторинг сауалнамасының қорытындысы жыл сайын Қазақстандағы әрбір екінші музейде толықтай немесе ішінара реэкспозиция жұмыстары жүргізілетінін көрсетті. Сонымен қатар, жаңадан ашылатын залдар саны елдегі жалпы музей санына шаққанда орта есеппен үш музейге бір жаңа залдан келетінін байқатты. Терең ізденіске толы ғылыми көзқарас пен көркем шеберлікті талап ететін бұл жұмыс осы қарқынынан таймауы тиіс.

Музейлердің ғылыми-зерттеу қызметі. Музей ісінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу – аса маңызды іс. Музейлік ғылыми-зерттеу жұмыстары музей қорына келіп түскен заттарды зерттеу, экспедициялық зерттеулер жүргізу, жекеленген сұраныстарға байланысты зерттеу және т.б. бірнеше бағыттағы жұмыстарды қамтиды. Қазақстан музейлеріне 2023 жылы жүргізілген сауалнама нәтижелеріне сүйенсек, музейлерде 635 ғылыми қызметкер жұмыс істейді. Аталған қызметкерлердің ішінде 23 ғылым докторы, 59 ғылым кандидаты немесе PhD бар. Ғылыми қызметкерлердің 210-ы 2022 жылы экспедициялық жұмыстарға қатысса, 2023 жылы Scopus және WoS, БҒССҚК (ККСОН) базасында республикалық музейлер мен музей-қорықтардың ғылыми қызметкерлері 25 мақала жариялаған. Сонымен қатар, конференциялар мен форумдар нәтижесінде шығарылған жинақтарда және монографияларда, ғылыми-танымдық журналдарда (барлық музейді қоса алғанда) ғылыми қызметкерлердің 450-ден астам мақаласы жарық көрген.

Музей ғылыми қызметкерлерінің ауқымды жұмыстарының бірі – гранттық жобаларды жүзеге асыру. Гранттық жобалар ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі, жергілікті атқарушы органдар, квазимемлекеттік мекемелер мен ұйымдар, үкіметтік емес ұйымдардың қаржылай қолдауымен жүргізіледі.

Ұлттық мемлекеттік техникалық сараптама орталығының деректеріне сүйенсек, Қазақстан музейлері 2023 жылы үкіметтік 16 жобаны (іргелі және қолданбалы жобаларды қоса алғанда) аяқтаған. Олардың қатарында «Әзірет-Сұлтан» тарихи-мәдени музей-қорығының жерасты мешіттерін музейлендіруге арналған жобасы, ҚР Ұлттық музейінің орта ғасырдағы Қазақстан нумизматикасына және Қазақ хандығының саяси тарихына арналған жобалары, «Бозок» тарихи-мәдени музей-қорығының Сарыарқаның мәдени мұрасына арналған жобасы, «Есік» тарихи-мәдени музей-қорығының «Рахат» археологиялық кешеніне арналған жобасы және ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің Алтын орда дәуіріне арналған жобасы бар [ҰМҒТСО, 2024: <https://www.ncste.kz/kz/informacziya-po-zavershennyim->

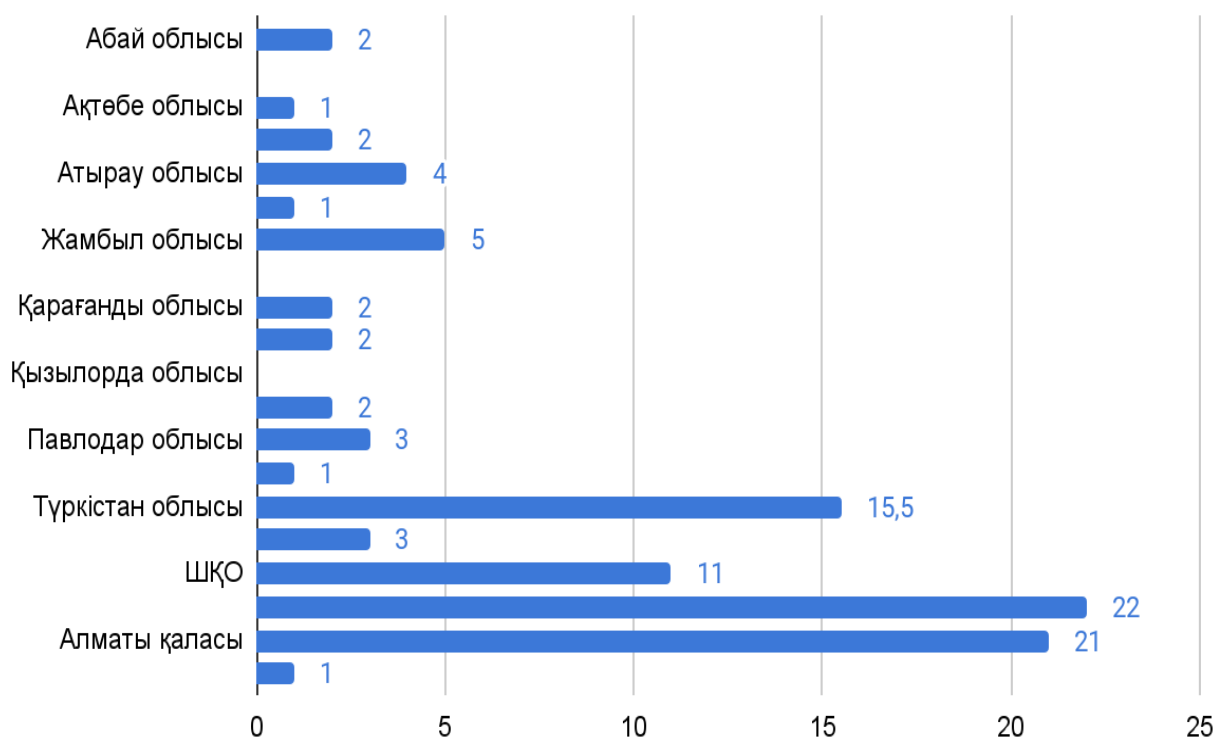
nauchnyim-issledovaniyam: 25.12.2024]. Тізімде көрсетілген музейлердің барлығы – республикалық деңгейдегі музейлер. Жергілікті атқарушы органдарға қарасты музейлердің арасынан үкіметтік гранттарды иеленіп, ғылыми жобаларды жүзеге асырған дербес музейлер кездеспейді.

Музейдегі реставрациялық жұмыстар көрсеткіші мен реставратор маман тапшылығы мәселесі. Қазақстан музейлері үшін музей заттарын реставрациялау мәселесі өзекті болып келеді. ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметтеріне сүйенсек, реставрациялауды талап ететін музей заттарының саны 2021 жылы – 53287, 2022 жылы – 48147, 2023 жылы 43397 музей затын құраған. Соңғы үш жылда жылына орта есеппен 5 мыңның шамасындағы музей заты реставрацияланған.

Музейлерде бірінші кезекте реставрациялауды қажет ететін заттардың қатарында қағаз, мата, тері мен киіз және ағаштан жасалған заттар бар. Бұл заттарды реставрациялайтын мамандар тапшылығы айқын сезіліп отыр. Реставраторлар саны орта есеппен 3 музейге 1 реставратордан келеді. Нақты көрсеткішке сүйенсек, еліміздегі 297 музейде 98 реставратор маман ғана жұмыс істейді. Олардың көпшілігі ірі музейлерде қызмет етеді. Атап айтсақ, Қазақстан Республикасының Әбілхан Қастеев атындағы мемлекеттік өнер музейінде 8, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінде 7, ҚР Ұлттық музейінде 7 және Отырар мемлекеттік археологиялық музей-қорығында 6 реставратор маман бар.

Өңірлерде реставратор мамандар негізінен облыстық музейлерде жұмыс атқарады (Сурет 3). Мысалы, Түркістан облысында – 15,5, Шығыс Қазақстан облысында – 11, Жамбыл облысында – 5, Атырау облысында – 4, Ұлытау облысында – 3, Павлодар облысында – 3, басқа облыстық музейлерде 1-2 маманнан ғана бар. Ақмола, Жетісу облыстарындағы облыстық музейлерде реставратор-мамандар кездеспейді.

Суретші-қалпына келтірушілер (реставратор) саны – 98

Сурет 3. Диаграмма. Өңірлердегі реставратор-мамандардың саны

Музейлердегі мәдени-білім беру қызметінің көрсеткіштері. ҚР Ұлттық статистика бюросының 2021-2023 жылдарға арналған мәліметтерінде музейге келушілердің статистикасында жыл сайынғы өсім байқалады [ҚР ҰСБ, 2024: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/>; 20.12.2024]. Қазақстан музейлеріне келушілердің күрт азайған жылы 2020 жылы байқалды. COVID-19 пандемиясына байланысты қалыптасқан ахуалға орай музейге келушілер саны 2 млн 300 мың адамға дейін азайды. Пандемиядан кейінгі жылы бұл көрсеткіш екі есе көбейіп, музейге келушілер саны өсе бастады. Деректерге сүйенсек, 2021 жылы музейлерге 5 млн 104 мың 900 адам, 2022 жылы 6 млн 097 мың 300 адам, 2023 жылы 6 млн 255 мың 900 адам отандық музейлерді тамашалаған.

Қазақстан музейлерінде келушілер үшін ең көп жүзеге асырылатын жұмыстың түрі – музей экскурсиясы. Қалыптасқан тәжірибеде музей экскурсиялары жеке немесе топқа арнап жүргізіледі. Келушілер санының жыл сайын артуына байланысты экскурсиялар саны да соғұрлым көбейіп келеді. Атап айтатын болсақ, 2021 жылы музейлерде 125 мың 430, ал 2022 жылы 166 мың 801, 2023 жылы 179 мың 179 экскурсия жүргізілген.

Музей экскурсиясына келушілердің басым бөлігі қазақ тілінде жүргізілетін экскурсияны таңдайды. Олардың үлесі 74%-тен асқан. Ал орыс тілінде жүргізілген экскурсия саны 20% болса, шет тілдеріндегі экскурсия саны 6%-ті құрайды. Шет тілдеріндегі экскурсиялардың басым бөлігі ағылшын тілінде жүргізіледі. Сирек болса да қытай, түрік тілдерінде экскурсиялар кездеседі. Экскурсияны бірнеше тілде жүргізу ірі республикалық музейлерге тән.

Музейге келушілер әдетте музей экспозицияларын тамашалаумен қатар, музейдің мәдени-білім беру жұмыстарына қатысу үшін де келеді. Бұл бағыттағы жұмыстарға 2023 жылы 2 млн 66 мың 700-ден астам адам қатысқан. Мәдени-білім беру жұмыстарының ішінде дәрістер оқу, мектептермен бірігіп тарих пәні сабақтарын өткізу, үйірмелер ұйымдастыру сияқты дәстүрлі форматтағы шаралар кеңінен тараған. 2022 және 2023 жылдары музейлердегі 228 үйірмеде тұрақты түрде 8075 музейлік бағдарлама жүзеге асты.

Музей ғимараттарының орналасуы, әкімшілік-шаруашылық, кадр және материалдық базамен жабдықталу көрсеткіштері.

Музей ғимараттарының жай-күйі. Еліміздегі музейлердің басым бөлігі лайықталған ғимараттарда орналасқан. Сауалнама нәтижесінде 2023 жылы 91 музей арнайы салынған ғимаратта, ал 195 музей лайықталған ғимаратта орналасқаны белгілі болды. Музейлердің арасында тұрақты ғимараты жоқ 7 музей бар.

Музейлер үшін қайта лайықталған ғимараттардың басым бөлігі - XIX-XX ғасырларда салынған, белгілі бір аумақтық маңызы бар тарихи ескерткіштерге жататын ғимараттар.

Белгілі бір ғимараты жоқ музейлер аудандардағы мәдениет үйлерінде, кітапханалардың ішінде, әкімшілік ғимараттарда орналасқан. Мұндай музейлер Абай, Ақмола, Ақтөбе, Қостанай, Павлодар облыстарында кездеседі. Музейлердің жалдамалы ғимараттарда орналасуы қор сақтау, экспозиция залдарын ашу, мәдени-бұқаралық шаралар өткізу тәрізді негізгі функционалдық қызметтерін жүзеге асыруына кедергісін келтіреді.

Музейлердің кіріс көзі. Қазақстандағы музейлердің ішінде республикалық музейлер 50-97%, ал жергілікті атқарушы органдарға қарасты музейлер 100%-ке дейін мемлекеттік субсидиямен қамтамасыз етіледі. Толықтай субсидия алмайтын музейлер билет сату, көрме залдарын жалға беру, ақылы ғылыми кеңестер беру, реставрациялық қызметтер көрсету, кәдесыйлар мен баспа өнімдерін сату тәрізді ақылы қызметтер көрсету арқылы субсидиядан қалған бөлігін жабады.

Елдегі музейлердің 232-іне кіру ақылы болса, 61 музейге кіру тегін. Музейлердің ақылы немесе тегін қызмет көрсетуі ұйымдастырылу-құқықтық формасына да байланысты. Көп жағдайда мемлекеттік мекеме ретінде тіркелген музейлер ақылы қызмет көрсетпейді.

Интернетке қолжетімділік. ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметінше, еліміздегі 243 музей үшін интернет қолжетімді [ҚР ҰСБ, 2024: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/>; 20.12.2024]. Сауалнама нәтижесінде

297 музей анықталса, соның 50-інде интернетке қосылу мүмкіндігі жоқ. Интернетке қосыла алмайтын музейлердің басым бөлігі Ақмола, Батыс Қазақстан, Түркістан, Жамбыл, Атырау облыстарының облыс орталығынан қашықта орналасқан. Ал Абай, Қарағанды, Қызылорда, Қостанай, Маңғыстау, Ұлытау, Шығыс Қазақстан облыстары мен Астана, Алматы, Шымкент қалаларындағы музейлер толығымен интернетпен қамтамасыз етілген.

Әлемдік музейлердің тәжірибесінде музей қонақтарына тегін интернет ұсыну жиі кездеседі. Сауалнама жүргізгенде осы әлемдік тәжірибені еліміздің қанша музейі қолданатыны анықталды. Нәтижесінде Wi-Fi жүйесі арқылы еліміздегі 156 музей келушілерге тегін интернет ұсына алатынын көрсеткен.

Интернет ресурстарымен қамтамасыз етілу көрсеткіші. «Қазақстан музейлерінің интернет ресурстарына қосылуы 1998 жылдан басталады. Осы жылы Қазақстанда тек бір ғана музейде, яғни ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің ғана интернетте жеке ресурсы болды. Ал 2000 жылы бұл көрсеткіш 2 музейге жетіп, қатарға Павлодар облыстық бейнелеу өнері музейінің сайты қосылды. Музейлердің интернет ресурстарда сайттарын ашу жұмысы 2008-2016 жылдары қарқынды жүрді» [Жолбарыс, 2018: 57-60].

Уақыт талабына сай қызмет ету үшін интернет ресурстардың маңызы зор. Сауалнама нәтижесі көрсеткендей, музейлердің интернет ресурстарын игеруі қарқынды дамып келеді. Мысалы, 2023 жылы ресми сайты бар музейлердің саны 136-ға жеткен. 2018 жылы 89 музейде ғана сайт болған. Соңғы 5 жылдың ішінде 47 музейде сайт ашылған.

Музейлердің әлеуметтік желілерді игеру жұмысына тоқталатын болсақ, Instagram – 366 263, Facebook – 453 637, Tik-tok – 108 463 қолданушы Қазақстан музейлерінің парақшаларына жазылған.

Instagram парақшасында ең көп жазылушысы бар Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі – 21 865, Facebook парақшасында көп жазылушысы бар музей ҚР Әбілхан Қастеев атындағы мемлекеттік өнер музейі – 9 700, Tik-tok парақшасында ең көп жазылушысы бар музей «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы – 48 900 жазылушыны қамтиды.

Музей кадрларының әлеуметтік құрамы. Қазақстан музейлеріне жүргізілген сауалнама нәтижесінде, музейлерде 5755 қызметкер жұмыс істейтіні анықталды. Олардың ішінде 4091 қызметкер музейдің негізгі қызметін жүзеге асыратын мамандар: қор сақтаушылар, экспозиция мамандары, мәдени-білім беру қызметіндегі экскурсия жетекшілері мен музей педагогтары, әдіскерлер, зал қараушылар, музейдің маркетинг және менеджмент бағытындағы мамандары, реставраторлар, суретшілер, ғылыми қызметкерлер және т.б.

Негізгі қызметті жүзеге асыратын мамандардың ішінде 35 жасқа дейінгі мамандар саны – 1099, 36-50 жас аралығындағы мамандар саны – 1537, 50-63 жас аралығындағы мамандар саны – 1144, зейнет жасындағы мамандар саны – 311.

Сонымен қатар, музейлерде шетелде білім алған 35 маман жұмыс істейді. Олардың 7-уі ҚР Үкіметінің «Болашақ» бағдарламасы арқылы, 28 маман шетелдік гранттар немесе жеке қаражаттарына шетелде білім алған.

Қазақстан музейлері үшін *біліктілік арттыру* жұмыстары шетелдің немесе отандық музейлердің базасында жүзеге асады. Орта есеппен жыл сайын музей мамандарының 12%-і біліктілігін арттырады. Мысалы, 2023 жылы 4091 маманның 482-сі біліктілік арттыру курстарынан өткен. Олардың ішінде 60 маман шетел музейлері ұйымдастырған курстарға қатысқан.

Музейлердегі цифрландыру жұмыстары. Қазақстан музейлерінің қызметіндегі маңызды жұмыстардың бірі – цифрландыру. Музей ісіндегі цифрландыру жұмыстарын қор сақтауды цифрландыру және музейдің әкімшілік-шаруашылық қызметтерін цифрландыру деп қарастыруға болады.

Қор сақтаудағы цифрландыру жұмыстары нәтижесінде компьютерлік бағдарламаларға 288 мың 995 музей заты енгізілген. Бұл заттар негізінен «Музей», «Сақтау», «Музеолог» тәрізді компьютерлік бағдарламаларға енгізілген.

Музей заттарын цифрландыру көрсеткіші ҚР Ұлттық статистика бюросы 2023 жылға арнап жариялаған мәліметте 514 мың 228-ге жеткен.

Музейдегі қор заттарын цифрландырумен қатар әкімшілік-шаруашылық қызметтерді де цифрландыру жұмысы жүргізіледі. Олардың қатарында әзірге музейге келушілермен кері байланыс жасау бағдарламасы және музейге кіру билетін онлайн сату жұмыстары бар. Бұл орайда ҚР Ұлттық музейінің билет сатуды онлайн жүзеге асыру тәжірибесін атап өтуге болады. Музейдің 2023 жылғы есебінде 6 млн 330 мың 100 теңге болатын билеттер онлайн сервистер арқылы сатылған. Аталған музейде келушілермен цифрлық платформалар арқылы кері байланыс жасау жүйесі де жолға қойылған. Арнайы бағдарламадағы QR код арқылы музейге келушілер пікір қалдырып, ол музейдің маркетингтік зерттеулеріне пайдаланылады [ҚР ҰМ, 2023: 106].

Мониторинг нәтижесінен туындаған ұсыныстар.

Жаңа бейіндегі музейлер ашу қажеттілігі. Мониторинг кезінде жүргізілген сауалнама нәтижесіне қарап, елде жыл сайын 5-10 музей ашылатынын байқауға болады. Олардың бейіндері негізінен тарихи-өлкетану, әдеби-мемориалдық болып келеді. Осы орайда шетелдік тәжірибелерге сүйене отырып, жаратылыстану, медицина, салалық-өндірістік тақырыптарды қамтитын музейлерді де ашу ісін қолға алу қажеттілігі туындайды. Мұндай музейлер қазіргі жоғары оқу орындары мен ірі кәсіпорындар жанынан корпоративтік музей ретінде ашылған. Алайда бұл музейлердің экспозициялары көпшілік үшін қолжетімді бола бермейді. Осындай музейлердің базасын пайдалана отырып, өңірлерде жаңа музей ашу қажеттігі сезіледі.

Отандық музейлердің қорын «Қазақстан Республикасы музей қорының музей заттарын есепке алу, сақтау, пайдалану және есептен шығару нұсқаулығын бекіту туралы» ережеге сәйкес түгендеу жұмыстарын жүргізіп, қор сапасын талдау қажеттігі байқалады. Әсіресе, облыс орталықтарындағы музейлердің қорын қайта қарап, жаңа музейлер ашуға мүмкіндік беретін музейлік коллекцияларды анықтау – уақыт талабы. Облыс орталықтары тарихи, тарихи-өлкетану музейлерімен шектелмей, өнертану тобындағы (бейнелеу өнері, кино және театр, музыка) және жаратылыстану музейлерімен толығырақ түссе, тұрғындардың мәдени өмірге қатысу көрсеткіші артатыны сөзсіз.

Музей штатына реставратор-маман қажеттілігі. Музей қорын реставрациялау мәселесі де бүгінгі күні өзекті болып отыр. ҚР Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 31 наурыздағы № 121 бұйрығына сәйкес бекітілген штат үлгісінде облыстық тарихи-өлкетану музейлері үшін реставратор лауазымы қарастырылмаған [«Әділет», 2015: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012224>: 21.12.2024]. Облыстық тарихи-өлкетану, бейнелеу өнері музейлерінің мамандары аталған бұйрыққа өзгеріс енгізіп, реставрация бөлімін ашуды немесе реставратор маман штатын қарастырғанын қалайды.

Музейдегі көрме жұмысы: саннан сапаға. Мониторинг жүргізу кезінде музейлерде өтетін көрмелер саны жыл сайын көбейіп отыратыны байқалды. Соңғы есепке сүйенсек, жылына өтетін көрме саны 1 музейге 28 көрмеден келеді. Сан жағынан көрсеткіш жақсы болғанымен, сапа жағынан көрмелердің мазмұны сын көтермейді.

Музейлер қорынан өткізілетін көрмелердің басым бөлігі науқандық шараларға арналмай, ғылыми ізденістің нәтижесінен туындауы тиіс. Көрмелердің санынан гөрі сапасы маңызды. Ғылыми-зерттеу жұмыстары нәтижесінен туындаған көрмелер республикалық музейлерде ғана өткізіледі. Өңірлерде көрмелердің басым бөлігі облыстық маңызы бар шараларда қосымша іс-шара ретінде өткізілген немесе мереке күндерін атап өтуге арналған. Белгілі бір тақырыпты зерттеп, соның нәтижесінде жасалған көрмелер өте сирек кездеседі. Бұл орайда Қазақстан музейлеріне Еуропа және АҚШ музейлеріндегі кураторлық жобаларды енгізу қажет. Батыс елдерінің тәжірибесінде көрме кураторлары «куратор-ғалым», «куратор-автор», «куратор-қор сақтаушы», «куратор-әкімші-ұйымдастырушы» рөлдерінде болып, нәтижесінде «супер кураторға» айналып, сапалы көрмелер көпшілікке ұсынылады [Джордж, 2017: 14-26].

Музейдегі реэкспозиция: уақыт талабына сай реэкспозиция болу керек.

Музейлерде жүргізілетін реэкспозиция жұмыстары заманауи талаптарға сай болуы үшін кәсіби мамандардан тұратын көркемдік кеңестерде талқылауды талап етеді. Көп жағдайда музейдегі реэкспозициялар көне витринаны жаңарту, жаңа жөндеу жұмысын жүргізудің айналасында қалады. Экспозицияларда жаңа дизайн, шетелдік озық тәжірибелерді енгізу, мультимедиалық құрылғыларды орынды қолдану жұмысы кенжелеп отырғанын байқау қиын емес. Музей экспозициясы мазмұны мен эстетикалық жағынан келушілерді қызықтыра алатындай дәрежеде болуы тиіс.

Музейдің ғылыми-зерттеу жұмысы: өңірлердегі музейлердің зерттеу жұмысын қолдау қажет. Музейлерде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу де өзекті болып отыр. Республикалық музейлер аккредитациядан өтіп, қажеттілігіне қарай лицензиялар алып, ғылыми жобалармен айналыса алады. Облыстық, қалалық-аудандық музейлер үшін мұндай мүмкіндіктер қолжетімді емес. Музейлер де басқа ғылыми ұйымдар тәрізді ғылыми-зерттеу субъектісі атануы үшін штатында ғылыми дәрежесі бар ғалымдардың болуы, белгілі бір деңгейдегі процентиль көрсеткіші бар басылымдарда мақалалардың жариялануы және т.б. талаптарды орындауы тиіс. Тарих, музей ісі, археология немес этнография саласында зерттеулер жүргізетін ғалымдар өңірлерде сирек кездеседі.

Жергілікті уәкілетті органдар облыстық, қалалық-аудандық музейлердің зерттеушілік жұмыстарына қолдау білдіріп, өлкетану, өңірдегі әдебиет, өнер тақырыптарындағы жобаларға гранттар беру тәжірбиесін енгізуді қарастырса, өңірдегі музей мамандарының зерттеушілік жұмыстарына қолдау болар еді.

Музейдің мәдени-білім беру жұмысы: экскурсия жетекшісінен музей педагогына дейін. Музей экскурсиясы терең білім мен шеберлікті қажет етеді. Ресей, Беларусь, Эстония елдерінің тәжірибелерінде музейдегі экскурсия жетекшілері баяндаушы рөлінен музей педагогы, музей медиаторы тәрізді уақыт талабына сай келетін бағыттарда жұмыс істейді.

Қазақстан музейлерінде *музей педагогикасы* ҚР Ұлттық музейі мен ҚР Мемлекеттік орталық музейінде жолға қойылған. Өңірлердегі музейлерде музей педагогикасына арналған бөлімдердің болмауына байланысты музейдің педагогикалық бағыттағы жұмыстары лайықты деңгейде жүргізілмейді. Музейлер үшін маңызды бағыттағы бұл жұмысты қолға алу үшін ҚР Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 31 наурыздағы «Мәдениет ұйымдары желісінің ең төмен мемлекеттік нормативтерін және облыстық, республикалық маңызы бар қаланың, астананың, аудандық, облыстық маңызы бар қалалардың, селолық деңгейлердегі мемлекеттік мәдениет ұйымдарының үлгілік штаттарын бекіту туралы» бұйырығына «музей педагогы» лауазымын қосу қажет.

Қазақстан музейлерінің әрбір үшінші қонағы балалар екенін статистикалық көрсеткіштер де анықтап беріп отыр. Балаларға арналған музейлік креативті бағдарламалар ұйымдастыру арқылы музейді балалар шығармашылығының орталығына айналдыру маңызды.

Қазақстан Республикасы мәдени саясатының 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасына сәйкес, музейге келушілер көрсеткішін 2029 жылға қарай 20%-ке ұлғайту көзделген [«Әділет», 2023: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000250#z18>: 24.12.2024]. Келушілер көрсеткішін арттыру үшін музейдегі педагогикалық жұмыстарға қажетті кадр мәселесі, қайта даярлау тәрізді проблемалары да шешілуі тиіс.

Музей кадрларын дайындау – бүгінгі күннің өзекті проблемасы. Қазақстанда музей ісіне кадр дайындайтын 3 жоғары оқу орны бар. Олар – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақ ұлттық өнер университеті және А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті. Аталған университеттерде оқитын білім алушылардың саны көп емес. Оқу топтарындағы білім алушылар саны 2-5 аралығында болып келеді. Білім алушылардың санының аздығынан осы уақытқа дейін музей кадрларын дайындап келген М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетіндегі «музейтану және ескерткіштерді қорғау» мамандығы жабылды.

Кадр проблемасын шешу үшін «музейтану» мамандығына креативті көзқарас қажеттігі туындап отыр. Мамандықты оқытатын білім беру бағдарламасының мазмұнын қайта қарап, жұмыс берушінің сұранысын ескеріп, өзекті пәндерді енгізу – уақыт талабы.

Қорытынды. Мониторинг жұмысын жүргізу үшін орталық және жергілікті атқарушы органдардың мәдениет басқармаларына 22 сұрақтан тұратын сауалнама жолданған болатын. Сауалнама сұрақтарының нәтижесінде музейлердің белгілі бір аумақтағы халық санына шаққандағы үлесі, музейлердің бейіні, музейге арнап салынған ғимараттардың саны, интернет ресурстарға қолжетімділігі, кадр құрамы, музей қоры, реставрация мәселелері, цифрландыру жұмыстары, ғылыми-зерттеу жұмыстарының қорытындылары, көрме-экспозициялық жұмысы, мәдени-білім беру қызметі тәрізді бірнеше бағыттағы музей жұмыстарының көрсеткіштері белгілі болды.

Айта өту керек, осы уақытқа дейін Қазақстан музейлері туралы мониторинг дайындаған уақытта тек ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі мен облыстық басқармалар мен қалалық, аудандық мәдениет бөлімдеріне қарасты музейлер ғана есепке алынатын. Сауалнама жүргізгенде ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінен басқа министрліктерге қарасты музейлер де қамтылды.

Сондай-ақ, сауалнама жүргізу кезінде филиал ретінде жұмыс істеп жатқан музейлердің басты музейі ғана бір мекеме ретінде тізімге алынып, филиалдары көп жағдайда есепке алынбайтынын анықталды. Сонымен қатар, кейбір музейлер мәдени орталықтардың құрамында болып, музей ретінде тізімге алынбай қалатын жағдайлары да кездесті. Сауалнамаға берілген жауаптарды талдай отырып, жұмыс тобы мұндай қателерді түзетті.

Қазақстан музейлерінің қызметіне тұрақты түрде белгілі бір аралықпен мониторинг жүргізу маңызды. Мүмкіндігінше әр 3 жыл сайын мониторинг жүргізіп, қорытындысын мақала көлемінен ұлғайтып, кең көлемді ақпараттық бюллетень етіп шығару арқылы Қазақстан музей ісінің даму бағдарын айқындауға болады.

ӘДЕБИЕТ

Джордж Э. Справочник куратора. Перевод Шеставков А. Москва, Ад Маргинем, 2017. 352 стр.

Жолбарыс Н. Интернет-ресурсы в музейном деле Республики Казахстан // Молодежный вестник СПбГИК. 2018. №2 (10). С. 57-60.

Ибраева А.Ф. Қазақстан музейлері: тарих және тағылым. Астана, 2012.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің 2023 жылға арналған жылдық есебі // Астана. 2024.

Кайназарова А.К. Музейное дело в Казахстане (1831-1925 гг.): автореф. ... к.и.н. Алматы, 1995. 24 с.

Кожяхметов Б., Сафарова Д., Усманова Э. Музеи Казахстана в XXI веке. Анализ ситуации // Гороховские чтения: материалы первой региональной музейной конференции. Отв.ред.: Н.О. Иванов. Челябинск, 2010. С. 95-128.

Сапанжа О.С. Классификация музеев и морфология музейности: структура и динамика // Санкт-Петербург. Вопросы музеологии. 2012. № 1 (5).

Столяров Б.А. Музей в пространстве художественной культуры и образования. СПб., 2007. С. 85.

Тайман С.Т. Қазақстанда мұражай жүйесінің дамуы: тәжірибелер және проблемалары (1946-1970 жж.): т.ғ.к. ... автореф. Қарағанды, 1999. 28 б.

Файзуллина Г.Ш. Музеология как наука: казахстанские реалии // Journal of history. №1 (96). 2020

Файзуллина Г.Ш., Асанова С.А. Музейное дело Казахстана: вопросы истории и практики. Алматы: «Университет «Туран», 2022. 344 с., илл.

Файзуллина Г., Асанова С., Джасыбаев Е. Современный музей в Казахстане: вопросы, факты, мнения: Сб. ст. Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2012. 306 с.

Юренева Т. Ю. Музееведение: учебник для подготовки кадров высшей квалификации. М.: Институт Наследия, 2020.

ЭЛЕКТРОНДЫ РЕСУРСТАР

2023 жылы аяқталған ғылыми зерттеулер туралы ақпарат [Электронды ресурс] «ҰМҒТСО» сайты. – 2024: – Алматы. – 2024. Қолжетімді режим <https://www.ncste.kz/kz/informacziya-po-zavershennyim-nauchnyim-issledovaniyam> (қаралған күні: желтоқсан, 2024);

Мәдениет статистикасы [Электронды ресурс] ҚР ҰСБ 2024. – Электронды мәлімет – Астана. – 2024. Қолжетімді режим <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/> (қаралған күні желтоқсан, 2024);

Мәдениет ұйымдары желісінің ең төмен мемлекеттік нормативтерін және облыстық, республикалық маңызы бар қаланың, астананың, аудандық, облыстық маңызы бар қалалардың, селолық деңгейлердегі мемлекеттік мәдениет ұйымдарының үлгілік шарттарын бекіту туралы [Электронды ресурс] «Әділет» базасы. – 2011: – Астана. – 2024. Қолжетімді режим <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000076> (қаралған күні: желтоқсан, 2024);

Мемлекеттік мәдениет ұйымдарына, жекелеген кәсіби көркем, шығармашылық ұжымдарға "Ұлттық" мәртебе берудің қағидасы мен шарттарын бекіту туралы [Электронды ресурс] «Әділет» базасы. – 2011: – Астана. – 2024. Қолжетімді режим <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000076> (қаралған күні: желтоқсан, 2024);

Кутушева М. Жәңгір ханның қару-жарақ палатасы [Электронды ресурс] KAZMUSEUM.KZ. 2024. – Электронды мәлімет – Астана. – 2024. Қолжетімді режим <https://kazmuseum.kz/aza-stan-muzejleri/item/2353-zha-gir-khanny-karu-zharak-palatasy> (қаралған күні: желтоқсан, 2024);

Қазақстан Республикасы мәдени саясатының 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы [Электронды ресурс] «Әділет» базасы. – 2011: – Астана. – 2024. Қолжетімді режим <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000250#z18> (қаралған күні: желтоқсан, 2024);

Сейсембек А. Какие музеи Казахстана получают статус национальных [Электронды ресурс] ИНФОРМБЮРО. 2024. – Электронды мәлімет – Астана. – 2024. Қолжетімді режим <https://informburo.kz/novosti/kakie-muzei-kazakhstan-polucal-status-nacionalnyx> (қаралған күні: желтоқсан, 2024);

Ұлттық музейдің жаңа екі залы [Электронды ресурс] «Егемен Қазақстан» газетінің сайты. 2024: – Астана. – 2024. Қолжетімді режим <https://egemen.kz/article/340740-ulttyq-muzeydinh-dganha-eki-zaly> (қаралған күні: желтоқсан, 2024).

REFERENCES

George E. Spravochnik kuratora. Perevod Shestavkov A. Moskva, Ad Marginem, 2017. 352 p. (In Russian)

Zholbary`s N. Internet-resursy v muzejnom dele Respubliki Kazakhstan // Molodzhenyj vestnik SPbGIK. 2018. №2 (10). pp. 57-60. (In Russian)

Ibraeva A.G. Qazaqstan muzejleri: tarih zhane tagy`ly`m. Astana, 2012. (In Kazakh)

Qazaqstan Respublikasy Ulttyq muzejinin 2023 zhylyga arналған zhyldyq esebi // Astana. 2024. . (In Kazakh)

Kajnarova A.K. Muzejnoe delo v Kazakhstane (1831-1925 gg.): avto-ref. ... k.i.n. Almaty`, 1995. 24 p. (In Russian)

Kozhaxmetov B., Safarova D., Usmanova E. Muzei Kazakhstana v XXI veke. Analiz situacii // Gorohovskie chteniya: materialy` pervoj regional`noj muzejnoj konferencii. Otv.red.: N.O. Ivanov. Chelbinsk, 2010, pp. 95-128. (In Russian)

Sapanzha O.S. Klassifikaciya muzeev i morfologiya muzejnosti: struktura i dinamika // Sankt-Peterburg. Voprosy muzeologii. 2012. № 1 (5). (In Russian)

Stolyarov B.A. Muzej v prostranstve hudozhestvennoj kul'tury i obrazovaniya. SPb., 2007, p. 85. (In Russian)

Tajman S.T. Qazaqstanda murazhaj zhyjesinin damuy: tazhiribeler zhane problemalary (1946-1970 zhzh.): t.g.k. ... avtoref. Qaragandy, 1999. 28 p. (In Kazakh)

Fajzullina G.Sh. Muzeologiya kak nauka: kazakhstanskije realii // Journal of history. №1 (96). 2020 (In Russian)

Fajzullina G.Sh., Asanova S.A. Muzejnoe delo Kazakhstana: voprosy istorii i praktiki. Almaty: «Universitet «Turan», 2022. 344 p., ill. (In Russian)

Fajzullina G., Asanova S., Dzhasybaev E. Sovremennyj muzej v Kazakhstane: voprosy, fakty, mneniya: Sb. st. Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2012. 306 p. (In Russian)

Yureneva T.Yu. Muzeevedenie: uchebnik dlya podgotovki kadrov vysshej kvalifikacii. M.: Institut Naslediya, 2020. (In Russian)

ELECTRONIC RESOURCES

2023 zhyly ayaqtalghan gylymi zertteuler turaly aqparat [Elektrondy resurs] «UMGTSO» sajty. – 2024: – Almaty. – 2024. Qolzhetimdi rezhim <https://www.ncste.kz/kz/informacziya-po-zavershennyim-nauchnyim-issledovaniyam> (qaralghan kuni: zheltoqsan, 2024);

Mädeniet statistikasy [Elektrondy resurs] QR USB 2024. – Elektrondy malimet – Astana. – 2024. Qolzhetimdi rezhim <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-culture/> (qaralghan kuni zheltoqsan, 2024);

Mädeniet ujymdary zhelinin en tomen memlekettik normativterin zhane oblystyq, respublikalyq manyzy bar qalanyn, astananyn, audandyk, oblystyq manyzy bar qalalardyn, selolyq dengejlerdegi memlekettik madeniet ujymdarynyn ulgilik shtattaryn bekitu turaly [Elektrondy resurs] «Adilet» bazasy. – 2011: – Astana. – 2024. Qolzhetimdi rezhim <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000076> (qaralghan kuni: zheltoqsan, 2024);

Memlekettik madeniet ujymdaryna, zhekelegen kasibi korkem, shygarmashylyq uzhymdarga "Ultyyq" martebe berudin qagidasy men sharttaryn bekitu turaly [Elektrondy resurs] «Adilet» bazasy. – 2011: – Astana. – 2024. Qolzhetimdi rezhim <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000076> (qaralghan kuni: zheltoqsan, 2024);

Kutusheva M. Zhangir hannyn qaru-zharaq palatasy [Elektrondy resurs] KAZMUSEUM.KZ. 2024. – Elektrondy` malimet – Astana. – 2024. Qolzhetimdi rezhim <https://kazmuseum.kz/aza-stan-muzejleri/item/2353-zha-gir-khanny-karu-zharak-palatasy> (qaralghan kuni: zheltoqsan, 2024);

Qazaqstan Respublikasy madeni sayasatynyn 2023 – 2029 zhyldarga arналған tuzhyrymdamasyn bekitu turaly [Elektrondy resurs] «Adilet» bazasy. – 2011: – Astana. – 2024. Qolzhetimdi rezhim <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000250#z18> (qaralghan kuni: zheltoqsan, 2024);

Sejsembek A. Kakie muzei Kazakhstana poluchat status nacionalnyh [Elektrondy resurs] INFORMBYURO. 2024. – Elektrondy malimet – Astana. – 2024. Qolzhetimdi rezhim <https://informburo.kz/novosti/kakie-muzei-kazaxstana-polucat-status-nacionalnyx> (qaralghan kuni: zheltoqsan, 2024);

Ultyyq muzejdin zhana eki zaly [Elektrondy resurs] «Egemen Qazaqstan» gazetinin sajty. 2024: – Astana. – 2024. Qolzhetimdi rezhim <https://egemen.kz/article/340740-ulttyq-muzeydinhdganha-eki-zaly> (qaralghan kuni: zheltoqsan, 2024).

Авторлар туралы мәлімет: Жолбарыс Нұрсерік – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің ғылыми қызметкері (0580051, Самал-1/44, Алматы қ., Қазақстан), музейтанушы. E-mail: zholbarysnurserik@gmail.com

Қалнияз Бақытжан – ҚР Ұлттық музейі Қазақстан музейлерін дамытуды үйлестіру-әдістемелік орталығының жетекшісі (010000, Тәуелсіздік даңғылы 54, Астана қ., Қазақстан). E-mail: bakitzhan_kalniyaz@mail.ru

Жайлыбаев Дәулет – музей ісінің маманы, этнолог (641010, Шучье кенті, Ақмола облысы, Қазақстан). E-mail: daulet_87@bk.ru

Сведения об авторах: Жолбарыс Нурсерик – научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан, (0580051, Самал-1/44, г. Алматы, Казахстан), музеолог. E-mail: zholbarysnurserik@gmail.com

Калнияз Бакытжан – руководитель Координационно-методического центра по развитию музеев Казахстана Национального музея Республики Казахстан (010000, проспект «Тәуелсіздік», 54, г. Астана, Казахстан) . E-mail: bakitzhan_kalniyaz@mail.ru

Жайлыбаев Даулет – музейный сотрудник, этнолог (641010, Шучье, Ақмолинская область, Казахстан). E-mail: daulet_87@bk.ru

Information about the authors: Zholbarys Nurserik – research worker of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, museologist. The Republic of Kazakhstan, 05005, Almaty, Samal 1, 44. E-mail: zholbarysnurserik@gmail.com

Kalniyaz Bakytzhan – Head of the Coordination and Methodological Center for the Development of Museums of Kazakhstan of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, museologist, ethnologist, the Republic of Kazakhstan. 010000, Astana, Tauelsizdik Avenue, 54. E-mail: bakitzhan_kalniyaz@mail.ru

Zhailybayev Daulet – museum employee, ethnologist. Republic of Kazakhstan. 641010, Akmola region, Shuchye city. E-mail: daulet_87@bk.ru

Авторлар ұжымы осы мақаланы дайындау үшін сауалнама жауаптарын бірінші кезеңде өңдеуге қатысқан ҚР Ұлттық музейі Қазақстан музейлерін дамытуды үйлестіру-әдістемелік орталығының қызметкерлері – Роза Нүсіпқалиеваға, Өркен Бекетаевқа, Жалғас Иманбаевқа, Қуанышкүл Қабыловаға алғысын білдіреді.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 02.12.2024.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.12.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 09.12.2024.

КОНЦЕПЦИЯ построения музейной экспозиции «Музей Райымбек-батыра в г. Алматы»

Введение

Музей Райымбек-батыра будет расположен на территории Алмалинского района, на проспекте Райымбека, 196 А.

Данный участок является для казахов сакральным местом. Согласно передаваемой поколениями устной традиции, на этом месте во второй четверти XVIII века был захоронен великий сын казахского народа, один из руководителей казахского ополчения в освободительной войне против джунгарского нашествия в казахские степи в XVII-XVIII вв. Райымбек батыр.

В 1981 году здесь была установлена гранитная стела высотой 15 м. В 1994 году по инициативе историко-этнографического общества «Райымбек», воздвигнут мавзолей над захоронением. Рядом с мавзолеем установлена статуя легендарного белого верблюда, на котором, согласно легенде, свой последний путь совершил Райымбек-батыр.

В 2017 году постановлением Акимата города Алматы №4/395 от 3 октября 2017 года мавзолей Райымбек-батыра вместе с прилегающей территорией был передан в коммунальную собственность города Алматы и принят в оперативное управление КГКП «Объединение музеев г. Алматы» в марте 2018 года. Общая площадь переданного под музей участка, вместе с мавзолеем составляет 0, 2713 га. В настоящее время завершается работа над проектом мемориального комплекса «Райымбек-батыр» с расположенным зданием музея общей площадью 873, 9 кв. м, площадь экспозиции 261 кв. м.

Цель концепции – создание научных основ музейной экспозиции, посвященной жизни и деятельности Райымбек-батыра, роли военачальников-батыров освободительной борьбе казахского народа против джунгарских завоевателей, трагичным и в то же время героическим страницам истории Казахстана XVIII века.

Данная концепция направлена на представление образа современного музея, соединяющего элементы традиционного музейного консерватизма и динамичность развития общества.

1. Миссия музея.

Музей – это прежде всего идеологическое и научно-просветительское учреждение, которое является одним из главных инструментов воспитания нации в духе любви и преданности к своей стране, ее народу, истории этого народа.

Музей – это прикладная история, когда через впитавшие в себя многовековую ауру времени вещи, документы, фото и другие экспонаты, посетители музея и прежде всего наши сограждане проникаются и начинают понимать тысячелетний путь, который прошла его страна, его земля, его Родина – Республика Казахстан. Через знание истории своей страны, своего народа воспитывается то, что называется патриотизмом, знание истории своей родины, гордость за нее, готовность отдать жизнь за Родину – это и **есть национальная идея**.

Исходя из вышеуказанного, основными задачами отечественных музеев должны стать: демонстрация богатого исторического наследия страны, сбережение, пополнение и популяризация музейных коллекции, воспитание в посетителях, особенно у подрастающего поколения чувство уважения к истории казахской государственности, формирования активной гражданской позиции, эрудиции и патриотизма.

В этом ряду особая роль принадлежит музеям, посвященным выдающимся событиям прошлого, ее героическим участникам, сыгравшим особую роль в **создании, становлении и**

защите Отечества. Одним из таких учреждений культуры, несомненно, будет и музей Райымбек-батыра.

Музей станет открытым общественным пространством, создающим уникальные возможности для диалога и коммуникационных связей между самым широким кругом посетителей, площадкой сосредоточения значимых событий в жизни города Алматы и ключевых историко-культурных мероприятий.

Уникальность предлагаемой концепции **построения музейной экспозиции** – уход от «замкнутого» типа музея и интеграция в городскую культурно-образовательную среду.

2. Хронология действия музейной экспозиции.

При построении экспозиции, в целях наиболее рационального и полномасштабного раскрытия темы «Батыры, их роль и значимость в казахском обществе. Райымбек-батыр» предполагается охватить **хронологический период – XVII - вторая половина XVIII веков** – время героической борьбы казахского народа в освободительной войне с джунгарскими завоевателями.

Середина 30-х годов XVII века в истории Центральной Азии ознаменована появлением на исторической арене могучего государства – Джунгарского ханства. «Последняя кочевая империя в Средней Азии» назвал его академик В.В. Бартольд (Бартольд, 1968: 539). С этого времени джунгары от политики периодических грабительских набегов на территорию Казахского ханства, переходят к планомерному завоеванию казахских земель. Богатая водными ресурсами пастбищная территория Жетысу стала основной ареной военных действий, кульминацией которой стали 1723-1730-е годы, т.н. годы «Ақтабан шұбырынды» (Годы великого бедствия), завершившиеся исторической победой казахского объединенного войска всех трех жузов под руководством хана Младшего жуза – Абулхаира.

Решающее поражение джунгарам было нанесено в районе озера Балхаш, в местности, названным Аныракай. Победа в Аныракайском сражении стала переломным моментом в истории казахско-джунгарских войн.

В народной памяти, наряду с ханами и султанами, остались имена героев-батыров, внесших основополагающий вклад в победу в более чем столетней войне: Каракерей Кабанбай, Канжыгалы Богенбай, Шакшак Жанибек, Тама Есет, Сыргели Каратлеук, Шапырашты Наурызбай, Албан Райымбек, Каракалпак Кулышбек, Каскараул Молдыбай, Тансыккожа Малыт и многие другие.

3. Структура музейной экспозиции.

В основе музейной экспозиции предполагается построение двух основных разделов:

- а) Институт батыров в казахском кочевом обществе: роль, значение и место.**
- б) Райымбек-батыр – выдающийся казахский полководец XVIII века.**

4. Институт батыров в казахском обществе.

В современных научных изданиях и исторической публицистике по истории Казахстана довольно широко представлена тема военной и политической деятельности многих казахских батыров позднего средневековья и нового времени. Однако, как особый институт военной и политической организации казахского общества, почти не рассматривалась. Исключением является работа И.В. Ерофеевой (Ерофеева, 2010)

Важнейшим структурным элементом военной организации кочевых обществ от эпохи поздней бронзы (II-го в. до н.э.) до Нового времени (XIX в.), был институт военных вождей или батыров.

Тюрко-монгольское слово «батыр» или «бахадур» первоначально означало любого храброго воина, отличившегося в военных набегах и сражениях. Со времен Чингиз хана звание «бахадур» как титул присваивалось военизированным представителям тюрко-монгольской знати нечингизидского происхождения, с совершивших те или иные подвиги во время сражений (Субудэй-бахадур, Джэбэ-бахадур и др.)

В более позднее время, начиная со времени Казахского ханства (XV в.), титул «батыр», или «бахадур» начал получать любой храбрый и отважный воин за свои боевые подвиги, как из среды простых кочевников, так и из сословия чингизидов.

Званием «батыр» обладали также многие степные ханы и султаны, которым приходилось осуществлять руководство военными действиями против внешних неприятелей или проявившие выдающуюся храбрость в сражениях.

Так, согласно индивидуальным надписям на оттисках печатей, титул «батыр» («бахадур») имели ханы: Тауке (1661-1715 гг.), Абулхаир (1710-1748 гг.), Абулмамбет (1738-1770 гг.), Абылай (1771-1780 гг.). В этом случае, звание «батыр» прибавлялось к собственному имени и ханскому титулу (например, Абылай хан бахадур). Причем, в исторических исследованиях, долгое время превалировало мнение о батырах, институте батыров как социальной категории общества (как, например, ханы, султаны, бии и т.д.). Правильное определение институту батыров, впервые дал в своей работе «Батыр Срым» академик М.П. Вяткин в 1947 году. По характеристике М.П. Вяткина, термин батыр не имел социального содержания, а представлял собой почетное звание или титул, «атақ», и, при этом звание «батыр» никогда не было наследственным, его приобретали только личными воинскими заслугами и подвигом (Вяткин, 1998: 108).

Отсюда значение, роль и место батыров в казахском обществе – отважных воинов и военных вождей – определялось той огромной ролью, которую они играли в периоды массовых вооруженных вторжений и набегов внешних врагов на их традиционные пастбища, находясь перед лицом опасности во главе своего рода или жуза.

Все батыры, возглавлявшие вооруженные отряды казахов, имели, как отмечает И.В. Ерофеева, (Ерофеева, 2013: 26), символические внешние знаки отличия, которые четко маркировали привилегированный статус военачальника-батыра и во время боевых действий визуально выделяли их из общей массы остальных воинов казахских войск. Такими атрибутами боевой экипировки казахских батыров в XVII-первой половине XIX веков, были металлическая, «панцирная рубаха» и пиковидный шлем с перьями чаще филина.

Казахские батыры, имея большой опыт участия в боевых сражениях и практические знания в области военного дела, составляли самую многочисленную группу из всех категорий военачальников казахских ополчений и фактически являлись стержнем военной организации казахов. Они могли формировать боеспособные вооруженные отряды кочевников, во главе которых осуществляли сложные тактические действия в условиях экстремальной военной обстановки.

Основными функциями батыров были следующие виды деятельности:

- руководство боевыми операциями своего отряда или ополчения,
- участие в выборах главы общеказахского ополчения во время войны,
- разработки военной тактики и применение ее во время сражения,
- обеспечение согласованных действий своих отрядов с другими воинскими соединениями, а также с верховным командующим казахского ополчения.

Особенно возросли престиж и общественное значение батыров казахских жузов в середине XVIII в., когда необходимость эффективного отпора джунгарской агрессии привела к появлению целой плеяды выдающихся полководцев-батыров, происходивших из разных социальных групп кочевников-казахов. Их боевые подвиги были воспеты наиболее прославленными акынами и жырау своей эпохи и со временем глубоко запечатлились в историческом сознании казахского народа.

Самыми известными героями – батырми казахско-джунгарских войск стали: Кабанбай Кожажулы (1691/1703-1780) из племени найман, Богенбай Акшаулы (1690-1775) и Малайсары Токтаулы (умер 1773/1775) – из племени аргын, Жаныбек Кошкарулы (Шакшак Жаныбек (умер 1751) – из Среднего жуза; Бокенбай Караулы (умер в 1741), Есет Кокыулы (1667-1749), Тайлак Матиулы – из племени жетыру Младшего жуза, Отеген Отегенулы (1698-1764) – из племени дулат, Саңырақ Токтабайулы (1693-1750) – из рода ошакты,

Наурызбай Куттымбетулы (1708-1781) из рода шапырашты, Райымбек-батыр и его дед Хангельды из рода албан Старшего жуза и многие другие.

С именами вышеназванных военачальников связаны победы казахских войск над джунгарами в самых крупных баталиях: при освобождении Туркестана (1724 г.), в серии военных сражений на территории междуречья Буланты-Белеутти, в том числе в битве при местности Карасиир (1727 г.), где казахи нанесли первое серьезное поражение войскам джунгар; в Аныракайской битве (1730 г.), Шидертинском (конце 1740 г.), и Шоргинском (1757 г.) победных сражениях.

Это был завершающий этап почти 200-летней кровопролитной борьбы казахского народа с джунгарами. Именно на этот хронологический этап выпадает основная героическая деятельность Райымбек-батыра.

5. Контент экспозиции

«Батыры – роль, место и значимость в казахском обществе»

Содержание тематических зон раздела экспозиции «Батыры – роль, место и значимость в казахском обществе»

- При планировании экспозиции, исходя из наличия экспонатов, в основе решения должен быть положен принцип логического соотношения подлинных экспонатов и научно-вспомогательного материала-карт, художественных произведений, диорам, мультимедия и др., добиваясь исходя из тематики и поставленных идеологических целей, максимальной зрелищности экспозиции.

- Начало экспозиционного маршрута возможно обозначить большой динамичной мультимедийной картой (3x4 м.) Казахстана XVII- XVIII веков с выделением всех мест значимых сражений казахско-джунгарских войн, с включением видеорядов батальных сцен (использовать фильмы: «Кочевники», «Жау жүрек мың бала» и др.)

- Основной, объединяющую экспозицию раздела может быть полномасштабный макет – реконструкция военачальника – батыра в полном боевом облачении – «Ер қаруы – бес қару»

Основной комплекс предметов вооружения казахов характеризуется разнообразными видами (подвидами) холодного оружия. Но степень их распространенности («вооруженности») была неодинаковой. Полным боевым специализированным оснащением обладали в первую очередь знатные воины – ханы, султаны, батыры. Их традиционный набор боевых средств стоял из пяти видов оружия («бес қару»): 1) лук (садақ); 2) сабля (қылыш); 3) копьё (найза); 4) топор (айбалта); 5) булава (күрзі).

Все батыры, возглавлявшие вооруженные отряды казахских воинов, имели, как отмечают исследователи, символические внешние знаки отличия, которые четко маркировали привилегированный статус военачальника-батыра во время боевых действий визуально выделяя ее представителей из общей массы войска. Такими основными атрибутами боевой экипировки казахских батыров были металлическая панцирная рубаха и пиковидный шлем с перьями чаще филина.

Рядовые воины были вооружены самыми различными видами холодного оружия: дулыга сауыт, шарайна, жауынгерлик белдик, айбалта, семсер и т.д. Эти вещи можно будет расположить в объемных витринах, расположенных в ряд с основной реконструкцией.

Помимо этого здесь же можно показать образцы музыкальных инструментов, которые использовались при походах и сражениях – дауылпаз, шындауыл, барабан, керней и др.

- В этой же зоне: «Ер қаруы – бес қару – интересно вписались бы реконструкция оружейной мастерской – кузницы.

- Для усиления восприятия заданной темы экспозиции предметная полномасштабная диорама – Аныракайского сражения. На диораме, в ложбине между хребтами Аныракай и Хантау вдоль течения реки Или, в противостоянии друг другу, в предвкушении битвы, расположены казахские войска во главе с ханом Абулхайром и войска джунгар, возглавляемые хунтайджи Галдан-Цереном. В центре между войсками проходит

обычно предвещающий сражение поединок. С казахской стороны султан Абылай (Абулмансур), с джунгарской стороны сын Галдан-Церена, Шарыш-бахадур. Именно здесь, после победы в единоборстве, Абулмансур, начал именоваться по имени деда Аблаем-султаном и получил за отвагу звание батыр.

- Большой зрительский интерес привлекло бы создание в данном разделе экспозиции т.н. галереи портретов батыров. Однако следует учитывать тот факт, что все ныне имеющиеся портреты деятелей прошлого – это всего лишь восприятие их современными художниками. В силу многих причин чисто объективного характера (кочевничество, войны и др.) реальных изображений батыров того периода не сохранились.

Известен только один случай, когда А. Кастеев создавая портрет Аблай хана использовал автопортреты Ч. Валиханова, опираясь на устную народную традицию о схожести Ч.Ч. Валиханова на своего прадеда хана Аблая...

- При оформлении экспозиции вполне уместно использовать работы классиков казахской школы живописи, писавших на исторические темы. В первую очередь работы Кулахмета Ходжикова (эскизы к кинокартине «Кыз Жибек»), Нагимбека Нурмухамедова, А. Кастеева. Вообще в мировой музейной практике использование художественных полотен в качестве дополнительного материала к историческим экспозициям как тренд, набирает стремительные обороты в новых музеях Америки, Европы.

- Одним из ключевых моментов для более яркого представления героического исторического наследия является их визуализация, достойный великих казахских батыров, аудио и видеоряд по отдельно разработанной концепции мультимедийного контента. Отснятую продукцию можно будет распространять в сети (реклама музея), на телеканалах и в музейных интерактивных киосках.

В отдельных закрытых зонах музея можно использовать аудиофон, соответствующей тематике экспозиции – кюи времен казахско-джунгарских войн («Қалмақтың қара жорғасы», «Қалмақ биі», «Абылайдың қара жорғасы», «Қоржынқакпай» и др.).

Контент инфо-киосков можно выстроить с учетом возрастных и социальных особенностей посетителей. В видеосеансы можно включить экспонаты и артефакты по институту казахских батыров-военачальников в других музеях (ЦГМ РК, Национальный музей РК) желательно в трехмерной проекции, с возможностью просмотра со всех сторон (компьютерные модели экспонатов) или в очках дополненной реальности.

Как услугу можно предусмотреть возможность скачать информацию на флэшкарты или иные виртуальные носители.

6. Райымбек-батыр – выдающийся казахский полководец.

Выдающийся полководец, один из руководителей и героев освободительной войны казахского народа против джунгарского нашествия XVII-XVIII вв. Райымбек-батыр Тукеұлы родился около 1705 года у подножья гор Алатау, в Юго-Восточном Казахстане (Жетысу, ныне Райымбекский район Алматинской области). Относится к роду албан, племени Уйсун Старшего (Ұлы) жуза казахов. Его шежире выглядит так: Албан – Сары – Сүйерқұл – Шоған – Алжан (Мәмбет) – Сырымбет – Хангельды – Түке – Райымбек (Сактаганова, 2019: 482).

Полной и научно-достоверной информации о жизни и деятельности Райымбек-батыра нет, из-за отрывочности и недостаточного количества архивных или других письменных историографических источников.

В основе сведений о жизни и деятельности батыра – передаваемая поколениями устная народная традиция о событиях и выдающихся личностях прошлой истории Казахстана. В настоящее время основным письменным источником о Райымбек-батыре являются рукописи Кабылбека Сауранбаева и Мокена Болыс-улы (хранятся в архиве Института литературы им. М.О. Ауэзова, папка 813-9, тетрадь – 4, в архиве Института истории и этнологии им. Ш.Ш. Валиханова, папка №1670, имеются отрывочные сведения о батыре Рахымжана Койлыбайулы.

Среди них основным источником считается рукопись Кабылбека Сауранбаева «Райымбек батырдың шайқастары», датируемая 1922 годом. Во введении автор поясняет, что для выявления мест сражений, в которых принимал участие Райымбек батыр, при написании рукописи он беседовал не менее 30 информаторами, среди которых он называет 105-летнего правнука батыра Нартулы Кашагана, 115-летнего праправнука сподвижника Райымбек батыра, Сатай батыра Кезенкараулы Адильбека, 94-летнего аксакала Каримулы Кали, 94-летнего Бекботаулы Кебайжана и ряд других аксакалов из рода албан.

Однако здесь следует учитывать, что в 1922 году Кабылбеку Сауранбаеву его информаторы рассказывали о событиях, происходивших для них 150-200 лет назад, о людях, живших 4-5 поколений назад.

Вследствие этого, сведения, содержащиеся в рукописи отрывочны, порой противоречивы, что препятствует установлению хронологии всей героической деятельности Райымбек-батыра.

Среди произведений, заслуживающих внимания при изучении жизни и деятельности Райымбек батыра, можно выделить ряд современных изданий, среди которых – поэма Сабдалы жырау «Райымбегім, асылым», Мокена Болысулы «Райымбек батыр», вышедшее в Синьцзяне (Кольджа), исследование Зейнуллы Саника и Бейсенгали Садыхана – «Кабанбай батыр», где есть упоминание о Райымбек батыре.

При изучении биографии Райымбек батыра, до сих пор не решен вопрос даты его рождения. В различных исследованиях присутствуют различные даты, в основном, называются 1705 и 1730 годы. Однако, если он родился в 1730 году, как предполагается в упомянутой выше рукописи Кабылбека Сауранбаева, он не мог быть соратником и участвовать в различных сражениях с джунгарами вместе с Кабанбай батыром, Богенбай батыром, Наурызбай батыром до 30-х годов XVIII века, о которых упоминают Бухар жырау, Кабай жырау, Кенен Азербайев в дастане «Токетай и Маникер»...

Проводивший по дате рождения Райымбек батыра исследование, известный публицист Рысбек Сарсенбаев на наш взгляд вполне обоснованно обозначает год рождения Райымбек батыра – 1705 год. Его отец Туке (в некоторых источниках Токен), был сыном известного батыра Хангельды, сподвижника Карасай-батыра. Хангельды-батыр известен по письменным источникам как один из участников российско-казахских переговоров 1733 г. Он один из подписантов письма-обращения казахов Старшего жуза к русской императрице Анне Иоанновне (Казахско-русские отношения: 1964: 118). Еще один архивный документ связан с сыном Райымбека Кожагулом, который от имени казахских племен Албан и Суан подписывает акт их добровольного присоединения к Российской империи. Известны еще 2 документа, в которых упоминается имя Кожагула (Сактаганова, 2019: 482).

Согласно кочевой традиции, по достижении 7 лет, его дед по материнской линии, сподвижник Жангир хана Орак батыр из рода жалайыр подарил Райымбеку боевой лук, саблю, боевой топор, пику, доспехи, шлем и жеребенка, известного впоследствии боевого спутника, скакуна Кокойнака.

В 17 лет Райымбек, по устным преданиям, участвовал в борьбе казахов с джунгарами и за личную отвагу удостоился у народа почетного звания «батыр». Его первый поход был направлен против джунгарского правителя Корына. В ущельях Тургеня Райымбек вместе с Сатай, Бердикожой, Аралбай и другими батырами одержали убедительную победу над джунгарским войском Корына и вытеснили их на восток. А в 18 лет Райымбек-батыр уже возглавлял одно из казахских ополчений, которое успешно совершало набеги на войска хунтайджи Цэван-Рабдана, верховного правителя Джунгарского ханства. В трагические годы «Ақтабан шұбырынлы» 1723 г. он вместе с известными батырами Утегеном, Малайсары, Сатаем и Наурызбаем спасал от гибели тысячи казахских семей.

Райымбек-батыр – один из участников и руководителей казахов в Аныракайской битве 1729 года, когда между низовьями рек Шу и Или объединённые силы трёх казахских жузов под руководством Абулхайыр-хана одержали крупную победу над джунгарами и

изгнали их из земель Жетысу. Райымбек-батыр вместе батырами Богенбаем и Кабанбаем сыграли важнейшую роль в долгожданной победе.

Райымбек-батыр вместе с великим ханом Абылаем, Богенбай-батыром, Кабанбай-батыром и многими другими соратниками приняли еще во многих битвах казахов с Джунгарским ханством. По преданиям, за военную стратегию и храбрость Абылай хан назначил Райымбека одним из своих полководцев.

В казахских преданиях говорится, что Райымбек прожил 80 лет, из них более 30 провел в седле с оружием в руках. В битвах он около 77 раз получал ранения, но в единоборствах (жекпе жек) одолел сотни врагов. Согласно преданиям Райымбек батыр победил в поединках Коруна, Бадама, Аганаса и Секера и др. прославленных предводителей и батыров Джунгарского ханства.

Райымбек-батыр, однако был не только отважным воином и искусным полководцем, он проявил себя как и талантливый дипломат, который добился значительных уступок от китайских послов в переговорах с при определении казахско-китайской границы. За храбрость, мужество, талант полководца и дипломата Райымбек заслужил всенародную славу и уважение соратников.

Воздвигнутая им огромная красная стела (курган Кызыл Оба) в Нарынколе стала через два века неоспоримым знаком при определении казахско-китайской границы (Турлыбаев, 1997: 56). В 1997 году здесь был открыт первый конный памятник батыру.

Райымбек-батыра еще при жизни называли святым (эулие). В среде казахского народа сохранились предания о деяниях эулие Райымбека, некоторые из которых носит мифический характер. Например, согласно одному преданию, когда казахское войско под руководством Райымбек-батыра не могло переправиться через бурлящую реку Или, батыр взмахнул мечом и воды реки разошлись и образовался путь, через которое прошло войско. По другой легенде, когда войско Райымбек-батыра в районе гор Бугыты и Торайгыр испытывало нехватку питьевой воды и воины были близки к смерти от жажды, батыр воткнул свое копьё (по другому варианту – меч) в землю и оттуда забил фонтан прохладной воды. До сегодняшнего дня существует открытый Райымбек-батыром родник, который народ называет – «Родник батыра Райымбека». Нетрудно в этих преданиях увидеть библейские сюжеты, связанные с пророком Мусой (Моисей).

Точная дата смерти Райымбек-батыра неизвестна. Согласно казахскому преданию, он, почувствовав приближение смерти, собрал всех близких людей и сказал: «В случае моей смерти заверните мое тело в кошму, погрузите на белого верблюда, и где возляжет верблюд, там и схороните меня». Вскоре после этого он умер. Смерть батыра оплакивали казахи всех трех жузов. Близкие поступили как завещал сам Райымбек-батыр. На месте, где он был похоронен воздвигли мавзолей, который вскоре стал местом полонничества казахов. Мавзолей Райымбек-батыру существовал до первых десятилетий XX века. Но во время гражданской войны она была разрушена. В 1981 году на месте захоронения Райымбек-батыра благодарные потомки установили гранитную стелу, в 1992 году возвели монументальный мавзолей в форме шатра, увенчанного полумесяцем (архитекторы Б. Ыбраев, Ш. Отепбаев, С. Агытаев). Внутри хранится прах великого батыра и аулие, казахстанцы со всей страны приезжают сюда для молитвы. Рядом с мавзолеем расположена статуя лежащего верблюда.

Известны следующие имена детей Райымбек-батыра: Нарт, Сарт, Кожагул, Ажи, Айтимбет, Оракбай, Масакбай, Конакбай, Кулжаман, Алтай.

Казахский народ помнит и почитает имя своего прославленного сына – Райымбек-батыра Тукеулы. Его именем названы проспект в Алматы, станция метро, село в пригороде Алматы и район в Алматинской области.

В 2005 году в Казахстане торжественно отмечалось 300-летие со дня рождения батыра, на въезде в Райымбекский район на шоссе Алматы-Кеген был установлен ещё один конный памятник Райымбеку. В 2012 году в городе Алматы на пересечении улиц Райымбека

и Пушкина был открыт большой памятник Райымбек-батыру (скульптор памятника Е. Рахмадиев, дизайнер И. Поляков, архитектор В. Немчиков).

7. Контент тематических зон раздела экспозиции «Райымбек батыр – выдающийся казахский полководец XVIII века».

• При работе над тематической структурой экспозиции, также, как и в первом разделе, в основе решения должен быть положен принцип логического соотношения подлинных экспонатов – и научно-вспомогательного материала – диорам, реконструкций, картографического материала и др., добиваясь, исходя из поставленных целей, максимальной зрелищности экспозиции.

• Для усиления зрительского восприятия темы в основе экспозиции возможно построение диорамы: «Райымбек батырдың Іледен өтуі» («Переправа казахских войск через реку Или»). Это передаваемый во всех устных преданиях эпизод казахско-джунгарской войны – битвы в долине Кокпекты, между горами Торайғыр и Соғеты, предположительно в конце 20-х годов XVIII века. Диорама показывает эпизод, когда Райымбек-батыр, используя свитые камышовые пласты, строит инженерное сооружение «кузер» - переправу через реку, и благополучно переправляет свои войска через бурные потоки реки Или. Согласно историческим преданиям, на своем легендарном скакуне Кокойнак, батыр руководит переправой войск, которые внезапно появившись в долине Кокпекты, нанесли джунгарам сокрушительное поражение.

• Как и в первом разделе начало экспозиционного маршрута можно обозначить динамической мультимедийной картой с местами сражений и боевых походов Райымбек-батыра: битва в ущельях Тургеня, в долине Кокпекты, в долине Анракай и др. При создании карты, можно использовать видеоряды батальных сцен из исторических фильмов.

• В этой же зоне можно использовать плоскостные информационные материалы, связанные с Райымбек-батыром – архивные документы (копии) о деде батыра Ханкельды-батыре, о сыне батыра Кожагуле, копии страниц о батыре с рукописей Кабылбека Сауранбаева и Мокена Болыс-улы, вырезки из первых газетных материалов о батыре, копия письма (от 31 декабря 1966 года) директора Института истории, археологии и этнографии Казахской ССР, членкорреспондента АН КазССР А.Н. Нусупбекова в ответ на запрос о батыре (от 14 октября 1963 года) председателя Алма-Атинского горисполкома Е.Д. Дуйсенова и др. Также можно изготовить и демонстрировать шежире Райымбек-батыра.

• Особой сложностью построения экспозиции, как отмечалось выше, является отсутствие не только мемориальных вещей Райымбек батыра, но и крайняя ограниченность предметно-вещевого ряда, оружия, предметов быта и т.д. описываемой эпохи.

• Вследствие этого, значительную часть экспозиции будут составлять **реконструкции**, предметов вооружения, конского снаряжения, предметов быта, относящихся к XVII-XIX вв.

• При оформлении экспозиции, достойное место должны занять работы классиков казахстанской живописи, писавшие на исторические темы. В этот же ряд можно поставить и исторические реконструкции казахской одежды, воинского снаряжения средневекового периода истории Казахстана, выполненные М. Гореликом.

• Центральной композицией раздела должна стать полномасштабная голографическая реконструкция 3 D «Белый верблюд» по центру зала.

• В завершающей экспозиции зоне можно расположить граффити со строками стихотворения М. Макатаева, посвященному Райымбек-батыру: «Ұрпағына медет бер, Ұлы бабам!» («Дай духовную силу потомкам, Великий предок!»).

Заклучение

В качестве конечного результата проекта должно стать открытие в городе Алматы нового современного, конкурентоспособного, с развитой сервисной инфраструктурой идеологического центра воспитания патриотизма и очага культуры – исторического музея Райымбек-батыра.

Открытие музея Райымбек-батыра в составе мемориального комплекса укрепит имидж Алматы как культурной столицы и позволит повысить роль музеев в системе историко-культурного туризма и способствовать развитию музейно-туристического потенциала города.

ЛИТЕРАТУРА

- Атығаев Н.Ә.* Қазақ хандығы тарих толқынында. Алматы: Елтаным баспасы, 2015.
- Бартольд В.В.* Сочинения. Т. V. Москва: Восточная литература. Наука, 1968.
- Бижанов М.* Социальные категории казахского общества XVIII века. М.- Л., Наука, 1964
- Вяткин М.П.* Батыр Срым. Алматы: Санат, 1998. 344 с.
- Ерофеева И.В.* Институт батыров в структуре военной организации казахов-кочевников // Роль номадов евразийских степей в развитии мирового военного искусства. Алматы: «Издательство LEM», 2010. С. 322–352.
- Ерофеева И.В.* «Между всеми старшинами знатнейший. первый казахский тархан Жанибек Кошкарулы. Алматы, 2013. С. 308 + 12 вкл.
- Журекбаев А.* Несломленный дух батыра Райымбека // Вечерний Алматы, 2015, 2 апреля (№39-40). С.8.
- История Алматы. В 2-х томах. Алматы, 2006. Т.1
- История Казахстана. В 5 томах. Алматы, 2010. Т.4. Глава 2
- Казахско-русские отношения в XVIII XIX веках. Алма-Ата, 1964.*
- «Киелі жолдың иесі – Райымбек...». Алматы, 2021
- Қазақ хандығы құрылымындағы билер, батырлар, қожалар, жасауылдар, аталықтар және тархандар институты:** монография / Ә. Мұқтар, Ұ. Ахметова, Н. Атығаев [ж.б.]. Алматы: Арыс, 2020. 248 б.
- Кауынбайұлы Т.* Райымбек батыр. Эсселер, тарихи очерктер, дастандар, баяндар. Алматы: «Білім» баспасы, 2005. – 216 с.
- Қолбасшы және мәмілегер: Отан соғысының қолбасшыларының бірі Райымбек-батыр туралы. / Б. Аяған, Д. Мұқатова // Қазақ тарихы. – 2006. - № 2.- 48-50 б.
- М. Қойгелдиев.* Баһадүр. Батыр Райымбек Түкеұлы туралы. Егемен Қазақстан.- 2005.-10 тамыз (№175).
- «Райымбек! Райымбек!». Поэма. / М. Мақатаев;
- «Райымбек батыр шайқастары» қолжазбалары. (Қ. Сауранбайұлы, 1981)
- Райымбек батыр // Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2012. Т. 87: Тарихи аңыздар, 2012. 153-213 бб.
- «Райымбек ата: аңыз бен шындық»; «Жас Алаш» газ. 1963; 12 мамыр
- Райымбек батыр: Дастан. М. Болысұлы. Алматы, 1991
- Райымбек батыр. Тарих. Тұлға. Уақыт. / Ш. Күмісбайұлы. Алматы. Аруна, 2006
- Райымбек батыр. Эсселер, тарих очерктер, дастандар, баяндар. / Т. Қауынбайұлы. Алматы: Білім, 2005
- Райымбек қазақ халқының даңқты ұлы: Түкеұлы Р. 300 ж. арн. Респ. ғыл. теориялық конф. материалдары, Талдықорған қаласы, 4 тамыз, 2005 ж. Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология инст-ты; Ред. Алқасы: Нұрпейісов К., Есім Ғ., Қойгелдиев М., және т.б. Алматы: ЖББ, 2005
- Сактаганова З.Г.* Батыр Райымбек Албан: что нам о нем известно? // Мир Большого Алтая. Международный научный журнал. 5(4) 2019. С. 480-490.
- Тұлғаға тағзым / Ш. Әміров // Егемен Қазақстан. 2012. 8 желтоқсан (№ 809/814).

Тұрлыбаев Ж. Қаһарлы заманның қаһарманы // Ұлағат, 1997, №1-2

REFERENCES

- Atygayev N.A.* Qazaq handygy tarih tolqynynda. Almaty: Eltanym baspasy, 2015.
- Bartol'd V.V.* Sochineniya. Vol. V. Moskva: Vostochnaya literatura. Nauka, 1968.
- Bizhanov M.* Social'nye kategorii kazahskogo obshchestva XVIII veka. M.- L., Nauka, 1964
- Vyatkin M.P.* Batyr Srym. Almaty: Sanat, 1998. 344 p.
- Erofeeva I.V.* Institut batyrov v strukture voennoj organizacii kazahov-kochevnikov // Rol' nomadov evrazijskih stepej v razvitii mirovogo voennogo iskusstva. Almaty: «Izdatel'stvo LEM», 2010, pp. 322–352.
- Erofeeva I.V.* «Mezhdu vseimi starshinami zhatnejshij. pervyj kazahskij tarhan Zhanibek Koshkaruly. Almaty, 2013. 308 + 12 vkl. p.
- Zhurekbaev A.* Neslomlennyj duh batyra Rajymbeka // Vechernij Almaty, 2015, 2 aprelya (№39-40). 8 p.
- Istoriya Almaty. In 2-th volums. Almaty, 2006. Vol. I
- Istoriya Kazahstana. In 5 volums. Almaty, 2010. Vol. 4. Glava 2
- Kazahsko-russkie otnosheniya v XVIII XIX vekah. Alma-Ata, 1964.
- «Kieli zholdyn iesi – Rajymbek...». Almaty, 2021
- Qazaq handygy qurylymyndagy biler, batyrlar, qozhalar, zhasauyldar, atalyqtar zhәне tarhandar instituty: monografiya / A. Muqtar, U. Ahmetova, N. Atygayev [zh.b.]. Almaty: Arys, 2020. 248 p.
- Kaupynbajuly T.* Rajymbek batyr. Esseler, tarihi ocherkter, dastandar, bayandar. Almaty: «Bilim» baspasy, 2005. 216 p.
- Qolbasshy zhәне mämileger: Otan sogysynың qolbasshylarynyң biri Rajymbek-batyr turaly. / B. Ayagan, D. Muqatova // Qazaq tarizhy. 2006. № 2, pp. 48-50.
- M. Qojgeldiev.* Bahadyr. Batyr Rajymbek Tүkeuly turaly. Egemen Qazaqstan.- 2005.10 tamyz (№175).
- Rajymbek! Rajymbek!: poema. / M. Maqataev;
- «Rajymbek batyr shajqastary» qolzhazbalary. (Q. Sauranbajuly, 1981)
- Rajymbek batyr // Babalar sozi: Zhyztomdyq. Astana: «Foliant», 2012. Vol. 87: Tarihi anyzdar, 2012, pp. 153-213
- «Rajymbek ata: anyz ben shyndyq»; «Zhas Alash» gaz. 1963; 12 mamyr
- Rajymbek batyr: Dastan. M. Bolysuly. Almaty, 1991
- Rajymbek batyr. Tarih. Tulga. Uaqyt. / Sh. Kүmisbajuly. Almaty. Aruna, 2006
- Rajymbek batyr. Esseler, tarih ocherkter, dastandar, bayandar. / T. Kaupynbajuly. Almaty: Bilim, 2005
- Rajymbek qazaq halqynyn danqty uly: Tukeuly R. 300 zh. arn. resp. gyl. teoriyalyq konf. materialdary, Taldyqorgan qalasy, 4 tamyz, 2005 zh. Sh. Ualihanov atyndagy Tarih zhane etnologiya inst-ty; Red. Alqasy: Nurpejisov K., Esim G., Qojgeldiev M., zhane t.b. Almaty: ZHBB, 2005
- Saktaganova Z.G.* Batyr Rajymbek Alban: chto nam o nem izvestno? // Mir Bol'shogo Altaya. Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal. 5(4) 2019, pp. 480-490.
- Tulgaga tagzym / Sh. Amirov // Egemen Qazaqstan. 2012. 8 zheltoqsan (№ 809/814).
- Turlybaev Zh.* Qaharly zamannyn qaharmany // Ulagat, 1997, №1-2

Авторлар туралы мәлімет:

Сағындықова Ләззат Құдайбергенқызы – Алматы қаласы музейлер бірлестігінің директоры. Байланыс адресі: museumalmaty@mail.ru

Әуезов Ерболат Құдүриұлы – ЮНЕСКО жанындағы Мәдениеттерді жақындастырудың халықаралық орталығының Бас ғылыми қызметкері. Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері. Байланыс адресі: info-crc.kz@mail.ru.

Атығаев Нұрлан Әділбекұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің кафедра меңгерушісі, т.ғ.к., профессор (050010, проспект Достық 13, Алматы, Қазақстан). <https://orcid.org/0000-0002-2696-1008>, Scopus Author ID: 57194592674. E-mail: nuratygaev@mail.ru

Сведения об авторах:

Сагиндикова Ляззат Кудайбергеновна – директор Объединения музеев города Алматы (Алматы, Қазақстан). Контактный адрес: museumalmaty@mail.ru

Ауэзов Ербулат Кудриянович – главный научный сотрудник Центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО (Алматы, Қазақстан). Заслуженный деятель Казахстана. Контактный адрес: info-crc.kz@mail.ru.

Атығаев Нұрлан Адилбекович – заведующий кафедрой Казахского национального педагогического университета имени Абая к.и.н., профессор, (050010, проспект Достық 13, Алматы, Қазақстан). <https://orcid.org/0000-0002-2696-1008>, Scopus Author ID: 57194592674. E-mail: nuratygaev@mail.ru

Information about the authors:

Lyazzat K. Sagindikova – Director of the Association of Museums of Almaty (Almaty, Kazakhstan).

Erbulat K. Auezov – Chief researcher of the Centre for the Rapprochement of cultures under auspices of UNESCO. Honored Worker of Kazakhstan. Contact address: info-crc.kz@mail.ru.

Nurlan A. Atygayev – Head of the Chair of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Cand. Sci. (History), Professor (050010, Dostyk Ave. 13, Almaty, Kazakhstan). <https://orcid.org/0000-0002-2696-1008>, Scopus Author ID: 57194592674. E-mail: nuratygaev@mail.ru

МАЗМҰНЫ

Харипова Р.Е., Торежанова Н.Ж., Мьякишева О.А., Шерғазынұлы М., Сүйіндік Ж.Ж. Кеген алқабы археологиялық және этнографиялық ескерткіштердің зерттелу тарихы	5
Тугелбай Н.Ә. Маңғыстаудағы палеолит дәуірінің тас құралдары (нуклеус).....	16
Габор Вирагош. Томаймоноштордың тостағаны мен патені: Венгрияның ортағасырлық аббаттықтығының құпиясы.....	21
Бугарчев А.И., Петров П.Н. Татарстанның Чистополь аудандағы XV ғасырдағы бұлғар монеталарының көмбесі туралы.....	28
Сагоши Огура. Мырза Хайдардың қайтыс болған жылы хақында.....	38
Алиева Г.М. Столыпин аграрлық реформаның қазақ халқының шаруашылық салтымен және материалдық мәдениетіне әсері туралы Халел Арғынбаевтың зерттеулері	47
Салмурзин С.Д., Ғ. Теміртон. Халел Арғынбаевтың хаттары этнографиялық зерттеу объектісі ретінде	54
Сихымбаева К.Б. Қазақ халқының биологиялық қоры алақан мен саусақ өрнектерінде	63
Меликова Ш.Я. Мирза Қадим Иравани: өткен мен болашақ арасында	70
Мустафин Ф.М. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорындағы XVII–XVIII ғасырлардағы қазақ жауынгерлерінің дәстүрлі қаруы.....	78
Кубашева Е.И. Қазақстандық музейлерге арналған Сингапурлық тәжірибе: келушілермен жұмыс істеудің жаңа идеялары.....	87
Жолбарыс Н., Қалнияз Б., Жайлыбаев Д. Қазақстанның мемлекеттік музейлері: көрсеткіштер мен негізгі бағыттарды дамытуға арналған ұсыныстар	94
ТАЛҚЫЛАУ АЛАҢЫ «Алматыдағы Райымбек батырдың музейі» музей экспозициясын құрудың тұжырымдамасы	112

СОДЕРЖАНИЕ

Харипова Р.Е., Торежанова Н.Ж., Мякишева О.А., Шергазынулы М., Суйндик Ж.Ж. История изучения археологических и этнографических памятников долины реки Кегень	5
Тугелбай Н.А. Каменные инструменты (нуклеусы) эпохи палеолита в Мангыстау	16
Габор Вирагош. Чаша и патен Томаймоносторы: тайны средневекового аббатства в Венгрии	21
Бугарчев А.И., Петров П.Н. Сведения о кладе болгарских монет первой четверти XV в. из Чистопольского района Татарстана	28
Сатоши Огура. Заметка о годе смерти Мирзы Хайдара	38
Алиева Г.М. Исследования Халела Аргынбаева о влиянии Столыпинской аграрной реформы на хозяйственный уклад и материальную культуру казахского народа.....	47
Салмурзин С.Д., Г. Темиртон. Письма Халела Аргынбаева как объект этнографического исследования	54
Сихымбаева К.Б. Биологическое наследие казахского народа на кожных узорах пальцев и ладони.....	63
Меликова Ш.Я. Мирза Кадым Иравани: между прошлым и будущим	70
Мустафин Ф.М. Традиционное вооружение казахских воинов XVII–XVIII вв. из фонда Актюбинского областного историко-краеведческого музея.....	78
Кубашева Е.И. Сингапурский опыт для казахстанских музеев: новые идеи для работы с посетителями ..	87
Жолбарыс Н., Калняз Б., Жайлыбаев Д. Государственные музеи Казахстана: показатели и рекомендации по развитию основных направлений	94
ДИСКУССИОННАЯ ПЛОЩАДКА Концепция построения музейной экспозиции «Музей Райымбек-батыра в г. Алматы».....	112

CONTENT

Kharipova R.Ye., Torezhanova N.Zh., Myakisheva O.A., Shergazynuly M., Suindik Zh.Zh. The history of the archaeological and ethnographic study of the Kegen river valley.....	5
Tugelbay N.A. Stone tools (nucleus) of the paleolithic era in Mangystau	16
Gábor Virágos. The chalice and paten of Tomajmonostora: secrets of a medieval abbey in Hungary.....	21
Bugarchev A.I., Petrov P.N. Information about the hoard of Bulgarian coins of the first quarter of the 15th century from the Chistopol district of Tatarstan	28
Satoshi Ogura. A note on the year of Mīrzā Ḥaydar’s death	38
Alieva G.M. Khalel Argynbayev's research on the impact of the Stolypin agrarian reform on the economic structure and material culture of the kazakh people	47
Salmurzin S.D, G. Temirton. The letters of Khalel Argynbayev as an object of ethnographic research.....	54
Sikhymbaeva K.B. Biological heritage of the kazakh people on the skin patterns of fingers and palm.....	63
Melikova Sh.Ya. Mirza Gadim Iravani: between the past and the future	70
Mustafin F.M. Traditional weapons of the kazakh warriors of the XVII–XVIII centuries. From the fund of the Aktobe regional museum of local lore.	78
Kubasheva E.I. Singaporean experience for Kazakhstan museums: new ideas for working with visitors:	87
Zholbarys N., Kalnyaz B., Zhailybayev D. State museums of Kazakhstan: indicators and recommendations for the development of main directions	94
DISCUSSION PLATFORM Concept of the construction of the museum exposition «Museum of Raimbek-batyr in Almaty»	112

БАС РЕДАКТОР:
Харипова Рашида Ерімқызы

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:
Атығаев Нұрлан Әділбекұлы
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдуллах Гюндогду, тарих ғылымдарының докторы, Анкара университетінің тілдер және тарих-география факультетінің профессоры, жалпы түрік тарихы бөлімінің меңгерушісі (Түркия).

Ахметжан Қалиолла Саматұлы, Қазақстан Республикасы көркемсурет Академиясының академигі, тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф-қару зерттеуші (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Абай атындағы Қаз ҰПУ Тарих және құқық институтының директоры (Қазақстан).

Ғабитов Тұрсын Хафизұлы, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің философия кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Жолт Биро Андраш, антрополог, профессор (Венгрия).

Жұматаев Ринат Серікұлы, PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

Ишанходжаева Замира Райимқызы, тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Улугбек атындағы Ұлттық университетінің профессоры (Өзбекстан).

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Петров Павел Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (Ресей).

Подушкин Александр Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан).

Уәли Нұргелді Мақажанұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, тарих ғылымдарының кандидаты, Тұран университетінің Туризм және сервис кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЫ:
Темиртон Галия
PhD

РЕДАКЦИЯ КЕҢЕСІ:
Балаева Арайлы, Белтенев Жасұлан, Жайнақов Ерсін,
Қыстаубаева Айгүл, Мякишева Ольга,
Төрежанова Набира, Жолбарыс Нұрсерік

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Харипова Рашида Еримовна

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Атыгаев Нурлан Адилбекович
кандидат исторических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдуллах Гондугду, доктор исторических наук, профессор факультета языков, истории и географии университета Анкары, заведующий кафедрой общей истории Турции (Турция).

Ахметжан Калиолла Саматович, кандидат исторических наук, академик Академии художеств Республики Казахстан, этнограф-оружейник (Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор (Казахстан).

Кенжебаев Габит Капезович, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, директор Института истории и права Каз НПУ им. Абая (Казахстан).

Габитов Турсун Хафизович, доктор философских наук, профессор кафедры философии и социологии факультета философии и социологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Жолт Андраш Биро, антрополог, профессор (Венгрия).

Жуматаев Ринат Серикович, доктор PhD, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Ишанходжаева Замира Райимовна, доктор исторических наук, профессор Национального университета имени Мирзо Улугбека (Узбекистан).

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Петров Павел Николаевич, кандидат исторических наук, профессор Российской Академии Естествознания (Россия).

Подушкин Александр Николаевич, доктор исторических наук, профессор Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан).

Уали Нургелди Макажанович, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, кандидат исторических наук, заведующая кафедрой туризма и сервиса университета Туран (Казахстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР:
Темиртон Галия
PhD

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Балаева Арайлы, Белтенев Жасулан, Жайнаков Ерсин,
Кистаубаева Айгуль, Мякишева Ольга,
Торежанова Набира, Жолбарыс Нурсерик

EDITOR-IN-CHIEF:
Rashida E. Kharipova

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Nurlan A. Atygayev
Candidate of Historical Sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Abdullah Gündoğdu, Doctor of Historical Sciences, Professor at the Faculty of Languages, History and Geography of Ankara University and Head of the Department of General History of Turkey (Turkey).

Akhmetzhan Kaliolla Samatovich, Candidate of Historical Sciences, Academician of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, ethnographer-gunsmith (Kazakhstan).

Abil Erkin Amanzholovich, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan).

Kenzhebaev Gabit Kapezovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the Faculty of History and Law of Abay Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan).

Gabitov Tursun Khafizovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Faculty of Philosophy and Sociology, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

András Zsolt Biro – anthropologist, Professor (Hungary).

Zhumataev Rinat Serikovich, PhD, Head of the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Ishankhodjaeva Zamira Rayimovna, Doctor of Historical Sciences, Professor at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan).

Kartaeva Tattigul Ersayinovna, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Petrov Pavel Nikolaevich, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Russian Academy of Natural Sciences (Russia).

Podushkin Aleksandr Nikolayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor at South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan).

Uali Nurgeldi Makazhanovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

Fayzullina Galiya Shauketovna, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Tourism and Service at Turan University (Kazakhstan).

EXECUTIVE EDITOR:
Temirton Galiya
PhD

EXECUTIVE EDITORS:
Balayeva Araily, Beltenov Zhasulan, Ersin Zhainakov,
Aigul Kystaubaeva, Olga Myakisheva,
Nabira Torezhanova, Zhulbarys Nurserik

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Самал-1 ықшам ауданы, 44
Қазақстан Республикасы
Мемлекеттік орталық музейі
«MUSEUM.KZ» журналының редакциясы
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, микрорайон Самал-1/44
Центральный государственный музей
Республики Казахстан
Редакция журнала «MUSEUM.KZ»
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, district Samal-1, 44
The Central State Museum of the
Republic of Kazakhstan
Editorial board of the journal «MUSEUM.KZ»
Tel.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru